

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

3-4•96

ՀԱՆՈՒՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ, ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ

Հայաստանի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը
և Հունաստանի վարչապետ Կոստաս Սիմիտիսը
Հայաստանի և Հունաստանի միջև համաձայնության, բարեկամության
և համագործակցության մասին պայմանագրի ստորագրումից հետո

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՈՍՓՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

Լույս է տեսնում 1995 թվականից
տարին չորս անգամ

3-4.1996

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Շիրիսանյան Վ. Գ.

(նախագահ)

Քոթանջյան Հ. Ս.

(գլխավոր խմբագիր)

Աբրահամյան Մ. Ս.

Ավետիսյան Մ. Վ.

Գորդիենկո Ի. Վ.

Խորիսորունի Վ. Վ.

Կարապետյան Լ. Ս.

Հայրապետյան Վ. Ա.

Հարոյան Հ. Վ.

Հարությունյան Ա. Թ.

Հարությունյան Գ. Բ.

Հարությունյան Մ. Հ.

Մարտիրոսով Լ. Ա.

Շահումյարյան Ս. Ն.

Պալյան Հ. Ս.

Պետրոսյան Ա. Ա.

Պետրոսյան Գ. Լ.

Սարգսյան Ա. Գ.

Սարգսյան Ա. Ե.

Սարգսյան Մ. Ս.

Տեր-Գրիգորյանց Ն. Գ.

Տեր-Թադևոսով Ա. Ի.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Հ. Գարամանուկյան, Հայկական լեգեոնը պատմական, իրավական ու քաղաքական հարցերու լույսին տակ 5

Ռ. Օ. Սահակյան, Մարտական գործողությունները 1914 թ. Կովկասյան ռազմաճակատում. Սարիղամիշյան օպերայիան 13

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լ. Գ. Իվաշով (ՌԴ), Համագործակցության անվտանգությունը. հիմնահարցեր և հեռանկարներ . . 39

Ռ. Փիտերս (ԱՄՆ), Ապագա հակամարտությունների կուլտուրան 45

ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

Գ. Բ. Հարությունյան, Հայաստանի Հանրապետության վիճված ուժերում տարվող դաստիարակչական աշխատանքի համակարգը և բարելավման ուղիները 75

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գ. Ս. Աբրահամյան, Մարտական գործողությունները հետքաշման ժամանակ. ընկճվածության և խուճապի դեմ պայքարի մեթոդները 86

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԺԱՐՏԱՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռ. Խ. Գրիգորյան, Զորքերի կառավարման ժամանակ որոշումների ընդունման մաթեմատիկական մոդելավորման հիմնական հարցերը 97

ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Խ. Բաղդասարյան, Համարի բառարան 109

«АЙКАКАН БАНАК» («АРМЯНСКАЯ АРМИЯ»)

ВОЕННО-НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
N 3-4, 1996

Издается 4 раза в год

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

В. Г. Ширханян (председатель); *Г. С. Котанджян* (гл. редактор);
М. А. Абрамян; М. В. Аветисян; В. А. Айрапетян; А. В. Ароян; А. Т. Арутюнян;
Г. Б. Арутюнян; М. А. Арутюнян; И. В. Гордиенко; Л. С. Карапетян; Л. А. Мартиросов;
О. С. Палян; А. А. Петросян; Г. Л. Петросян; А. Г. Саркисян; А. Е. Саркисян; М. С. Саркисян;
Н. Г. Тер-Григорьянц; Л. И. Тер-Татевосов; В. В. Хорхоруни; С. Н. Шахсуварян.

НАУЧНОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ И РЕДАКТИРОВАНИЕ

генерал-майор *М. А. Абрамян*; подполковник, д. мед. н., профессор *Б. Н. Арутюнян*;
лейтенант, к. филос. н., доцент *С. Г. Арутюнян*; к. филос. н., доцент *В. Х. Багдасарян*;
подполковник, д. ист. н., профессор *Б. П. Балаян*;
полковник, д. полит. наук, академик АВН (г. Москва) *Г. С. Котанджян*;
генерал-майор *С. С. Мартиросян*; д. ист. н., проф. *Р. Г. Саакян*;
майор, д. тех. н., академик АВН (г. Москва) *А. Е. Саркисян*;
генерал-лейтенант *Н. Г. Тер-Григорьянц*.

СОДЕРЖАНИЕ

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

- А. А. Гараманукян*. Армянский легион в свете исторических, правовых и политических вопросов 5 (30)*
Р. О. Саакян. Боевые действия на Кавказском фронте в 1914 г. Сарыкамьшская операция 13 (32)

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА. СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

- Л. Г. Ивашов* (РФ). Безопасность Содружества: проблемы и перспективы 39 (57)
Р. Питерс (США). Культура будущих конфликтов 45 (62)

ВОЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА

- Г. Б. Арутюнян*. Система воспитательной работы в ВС РА и пути ее улучшения 75 (82)

БОЕВАЯ ПОДГОТОВКА

- Г. С. Абрамян*. Боевые действия при отходе. Методы борьбы против подавленности и паники 86 (94)

ВОЕННАЯ ИНЖЕНЕРИЯ

- Р. Х. Григорян*. Основные вопросы математического моделирования принятия решений при управлении войсками 97 (104)

ВОЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ

- В. Х. Багдасарян*. Словарь номера 109

* Цифры в скобках обозначают страницу, с которой начинается резюме на русском языке.

«HAIKAKAN BANAK» («ARMENIAN ARMY»)
MILITARY-SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE MINISTRY OF DEFENCE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
N 3-4, 1996
Is published 4 times a year

EDITORIAL BOARD

V. G. Shirkhanian (Chairman), *H. S. Kotanjian* (Editor-in-Chief),
M. A. Abrahamian, *M. V. Avetisian*, *I. V. Gordienko*, *V. A. Hairapetian*, *H. V. Haroyan*,
A. T. Haroutunian, *G. B. Haroutunian*, *M. H. Haroutunian*, *L. S. Karapetian*; *V. V. Khorkhoruny*,
L. A. Martirosov, *H. S. Palian*; *A. A. Petrosian*, *G. L. Petrosian*, *A. E. Sarkisian*,
A. G. Sarkisian, *M. S. Sarkisian*, *S. N. Shahsouvarian*, *N. G. Ter-Grigoriants*, *A. I. Ter-Tatevosov*.

SCIENTIFIC CONSULTING AND EDITING

M. A. Abrahamian, Major-General; *V. Kh. Baghdasarian*, Ass.-Prof., Ph. D. (Philosophy);
B. P. Balayan, Lieutenant-Colonel, Prof., Dr. of Hist. Sc.; *B. N. Haroutunian*, Lieutenant-Colonel,
Prof., Dr. of Medicine; *S. H. Haroutunian*, Lieutenant, Ass.-Prof., Ph. D. (Philosophy);
H. S. Kotanjian, Colonel, Dr. of Polit. Sc., Academician of AMSc (Moscow);
S. S. Martirosian, Major-General; *R. G. Sahakian*, Prof., Dr. of Hist. Sc.;
A. E. Sarkisian, Major, Dr. of Tech. Sc., Academician of AMSc (Moscow);
N. G. Ter-Grigoriants, Lieutenant-General.
Consultation in English Military Terminology: *A. Armenian*, Ph. D..

CONTENT

MILITARY HISTORY

- A. H. Garamanoukian*. The Armenian Legion in the light of historical, legal and political issues 5 (35)*
R. O. Sahakian. Combat activities on Caucasus Front in 1914. Sarikamish operation 13 (37)

MILITARY POLITICS. STRATEGIC STUDIES

- L. G. Ivashov* (RF). Security of CIS: problems and perspectives 39 (65)
R. Peters (USA). The culture of future conflict 45 (68)

MILITARY PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY

- G. B. Haroutunian*. The system of educational work, carried out in the Armed Forces of the Republic of Armenia and ways of its improvement. 75 (84)

COMBAT TRAINING

- G. S. Abrahamian*. Combat activities during retreat: methods to combat depression and panic 86 (95)

MILITARY ENGINEERING

- R. KH. Grigorian*. The principles of mathematical modeling: decision-taking in the process of administering an Army 97 (107)

MILITARY-SCIENTIFIC TERMINOLOGY

- V. KH. Bagdasarian*. Volume dictionary 109

* Numbers in brackets mean page of Summary in English.

Ի գիտություն հեղինակների և ընթերցողների

Հոդվածները պետք է ներկայացվեն հայերեն լեզվով, երկու օրինակով՝ մեքենագրված երկու ինտերվալով, մինչև 15 էջ ծավալով, հոդվածին կից պետք է լինի նրա ռուսերեն ամփոփումը մինչև 2 էջ ծավալով:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված առավել կարևոր աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիության և գաղտնիության պահանջների պահպանման համար:

Հեղինակների դիրքորոշումը պարտադիր չէ, որ համընկնի խմբագրության դիրքորոշման հետ:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը, նկարները, լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Ձեռագրերը հետ չեն վերադարձվում:

Հոդվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող ռազմաճակատային հապավումները:

К сведению авторов и читателей

Статьи следует представлять на армянском языке, в двух экземплярах, в пределах 15 страниц, напечатанных в два интервала, с приложением резюме на русском языке объемом до 2-х страниц.

Авторы должны давать сноски на использованные наиболее важные источники.

Авторы ответственны за достоверность и несекретность фактов, приводимых в статьях.

Позиции авторов не обязательно совпадают с позицией редакции.

Диаграммы, схемы, чертежи, рисунки, фотоснимки должны быть исполнены в четком изображении, пригодными для печати.

Рукописи не возвращаются.

В статьях должны быть раскрыты употребляемые военно-специальные аббревиатуры.

For the information of the authors and readers

The articles should be in Armenian, in two copies within 15 pages, printed in two intervals, with enclosed summaries in Russian with volume up to 2 pages.

The authors should give footnotes for the used most important sources.

The authors are responsible for accuracy and non-secrecy of the facts given in the articles. Opinions expressed herein are those of the authors and are not necessarily those of the editorial board.

Diagrams, schemes, drawings, pictures, photos should be done clearly usable for printing.

The manuscripts are not to be given back.

Please explain the used special-military acronyms.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ԼՈՒՅՄԻՆ ՏԱԿ*

Ա. Հ. ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿՅԱՆ, գեներալ-լեյտենանտ, իրավաբանության դոկտոր

15 նոյեմբերի 1916 թ. նախարարական որոշումը, որ կհաստատեր Արևելյան լեգեոնը, իր 3-րդ հոդվածին մեջ կտրամադրեր. «Հատուկ հրահանգ մը պիտի ճշտե լեգեոնականներուն հատկացումները, որոնք սկզբունքով համարժեք պիտի ըլլան ֆրանսացի զինվորի ունեցածին»: Արդ, 26 նոյեմբերի 1916 թ. թիվ 7966—9/11 հրահանգը թեև ճշտած էր կամավորներու թոշակի ու պարենի հատկացումները, սակայն լուռ կմնար հանգստյան թոշակի, ընտանեկան հատկացումներու և այլ իրավունքներու մասին: Օժանդակի վիճակէն բխող իրավական դրության տարտամության անպատեհությունը անգամ մը ևս երևան եկավ: 11 հոկտեմբերի 1917 թ. թիվ 7468—9/11 հրահանգը²³ կհայտարարեր. «Լեգեոնականները կժառայեն իբրև օժանդակ, անոնք մտցված չեն ֆրանսական բանակին մեջ: Կհետևի ուրեմն, որ՝

—Արևելյան լեգեոնի կամավորները իրավունք չունին հանգստյան թոշակի, նաև պարգևի՝ առողջական պատճառով զինվորական ծառայութենէն արձակման պարագային,

—թոշակի իրավունք գոյություն չունի անոնց այրիներուն և որբերուն համար,

—անոնց ընտանիքներուն, երբ որ կարիքավոր են, չեն ըլլար այն հատկա-

ցումները, որոնք նախատեսված են ֆրանսացի զինվորականներու ընտանիքներուն համար»:

Այս հրահանգին բովանդակությունը դժվար ընդունելի կթվի: Որ լեգեոնականը իրավունք չունենա որոշ հատկացումներու, զորս կվայելեն մյուս զինվորականները, կրնար ընդունվի իրավականորեն, պայմանով, որ մասնավորված ըլլային պաշտոնական գրության մը մեջ, բայց ինչպիսի կարելի է ուրանալ անոր մտցված ըլլալը ֆրանսական բանակին մեջ, երբ հանձնառության ակտը ստորագրած ատեն ենթական կիստատար «պատվով և հավատարմությամբ ծառայել ֆրանսական դրոշի տակ»: Գնդապետ Բրենոն՝ Կիլիկիո գրավյալ գոտիի հրամանատարը, 18 օգոստոսի 1919 թվակիր իր նամակին մեջ, ուղղված Արևելքի բանակի ընդհանուր հրամանատար անգլիացի պորավարին, կհայտարարեր. «Հայկական լեգեոնի զինվորները իրավունք ունին ֆրանսացի զինվոր կոչվելու, քանի որ անոնք ծառայած են ֆրանսական պորագունդերու մեջ, ֆրանսացի պետերու հրամանատարության տակ»²⁴:

Նախարարական հրահանգը կավելցըներ. «Չկարենալով լեգեոնականներուն տալ ֆրանսական բանակի կանոնագրային հատկացումները՝ կառավարությունը այսուհանդերձ հանձն առավ հատուցում տալ անոնց, որոնք կրնան կորսնցնել կամ նվազած տեսնել աշխատանքի իրենց կարողությունները զինվորական ծառայության շրջանին, և օգնել ամենեն ավելի կարիքավոր ընտանիքներուն»: Կհետևեր շարքը նախանը-

* Սկիզբը, նաև սիրիական բանակի գեներալ-լեյտենանտ Ա. Հ. Գարամանուկյանի համառոտ կենսագրականը՝ հանդեսի 2-րդ համարում:

²³ «Նախարարական հրահանգ թիվ 7468—9/11 և 11 հոկտեմբերի 1917 թվակիր Արևելյան լեգեոնի նայ և սուրիացի օժանդակ զինվորներու ընտանիքներուն ըլլալի օգնություններու և հատկացումներու մասին» (Ֆ. ր. ս. ա., Levant, Carton 1, L. O.):

²⁴ Ֆ. ր. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.

շումները «օգնության» սակերուն և պայմաններուն այն անձերուն համար, որոնք կգտնվեին վերոհիշյալ երեք պարագաներուն մեջ: Սակայն այս ձևով լեգեոնականներուն տրված «օգնությունները» հեռու էին համարժեք ըլլալէ, 1914—1918 թթ. պատերազմի ընթացքին, ֆրանսական բանակին մեջ ծառայած օտար զինվորականներուն շնորհված իրավունքներուն: Անարդարություն մը եղած էր իրենց իբրև հետևանք օժանդակի իրենց հանգամանքին, իրավական կայություն մը, որուն ստեղծման մեջ անոնք ոչ մէկ դեր ունեին:

Պատերազմին ետք պատերազմական նախարարը մերժեց գործադրել, Արևելյան լեգեոնի օժանդակներուն, 31 մարտի 1919 թվակիր օրենքով ճշտված հատուցումներու օրենսդրությունը²⁵: 2 հունիսի 1921 թվականին հատուցումներու, պարգևներու և հատկացումներու նախարարն պատերազմական նախարարին ուղղված նամակ մը, անդրադառնալով «Հայկական լեգեոնի նախկին զինվորներուն» տրվելիք հատուցումներուն, կհաստատե, թե 31 մարտի 1919 թ. օրենքի տրամադրությունները կիրարկելի չեն անոնց համար՝ տրված ըլլալով որ այդ օրենքի 75-րդ հոդվածը վանոնք չի հիշեր նպատակովոր օտարներու շարքին: Նախարարը այս կետը անարդար կգտնե: Ըստ իրեն, «անկարելի կթվի առանց ապրուստի միջոցի ձգել Հայկական լեգեոնի՝ ֆիզիկական անկարողության մատնված նախկին զինվորականները: Զինվորներ, որոնք ֆրանսական համազգեստ կրած են, ղեկավարված են ֆրանսական հրամանատարներով, չեն կրնար նվազ նպատակովոր վերաբերումի ենթարկվիլ, քան այլ ազգերու կամավորները»: Ան առաջ կբերե նաև այն փաստարկությունը, թե Արևելյան լեգեոնը

կապմակերայելու կոչված ֆրանսական զինվորական առաքելությունը խոստացած էր, «որ կամավոր հանձնառուները իրավունք պիտի ունենային, պատերազմի ընթացքին և անկե ետք, ենթարկվելու նույն վերաբերումին, ինչ որ ֆրանսական զինվորականները»²⁶: Նախարարը կառաջարկեր իր պաշտոնակիցին «հետադարձաբար մտցնել Հայկական լեգեոնի զինվորականները օտար լեգեոնին մեջ, ինչ որ թույլ պիտի տար անոնց հատուցումներ ընելու, բան մը, որ ամենայն արդարությամբ անկարելի է մերժել»²⁷:

Հատուցումներու նախարարը հաջողություն չունեցավ: Թերևս ավելի քաղաքական մոտեցում ցուցաբերած կըլլար իր կողմն, եթե պահանջեր 31 մարտի 1919 թ. օրենքի 75-րդ հոդվածին մեջ ավելցնել Արևելյան լեգեոնին անունը, եթե ատիկա անհրաժեշտ էր: Սակայն մեզի կթվի, թե նման իրավական թեքնիքի* մը դիմելը անհրաժեշտ չէր, որովհետև 31 մարտի 1919 թ. օրենքին ճիշտ մեկնաբանությունը թույլ պիտի տար Արևելյան լեգեոնի նախկին զինվորներուն օգտվելու անոր տրամադրություններին: Այս օրենքը, իրականին մեջ, ֆրանսական բանակի ամբողջ անձնակազմին վերաբերող հասարակաց իրավունք մը կհաստատեր. զինվորական միավորներու թվարկում չկար, հետևաբար Արևելյան լեգեոնի զինվորականները ևս պետք է նկատի առնվեին անոնց մեջ: Եթե 75-րդ հոդվածը հատուկ հիշատա-

²⁶ 15 նոյեմբերի 1916 թվակիր նախարարական որոշումը, որ կհաստատեր Արևելյան լեգեոնը, իր 3-րդ հոդվածին մեջ կտրամադրեր, որ «հասուկ հրահանգ մը պիտի ճշտե իրենց հատկացումները, որոնք սկզբունքով համարժեք պիտի ըլլան ֆրանսացի զինվորի ստացածին»: Թիվ 7966—9/11 և 26 նոյեմբերի 1916 թվակիր նախարարական հրահանգը, որ կկապմակերպեր Արևելյան լեգեոնը, ճշտած էր թոշակներու և պարենի հատկացումները, սակայն լուր կմար հանգստյան թոշակի մասին: Թիվ 7468—9/11 և 11 հոկտեմբերի 1917 թվակիր հրահանգն էր, որ հաստատեց մյուս հատկացումները:

²⁷ «Նամակ թիվ 1165 և 2 հունիսի 1921 թվակիր» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 1, L. O.):

* Թեքնիք—տեխնիկա:

²⁵ «31 մարտի 1919 թ. օրենքը, որ կլիտիև ցամաքային և ծովային բանակներու կենսաթոշակի օրենսդրությունը՝ պատահած մահերու, ստացված վերքերու և զինվորական ծառայության ընթացքին առնված կամ ծանրացած հիվանդության տեսակետին» («Ֆրանսական Հանրապետության պաշտոնաթերթ», 2 ապրիլի 1919 թվակիր):

կուրծքուն ըրած էր լեհական և չեխոսլովակյան բանակներուն մասին, պատճառը այն էր, որ այդ միավորները մաս չէին կազմեր ֆրանսական բանակին. անոնց ստեղծման վերաբերյալ հրամանագիրներուն մեջ կճշտվեր, որ խոսքը «ինքնավար» զորագունդերու մասին էր, որոնք «կլեզվեին իրենց սեփական դրոշին տակ»²⁸:

Նույնը չէր պարագան լեզեոնին, բայց պատերազմական նախարարը կտոշած մնաց իր սխալ ըմբռնումին, թե՛ արևելյան լեզեոնականները մտցված չէին ֆրանսական բանակին մեջ: Չարմանալի է նկատել, որ Պետական խորհուրդը հաստատած է այս մոտեցումը: Այս ատյանին կողմանե տրված առնչվազն երկու վճիռ կա²⁹, որոնցմով կմերժվի Արևելյան լեզեոնի նախկին վիճվորականներուն կենսաթոշակ տալ: Պետական խորհուրդը ջնջեց կենսաթոշակներու գավառային դատարաններու որոշումները նախկին լեզեոնականներու հատուցումներ տալու մասին: Ան նկատեց, որ մասնավոր որևէ տրամադրություն նախատեսված չէր Արևելյան լեզեոնի վիճվորականներուն համար, ինչպես որ եղած էր «Ֆրանսայի մեջ ստեղծված լեհական և չեխոսլովակյան բանակներուն» պարագային, և թե անկասկած է, որ պահանջողը «երբեք չէ պատկանած ֆրանսական ցամաքային և ծովային բանակներու վիճվորական կազմի մը»:

Նշենք տակավին լեզեոնական կանոնադրության մեկ ուրիշ մասնահատկությունը, այն, որ կվերաբերի հանձնառությանց ջնջումին: Համաձայն վե-

Անգլիացի գեներալ Է. Ալեքսի, դաշնակից զորքերի հրամանատարը պաղեստինյան ռազմաճակատում

րոհիշյալ 26 նոյեմբերի 1916 թ. նախարարական հրահանգի տրամադրությանց, զորագունդի պետը կրնար ջնջել լեզեոնականին հանձնառությունը ֆիզիկական անընդունակության և կարգապահական պատճառներով: Այս վերջին դրդապատճառը, որ լեզեոնականին համար ստեղծված իրավական անընդատ դրության հետևանք էր, կրնար տեղի տալ չարաշահությանց, մանավանդ երբ արտակարգապահական այլ նկատումներ առաջնորդեին լեզեոնականին պետերը:

Լեզեոնականին հանձնառության ջնջումը կրնար հետևանք ըլլալ նաև լեզեոնի զորացրումին: Ահա 26 նոյեմբերի 1919 թ. նախարարական հրահանգի մեկ ուրիշ տրամադրությունը, որ, իր կարգին, կրնար տեղի տալ չարաշահման արարքներու: Ան թույլ կուտար լեզեոնականին զորացրումը նույնիսկ պատերազմի ավարտեն առաջ, երբ պարագաները այլևս անհրաժեշտ չէին դարձնել լեզեոնին գոյությունը: Արդեն այս է, որ պատահեցավ, երբ քաղաքական նկատառումներու հետևանքով վերջ տրվեցավ վիճվորական այս միավորին:

²⁸ «Հրամանագիր 4 հունիսի 1917 թվակիր Ֆրանսայի մեջ լեհական բանակին մը ստեղծման վերաբերյալ» («Ֆրանսական Հանրապետության պաշտոնաթերթ», 5 հունիսի 1917 թվակիր): «Հրամանագիր 16 դեկտեմբերի 1917 թվակիր չեխոսլովակյան բանակին մը ստեղծման վերաբերյալ» («Ֆրանսական Հանրապետության պաշտոնաթերթ», 19 դեկտեմբերի 1917 թվակիր):

²⁹ «Վճիռ Պետական խորհուրդի 8 նոյեմբերի 1932 թվակիր. հանգստյան թոշակի նախարարը ընդդեմ Գուլոյանի» (Recueil Lebon, 1932, p. 925), «Վճիռ Պետական խորհուրդի 15 հունիսի 1933 թվակիր. հանգստյան թոշակի նախարարը ընդդեմ Մանվելյանի» (Recueil Lebon, 1933, p. 632):

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Շատ մը հարցեր պիտի չհստականային, եթե Արևելյան լեգեոնի կյանքին մեջ քաղաքականության դերը չվերլուծվեր գեթ համկիրճ կերպով: Քաղաքականությունը դեր ունեցավ լեգեոնի ծնունդին, գոյության և անոր վախճանին մեջ:

Արևելյան լեգեոնի կազմությունը քաղաքական նպատակ մը ուներ: Եթե Ջեբել-Մուսայի հայերը ինքնաբուխ կերպով ուզեցին պինդորագրվիլ ֆրանսական դրոշի տակ առ ի երախտագիտություն ֆրանսական ծովուշփին կողմն իրենց փրկումին, այս միավորին ստեղծումը այնպես, ինչպես որ տեղի ունեցավ, քաղաքական նպատակ մը կհետապնդեր: 1916 թ. Լոնդոնի եռյակ համաձայնությունը նպատակ ուներ Կիլիկիո մեջ հայերուն ինքնավարություն մը տալ, և լեգեոնը հիմը պիտի կազմեր հայկական բանակի մը՝ Կիլիկիո մեջ: Հայ ազգային պատվիրակության նախագահին կողմն 27 հոկտեմբերի 1916 թ., համաձայնության կնքումեն հաջ Կահիրեի Ազգային միության որկված հեռագիրը բավական հստակ է. «Կհատատեմ կամավորներու հարցի մասին 6 հոկտեմբերի նամակս: Բացահայտ երաշխիք ստացած ըլլալով, որ դաշնակիցներու հաղթանակին վերջ մեր ազգային բաղձանքները պիտի գոհացվին, կհանձնարարեմ ձեզի ձեռք առնել տայ բոլոր միջոցները քաջալերելու և դյուրացնելու համար կարելի ամենամեծ թիվով կամավորներու պինդորագրությունը»³⁰: Հայ պատվիրակներ որկվեցան քիչ մը ամեն տեղ, մասնավորաբար Միացյալ Նահանգներ, հայկական փոքր գաղութներն ըստ հնարավորի մեծ թիվով կամավորներ պինդորագրելու համար:

Կազմված 1916 թ.՝ Արևելյան լեգեոնը ձևաբառ մեկնեցավ 1918 թ. օգոստոսին միայն³¹: Բրիտանական կառավարության բռնած դիրքը, որ ուշադրեցավ էր լեգեոնի կազմությունը ֆրանսական դրոշին տակ, պատճառ եղած էր նույնպես պինդորական այս միավորի՝ պատերազմի մասնակցության ուշադրմին: Անգլիացիները ֆրանսական պորագունդեր չէին ուզեր Արևելքի մեջ³²: Համեմայն դեպս, ֆրանսական պորագունդերը մասնակցեցան 1918 թ. սեպտեմբերի մեծ հարձակողականին Պաղեստինի ճակատին վրա, և Արևելյան լեգեոնը միակը գրավեց Լիբանանն ու Կիլիկիան:

Կիլիկիո գրավման մասին պատերազմական նախարարության հղած իր տեղեկագրին մեջ Արևելքի ֆրանսական պորախումբերու հրամանատար պորավարը կգրե. «Կարձեցի պարտականությունը ստանձնել թրքական բանակի նահանջին հետևելու մինչև Տավրոսյան լեռներ և ապահովելու պինդադարի տրամադրությանց գործադրությունը՝ ձերբակալելով ուշացած տարրերը և ստանձնելով պատերազմական իրեղեններու հանձնումը»³³: Այս գրավումն է, պոր անգլիացիները, արդեն դառնացած ֆրանսական ներկայութենեն Լիբանանի մեջ, չներեցին ֆրանսացիներուն, և Արևելյան լեգեոնն էր, որ, Հայկական լեգեոն դարձած, կրեց դաշնա-

գեոնականներն կազմված փոքր խումբեր գործածած էր բազմաթիվ անգամներ արշավանքներն ընկու թրքական ծովագրքին վրա, հաջողակության միջոցները կործանելու և Գաատեյ-Միսոս և Ռուաթ կրքակներու մեջ պորանխատ հաստատելու համար (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 2, L. O.):

³² Մեր նյութեն դուրս է պատմականը բնեկ անգլո-ֆրանսական հարաբերությանը՝ Միջին Արևելքի մեջ, 1914—1918 թթ. պատերազմի ընթացքին և երկու համաշխարհային պատերազմներու միջև ինկող ժամանակամիջոցին, սակայն կրնանք ինչև փոքր դեպս մը, որ կապ ունի այս լեգեոնին հետ: Այս միավորը չունեցավ իր դրոշակը մինչև 1919 թ., բանակի անգլիական հրամանատարությունը միշտ մերժած էր, որ ֆրանսական դրոշակներ տեսնվին պորահանգաններու ընթացքին: «Արևելքի ֆրանսական գունդերու հրամանատար պորավարին թիվ 282/Գ և ապրիլի 1919 թվակիր նամակը՝ ուղղված պատերազմական նախարարին» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

³³ «Արևելքի ֆրանսական պորախումբերու հրամանատար պորավարին թիվ 22/Գ և 4 հունվարի 1919 թվակիր հեռագիրը» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

³⁰ Հեռագրին պատճենը կա Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարության արխիվներուն մեջ (Guerre 1914—1918, Légion d'Orient, թղթածրար թիվ 980, թերթ 191):

³¹ Այս թվականն ստաջ Սուրիո նավաբաժինը, որուն ենթակա էր Արևելյան լեգեոնը, լե-

կիցներու անհասկացողության* հետևվանքը:

1919 թ. հունվարի սկիզբը պորավար Ալենքի հրահանգ տվավ Արևելքի ֆրանսական պորախումբերու հրամանատարին՝ Արևելյան լեգեոնը քաշելու Կիլիկիայեն վայն փոխարինելու համար հնդկական բրիգադով մը³⁴: Բանի որ այս հրահանգը չգործադրվեցավ, անգլիական հրամանատարությունը ուրիշ միջոցի դիմեց. հրահանգեց Կիլիկիայեն քաշել Հայկական լեգեոնը և վայն Մարոք** դրկել³⁵, միաժամանակ ընդդիմանալով, որ ֆրանսական գրավման պորախումբը պորայվի Ֆրանսայեն եկող պինվորներով, որոնք պիտի ապահովեին Ֆրանսայի ներկայությունը Կիլիկիո մեջ³⁶:

Իրավունքը օգնության հասավ ֆրանսական հրամանատարության: Անգլիացիներուն պատասխանվեցավ, որ «Հայկական լեգեոնի կանոնագրությունը չէր թույլատրեր անոր օգտագործումը Կիլիկիայեն դուրս»: Արդարև, լեգեոնականները իրենց հանձնառությունը ստորագրած էին Թուրքիո դեմ կովելու համար, և, ինչպես որ ֆրանսական բարձր գումիսերը*** կնշեր Փարիզ ուղարկած իր հեռագրին մեջ, «կամավորները պանգվածով պիտի պահանջեին ջնջել իրենց հանձնառությունը», եթե Մարոք դրկվեին³⁷:

Չկարենալով ո՛չ քաշել և ո՛չ ալ Մարոք դրկել տալ լեգեոնը՝ պորավար

Գերմանացի գեներալ
Օ. Լիման Փոն Ջանդերս,
թուրքական զորքերի հրամանատարը
պաղեստինյան ռազմաճակատում

Ալենքի պահանջեց անոր լուծարքը: Առաջ քշված**** պատրվակը հայ պինվորներու այսպես կոչված օրինապանություններն էին թուրք բնակչության նկատմամբ: Մասնակի գոհացում մը տրվեցավ անգլիացիներուն՝ պորայրումովը Հայկական լեգեոնի 4-րդ գումարտակին, որ դեռ նոր կազմված էր հայ նորապատ ռազմագեղերով³⁸: Այս գումարտակի անձնակազմին մեկ մասը պորայրվեցավ և մյուս մասը ցրվեցավ մընայցյալ երեք գումարտակներուն մեջ: Բանակի պատմական սպասարկության թղթածրարներուն մեջ մենք չգտանք վավերաթուղթեր, որոնք տային պատճառը և իրավական հիմնավորումը այս պորայրումին: Կրնա ըլլալ, որ այս միավորը կազմված էր և անոր պինվորները վենքի տակ առնված էին առանց անգլիական հրամանատարության արտոնության և որ այս իրողությունը իբ-

* Անհասկացողություն—անհամաձայնություն, փոխըմբռնման բացակայություն:

³⁴ «Արևելքի ֆրանսական պորախումբերու հրամանատար պորավարին թիվ 31/G և 5 հունվարի 1919 թվակիր հեռագիրը» (Ֆ. բ. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

** Մարոք—Մարոկկո:

³⁵ «Արևելքի ֆրանսական պորախումբերու հրամանատար պորավարին թիվ 331/G և 5 մարտի 1919 թվակիր հեռագիրը» (Ֆ. բ. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

³⁶ «Արևելքի ֆրանսական բարձր գումիսեր Ժորժ Պիկոյի թիվ 242 և 3 մարտի 1919 թվակիր հեռագիրը» (Ֆ. բ. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

*** Գումիսեր—կոմիսար:

³⁷ «Արևելքի ֆրանսական բարձր գումիսեր Ժորժ Պիկոյի 8 մարտի 1919 թվակիր հեռագիրը» (Ֆ. բ. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

³⁸ «Արևելքի ֆրանսական պորախումբերու հրամանատար պորավարին 27 մարտի 1919 թվակիր տեղեկագիրը՝ ուղղված անգլիական 21-րդ պորամարմինին» (Ֆ. բ. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

**** Առաջ քշված—առաջ մղված, չարաշահված:

րն դրդապատճառ նկատի առնված էր անոնց պայմանագրության ջնջումին համար: Արևելքի ֆրանսական զորախումբերու հրամանատարին կողմն մեկ ամիս ետք Հայֆայի անգլիական հրամանատարության ուղղված նամակ մը, որով արտոնություն կխնդրվեր հայեր վինվորագրելու՝ ամբողջացնելու համար վինվորներուն թիվը, նախապես անգլիական արտոնության մը անհրաժեշտությունը ցույց կուտա և կրնա հիմնավորել մեր առաջ բերած թեզը³⁹:

Մեկ ամիս ետք զորավար Ալենքի կրկին անդրադարձավ նույն հարցին. ան երկրորդ անգամ ըլլալով պահանջեց Հայկական լեգեոնին զորացրումը⁴⁰: Տըրված ըլլալով որ դարձյալ խոսք կըլլար թուրք բնակչության նկատմամբ հայ վինվորներու վերաբերումի մասին, հակառակ անոր, որ մենք պատմության գիրք չենք գրեր, պետք է թերևս պատասխանել թուրքերու այս ամբաստանության, որոնց անգլիացիները ականջ կուտային շատ հաճոյակատարորեն⁴¹. կպատասխանենք պարզապես ապացույանելու համար, որ քաղաքականությունը ուժեղ կերպով կմիջամտեր Արևելյան լեգեոնի կյանքին: Միայն պիտի ըլլար կարծել, որ հայ վինվորները, եթե անվախ էին, նաև անմեղադրելի եղան միշտ: Պահանջել անոնցմե տարեկան վինվորագրյալներու հատուկ ընթացք մը պարզամտություն պիտի ըլլար, և ոչ մեկ վինվորական պետ երբևէ պահան-

ջած է և հաջողած է ձեռք բերել նման ընթացք մը իր ռավմիկներն: Այն քանի մը օրինակացությունները, զորս լեգեոնականները գործեցին, նույնիսկ եթե բացատրելի էին այն բոլորով, զորս թուրքերը ըրած էին հայերուն, չանցան սահմանները որևէ երկրի մեջ որևէ հաղթական բանակի հոռի վարքերուն: Եզրակացնելու համար կարելի է մեջբերել Կիլիկիո գրավման մասին Արևելքի ֆրանսական զորախումբերու ընդհանուր հրամանատարի տեղեկագրին այն հատվածը, որ կցույցսնեց հայ վինվորներուն հոգեվիճակը այնքան, որքան անոնց ընթացքը: Չորավարը կգրե, թե Կիլիկիան գրավելու համար միայն «հայ վինվորներ ուներ, որոնք կայրեին այնքան տարիներ իրենց կրած անիրավությանց վրեժը լուծելու փափագով: Երկաթյա կարգապահություն պետք էր պանոնք ստիպելու համար, որ իբրև վինվոր վարվին, և նստարանագրությանս տակ նույնիսկ ֆրանսական մեկ գումարտակ չունեի հրնապանդություն պարտադրելու համար հայկական հակազդեցության սանձապերժման պարագային և կարգը վերահաստատելու համար դեռ հնարավոր ծանր խռովությանց պարագային: Նման պայմաններու մեջ ես վիս երջանիկ պետք է նկատեմ, վախ ապրելու միջոցով և առանց ծանր միջադեպի, Կիլիկիո թուրք վինվորական և վարչական իշխանությունները ֆրանսական գրավման ենթարկել հաջողելու համար»⁴²:

Հայկական լեգեոնը լուծարքի ենթարկելու անգլիական պահանջը իրավական ոչ մեկ հիմք ուներ: Հայերը հանձնառու եղած էին ծառայելու պատերազմի ընթացքին, որ դեռ վերջ գտած չէր, և քանի մը վինվորներու անհատական հանցանքները, որքան ալ ծանր եղած ըլլային, չէին կրնար առաջնորդել* հավաքական պատժարկումի մը: Հայկական լեգեոնի լուծարքին քաղաքական և վինվորական անպատեհությունները չէին խուսափած Արևելքի ֆրանսական

³⁹ «Արևելքի ֆրանսական զորախումբերու հրամանատար զորավարին թիվ 11027/1 և 26 սեպտեմբերի 1919 թվակիր նամակը» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

⁴⁰ «Արևելքի ֆրանսական զորախումբերու հրամանատար զորավարին թիվ 578/G և 29 ապրիլի 1919 թվակիր հեռագիրը» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

⁴¹ Արևելքի ֆրանսական բարձր գոմիսեր ժորժ Պիկոյի՝ արտաքին գործոց նախարարին ուղղած թիվ 342 և 3 մարտի 1919 թվակիր հեռագրեն հատված մը ցույց կուտա անգլիացիներու կողմնակալության չափը. «Անգլիական կառավարության համար միշտ դյուրին պիտի ըլլա պնդել, թե այս զորաժողովը (հայերու) կխոտվե թուրքերը և կրնա ստեղծել խռովիչ վրդովմունք» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

⁴² «Հեռագիր թիվ 22/G և 4 հունվարի 1919 թվակիր»՝ արդեն հիշված:

* *Առաջնորդել*—հանգեցնել:

իշխանությանը ուշադրությունեն, որոնք պանոնք հաղորդեցին Փարիզ⁴³:

Արևելքի ֆրանսական պորախումբերու հրամանատարը պատասխանեց անգլիացիներուն. «Առանց պատերազմական նախարարության արտոնության իրավունք չունիմ լուծելու Հայկական լեգեոնը և անկե նման բան կրնամ պահանջել միայն բարձր գումիսեր պրն. Ժորժ Պիկոյի համաձայնությամբ, որուն մոտալուտ Բեյրութ ժամանման կապանս⁴⁴»:

Հայկական լեգեոնի լուծարքը տեղի չունեցավ անգլիական ուղղակի ճնշման տակ, սակայն տեղի ունեցավ ավելի ուշ՝ Մերձավոր Արևելքի ֆրանսական քաղաքականության մեջ եղած փոփոխության հետևանքով: Մնաց որ այն օրեն ի վեր, երբ Արևելքի մեջ Անգլիոն և Ֆրանսայի գրավման գոտիները հստակորեն ճշտվեցան, և երբ ամեն երկիր գրավեց իր գոտին, ֆրանսական գունդերը դադրեցան անգլիական հրամանատարության ենթարկվելի. այսուհետև վերջինս չէր կրնար հրահանգներ տալ այլևս ֆրանսական հրամանատարության: Սակայն 1919 թ. վերջերը ֆրանսական արևելյան քաղաքականության մեջ շատ թրջանր-պաստ արևելում* մը սկսավ երևան գալ⁴⁵: Այս նոր քաղաքականության մուրհակը վճարողը հայերը եղան, իսկ օգտվողները՝ քեմալական թուրքերը: Այս քաղաքականությունը ճակատագրականորեն առաջնորդեց Հայկական լեգեոնի լուծարքին և մեկ տարի ետք ֆրանսայիներու կողմն Կիլիկիո լքումին⁴⁶: 1919 թ.

վախճանին Հայկական լեգեոնի երկու նոր միավորներու կազմության արտոնության մասին խնդրանքի մը արդեն կապտասխանվեր հետևյալ ձևով Ֆրանսայի վարչապետ և պատերազմական նախարարին կողմանե. «Մենք շահ չունինք մեծցնելու, ոչ իսկ պահպանելու թիվը այս լեգեոնին, որուն կարևորությունը, արդարացված՝ պատերազմի գործողությանը ընթացքին, այլևս չի համապատասխաներ խաղաղեցման գործին, պոր պարտավոր ենք շարունակելու Սուրիոն և Կիլիկիո մեջ ամենայն անկողմնակալությամբ»⁴⁷:

Արևելքի ֆրանսական իշխանությունները վուր փորձեցին պզալ տալ Կիլիկիո մեջ հայկական ուժեղ պորախումբի մը անհրաժեշտությունը քեմալականներուն դեմ իրենց պայքարին մեջ. ֆրանսական կառավարությունը հրահանգեց աստիճանաբար և գաղտնորեն նվազեցնել Հայկական լեգեոնին թիվը: Բեյրութեն համապատասխան հրահանգներ տրվեցան Ադանայի պորաբաժնի հրամանատարին և պարբերաբար հիշեցումներ եղան այդ մասին: Աստիճանաբար Հայկական լեգեոնի երեք գումարտակները մեկի իջան⁴⁸: Իրավականորեն ասիկա կարելի էր. օգտագործվեցան 26 նոյեմբերի 1916 թ. նախարարական հրահանգի տրամադրությունները, որոնք կը-

ջև և որոշեց Կիլիկիո պարպումը ֆրանսական գունդերին: Անգլիա պաշտոնապես բողոքեց Ֆրանսայի մոտ Թուրքիո հետ անջատ խաղաղություն կնքվելու համար, բան մը, որ հակառակ էր 30 նոյեմբերի 1915 թ. հայտարարության, որով դաշնակիցները «վայամանավորվեին, իրարու հետ, անջատ խաղաղություն չկնքել ներկա պատերազմի ընթացքին»: Հայտարարության պատճենը տես Պ. Ֆոշի, նշ. աշխ., հ. 2, էջ 104**:

** Այս աշխատությունն անշուշտ վկայակոչված է հեղինակի ատենախոսության Հայկական լեգեոնին նվիրված գլխին նախորդող գլուխներում:

⁴⁷ «Ֆրանսայի վարչապետ և պատերազմական նախարարին թիվ 10349-9/11 և 17 դեկտեմբերի 1919 թվակիր պաշտոնագիրը՝ ուղղված Արևելքի ֆրանսական պորախումբերու հրամանատար պորավարին» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

⁴⁸ «Արևելքի բանակի ընդհանուր հրամանատարին թիվ 373/21 և 22 ապրիլի 1920 թվակիր հեռագիրը ֆրանսական 1-ին պորաբաժնի հրամանատարին» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

⁴³ Հետագիր թիվ 578/G և 29 ապրիլի 1919 թվակիր՝ արդեն հիշված:

⁴⁴ «Արևելքի ֆրանսական պորախումբերու հրամանատար պորավարին թիվ 7203/3 և 23 ապրիլի 1919 թվակիր հեռագիրը» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

* Արևելում—դրսերում:

⁴⁵ Հատկանշական է նկատել այն տարբեր տխուրդները, պորս ունեցան Արևելքի ֆրանսական բարձր գումիսերները՝ «Ֆրանսական Հանրապետության բարձր գումիսեր Սուրիոն և Հայաստանի», «բարձր գումիսեր Սուրիոն և Կիլիկիո» և այլա՝ «բարձր գումիսեր Սուրիոն և Լիբանանի»:

⁴⁶ Անկարայի դաշնագիրն է՝ ստորագրված 20 հոկտեմբերի 1921 թ., որ վերջ դրավ պատերազմական վիճակին Ֆրանսայի և Թուրքիո մի-

Հայկական լեգեոնի հաշմանդամ զինվորները Մարսելում

թուլատրեին իբրև կարգապահական միջոցառում շնչել հանձնառության պայմանագրությունները: Ջինվորական կանոններեն նվազագույն շեղումը պատըրվակ ծառայեց ճամփելու համար լեգեոնականները, որոնք, պատրանաթափ* դեպքերու դարձվածքեն, իրենց կարգին, շխուսափեցան անոր առիթ տալէ⁴⁹: Բազմաթիվ լեգեոնականներ անձամբ պահանջեցին իրենց արձակումը: Վերջապես, 1 մայիսի 1920 թ. Բեյրութեն եկավ վերջին գումարտակին պորաքրման հրահանգը: Այդ օրերուն անոր կեսը կպաշտպաներ պաշարված պորանխատ մը, որուն հետ հաղորդակցությունները կտրված էին: Այս պատճառով անոր պորաքրումը ուշացվեցավ

* Պատրանաթափ—պատրանքներից պատված, հիասթափված:

⁴⁹ Փարիզեն հրահանգներ տրվեցան, որպեսզի հայեր վինվորագրեն օտար լեգեոնի համար: Ադանայի շրջանի հրամանատար պորավարին թիվ 2428/1 և 27 մարտի 1920 թվակիր նամակը կտեղեկացնեն անկարելիությունը հայերը վինվորագրելու օտար լեգեոնի համար, քանզի անոնք կուզեն կովի միմիայն իրենց երկրին ապատագրման համար (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

մինչև 1 սեպտեմբերի 1920 թ.⁵⁰: Իրականին մեջ պորաքրումը ավարտեցավ միայն 27 սեպտեմբերի 1920 թ.⁵¹: Պետք է նկատել, որ Արևելքի բանակի ընդհանուր հրամանատարին կողմե տրված պորաքրման հրահանգը որևէ ակնարկություն չէր պարունակեր նախարարական որոշումի մը մասին: Կթվի, թե նախաձեռնությունը կատարված է Բեյրութի մեջ, Կիլիկիո մեջ ֆրանսական քաղաքականության ընդհանուր արևելումեն ներշնչված: Լեգեոնականներուն արձակու-

⁵⁰ Գրկնակի հրամաններուն, զորս Բեյրութեն կտանար, Ադանայի շրջանի հրամանատար պորավարը պատասխանած էր. «Ձորաքրման գործողությունը կպարտադրե, որ նախ հաղորդակցությունները վերահաստատվին Ադանայի և Ջիհանի միջև: Ես չեմ կրնար արձակել հայերը, որոնք Ջիհան կգտնվին, քանզի անոնք չեն կրնար ձգել այդ վայրը»: «Հեռագիր թիվ 1402/3 և 17 հուլիսի 1920 թվակիր» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

⁵¹ «Վերջին հայ կամավորներու վինաթափությունը և պորաքրումը ամբողջական կերպով լրացավ 27 սեպտեմբերի 1920 թ.»: «Կիլիկիո պորաքրման հրամանատար պորավարին թիվ 1871/3 և 1 հոկտեմբերի 1920 թվակիր հեռագիրը Արևելքի բանակի ընդհանուր հրամանատարին» (Ֆ. ք. պ. ս. ա., Levant, Carton 5, L. O.):

մը հետևանք չէր անոնց հանձնառու-
թյան պայմանագրության պայմանաժա-
մի ավարտին: Արդարև, 24 հոկտեմբերի
1919 թ. հրամանագիրը, գրված 23 հոկ-
տեմբերի 1919 թ. օրենքի 2-րդ հոդվածի
տրամադրությանց հիման վրա, օրենք,
որ իրավականորեն վերջ կուտար պա-
տերազմական վիճակին Ֆրանսայի մեջ, —
իր առաջին հոդվածին մեջ կտրամադ-
րեր, որ «Հայկական և Սուրիական լե-
զեոններուն օժանդակ լեզեոնականնե-
րուն պատերազմի տնդողության համար
ստորագրած հանձնառության պայմա-
նագրությանց վավերականությունը եր-
կարաձգված է մինչև այս թվականը, որ
պիտի ճշտվի հրամանագրով և որ պիտի
չկրնա անցնիլ թվականն անդին այն
օրենքին, որ պիտի վավերացնեն խաղա-
ղության դաշինքը Թուրքիո հետ»:

Այս պորապրոււմը համապատասխան
էր 26 նոյեմբերի 1916 թ. նախարա-
րական հրահանգի տրամադրություննե-
րուն, որ հստակորեն կըսեր. «Լեզեոնը
կրնա պինացրվիլ պատերազմական նա-
խարարին կողմն»⁵², և լավ կհարմարեր

⁵² Կիլիկիա իր կատարած քննության ընթաց-

իրենց օժանդակի հանգամանքին պատ-
ճառով լեզեոնականներուն համար ըս-
տեղծված իրավական անորոշ կացութե-
յան: Ընդհակառակը, համապատասխան
չէր ո՛չ տառին և ո՛չ ալ ոգիին դաշնա-
կիցներուն և հայ ազգային պատվիրա-
կության միջև 1916 թ. կնքված համաձայ-
նության, որ կվերաբերեր Կիլիկիո մեջ
հայերուն ինքնավարության տվչութե-
յան* և ազգային բանակի մը կազմութե-
յան, որուն հիմը պիտի կազմեր լեզեոնը:
Սակայն պատմության մեջ առաջին ան-
գամ չէ, որ քաղաքականությունը հաղ-
թանակ կտաններ իրավունքին վրա:

քին Արևելքի բանակի ընդհանուր հրամանատար
գորավար Գուրոն իր 19 օգոստոսի 1920 թվակիր
օրակարգին մեջ կհայտարարեր. «Սլաւներ, ենթա-
սպաններ, տասնապետներ և լեզեոնականներ»:
Չնկմն բաժնվելու նախօրյակին պարտք կզգամ ձե-
զի արտահայտել երախտագիտությունս ձեր փա-
ռապանծ ծառայություններուն համար: Պիտի
պահեմ անջնջելի հիշատակը ձեր քաջության և ե-
ռուտին: Վեհանձն Ֆրանսան հայարտությանը
պիտի հիջե, որ պատիվն ունեցավ Հայաստանի
զավակներուն վստահելու մաս մը սկիներ, գորս
անտը գործածեցին խանդավառությամբ»:

* Ինքնավարության տվչություն — ինքնավա-
րության շտրիում, ինքնավարություն տալը:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1914 Թ.

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ. ԱՄԻՂԱՄԻՇՅԱՆ ՕՊԵՐԱՑԻԱՆ

Ռ. Օ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, մայրո, պատմական գիտությունների թեկնածու

Առաջին համաշխարհային պատե-
րազմի տարիներին Օսմանյան Թուր-
քիան հանդես եկավ որպես Եռյակ միու-
թյան՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգա-
րիայի և Իտալիայի դաշնակից տերութե-
յուն: Պետության ղեկը գտնվում էր ե-
րիտթուրքական «Միություն և առաջա-
դիմություն» կուսակցության ձեռքում:
Երիտթուրքները համոզված էին, որ պա-
տերազմը առիթ է իրականացնելու ի-
րենց վաղեմի երազանքը՝ «Մեծ Թուրան»
պետության ստեղծումը:

Դեռևս 1914 թ. հուլիսի 20-ին Կ.Պոլ-
սում ավստրոհունգարական դեսպան
Յոհան Ֆոն Պալլավիչինին Վիեննա էր
հաղորդել, որ վրույց է ունեցել Օսման-

յան Թուրքիայի ռազմական նախարար
Էնվեր փաշայի հետ: Վերջինս դեսպա-
նին տեղեկացրել էր իր տերության ռազ-
մական պատրաստությունների մասին՝
խոստանալով միայն մեկ ամսվա ընթաց-
քում պենքի կոչել 300-հազարանոց բա-
նակ, ինչպես նաև ապստամբության
հրահրել Ռուսաստանի մահմեդական-
ներին¹:

Երբ 1914 թ. օգոստոսի 1-ին բռնկվեց
առաջին համաշխարհային պատերազմը,
Թուրքիան սպասողական դիրք գրավեց.
Երիտթուրք կառավարողներին համար
խիստ կարևոր էր Բուլղարիայի և Հու-

¹ Şbu A. Ohandjanian. Der verschwiegene Völ-
kermord. Wien, 1989, S. 78.

նաստանի դիրքորոշումը: Բուլղարիայի միացումը Եռյակ միությանը հնարավորություն տվեց նրանց ավելի ուժեղացնելու ռազմական պատրաստությունները: Գերմանիայից ստացվեց պատկառելի դրամական օժանդակություն²:

Թուրքական հրամանատարությունն առաջին հերթին մեծ ուշադրություն էր դարձնում Ռուսաստանի դեմ ծավալվելիք մարտական գործողություններին: Ակտիվանում էր թուրքական ու գերմանական հետախույզությունների գործունեությունը Պարսկաստանում և Կովկասի մահմեդական բնակչության, հատկապես ռուս-թուրքական սահմանամերձ տարածքներում բնակվող քրդերի շրջանում³: Թուրքական հետախույզությունն առանձնահատուկ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Հյուսիսային Պարսկաստանում տեղակայված ռուսական զորքերի նկատմամբ⁴:

Գերմանական «Գեբեն» ծանր հածանավը և «Բրեսլաու» թեթև հածանավը, միացվելով թուրքական ռազմածովային նավատորմին, փոխեցին ուժերի հարաբերակցությունը Սև ծովում: Թեև այս երկու ռազմանավերը ձևականորեն գընվեցին սուլթանական կառավարության կողմից, իսկ նրանց անձնակազմերը ծովակալ Սուլեյմանի հրամանատարությամբ անցան թուրքական ծառայության, սակայն բոլորի համար պարզ էր, որ հածանավերի առք ու վաճառքը կեղծ է⁵:

² Տես *Րիֆաթ Սելան Չաղե*, Օսմանյան հեղափոխության մութ էջերը և Իթթիհատի հայաջինջ ծրագրերը: Ե., 1990, էջ 34:

³ Տես *P. M. Caprizov. Ассирийцы стран Ближнего и Среднего Востока. Первая четверть XX века. Е., 1979, с. 21–22, 24–25; Комбриг Н. Корсун. Сарыкамышская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1914–1915 годы. М., 1937, с. 5, 7–8.*

⁴ Տես Հայաստանի Հանրապետության պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 45, ց. 1, գ. 2, թ. 25 (մեքենագիր օրինակ):

⁵ Օսմանյան Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուսն հուշագրում է. «Օր մը «Գեբենը» Վոսիոր ելավ, ռուս դեսպանատունին դեմը կանգ առավ և խորհիսի նետեց: Սպաները և նավակները կամրջակի վրա շարվեցան, թշնամի դեսպանի ճիշտ դեմը: Հանդիսավորապես հանեցին ի-

Օսմանյան նավատորմը և ամբողջ ցամաքային բանակը գտնվում էին գերմանացիների հսկողության տակ: Գեռնա 1913 թվականից օսմանյան պինված ուժերի մարզումը իրականացնում էր գեներալ Լիման ֆոն Չանդերսի ռազմական առաքելությունը: Թուրքիան իր ամբողջ սպառազինությունը ստանում էր Գերմանիայից: Օսմանյան բանակը պինված էր հիմնականում գերմանական արտադրության 7,65 մմ տրամաչափի ակոսավոր ու պահունակավոր «Մաուլեր» սխտեմի հրացաններով: Կայսրությունում հաշվվում էր 1,5 միլիոն հրացան⁶:

Օսմանյան Թուրքիայի ռազմավարական ծրագրով նախատեսվում էին երկու հիմնական օպերացիոն ուղղություններ՝ կովկասյան և եգիպտական: Առաջինը համապատասխանում էր երիտթուրքերի պանիսլամական, իսկ երկրորդը՝ հիմնականում պանթուրքական պլաններին:

Եգիպտական ուղղությամբ անգլիացիների դեմ նախաձեռնվող հարձակումը նպատակ ուներ գրավելու Մեծ Բրիտանիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող Սուեզի ջրանցքը, սպա Եգիպտոսը և Հյուսիսային Աֆրիկան⁷:

Վերը հիշատակված ռազմավարական պլանի և օպերացիոն ուղղությունների հեղինակը Օսմանյան Թուրքիայի

րենց ֆեսերը և անոնց տեղը գերմանական գդակների դրին: Նվազախոտմբը նվազեց «Deutschland über alles», «Wacht am Rhein» («Գերմանիա ամեն բանն վեր», «Պահպանություն Հռենոսի վրա») և ուրիշ ազգային երգեր ... Մեկ-երկու ժամ ատանկ ցայգանվազ մը հրամցնելով՝ նաքը դժբախտ Գիբսի (Մ. Ն. Գիբսը 1913–1914 թթ. եղել է Ռուսաստանի դեսպանը Թուրքիայում–Ռ. Ս.), սպաները և նավակները հանեցին գերմանական գդակները և կրկին դրեցին իրենց ֆեսերը» (տես «Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուսի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները»: Ե., 1990, էջ 69):

⁶ Տես *А. Б. Жук. Винтовки и автоматы. М., 1988, с. 51; А. О. Арutyонян. Кавказский фронт 1914–1917 гг. Е., 1971, с. 126. 1914 թ. օգոստոսից հոկտեմբեր քնկած ժամանակահատվածում Թուրքիա ժամանեցին շուրջ հինգ հազար գերմանացի սպաներ, պինվորներ ու նավաստիներ (տես Ե. Ղ. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում (1914–1918): Ե., 1964, էջ 182):*

⁷ Տես *Ս. Հ. Հարությունյան*, նշ. աշխ., էջ 126:

ռազմական նախարար էնվեր փաշան էր: Գերմանացիները, որոնք մասնակցել էին այս պլանի մշակմանը, քաջ գիտնալով իրենց դաշնակցի տնտեսական ներուժը և նրա բանակի մարտական պատրաստականության մակարդակը, նախապես առաջարկում էին չդիմել հարձակողական գործողությունների, այլ նահանջել Սվլազ (Սեբաստիա)⁸ և ռուսներին հրահրել ակտիվ գործողությունների: Բայց էնվերին հաջողվեց համոզել գերմանացիներին և ձեռնարկել իր պլանի իրականացմանը⁹, չնայած գերմանացիների առաջարկած տարբերակն ավելի իրատեսական էր, քանի որ ռուսները չէին նախատեսում ձմռանը ակտիվ մարտական գործողություններ վարել:

Ռուսների դեմ թուրքական հրամանատարությունը իր 800-հազարանոց բանակից կենտրոնացրեց 3-րդ բանակը, թվով 300 հազար զինվոր ու սպա: Բանակը բաղկացած էր երեք կորպուսից՝ 9-րդ, 10-րդ և 11-րդ: 9-րդ կորպուսը տեղաբաշխված էր Էրպրումում, 10-րդը՝ Երզրնկայում, իսկ 11-րդը՝ Վանում: Վային մեկ հեծելազորային դիվիզիա, չորս ուկես քրդական հեծյալ և երկու առանձին դիվիզիաներ: Գիվիզիաներից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր երեք հետևակային և մեկ հրետանային գնդերից: Գնդի կազմում կար երեք գումարտակ, իսկ մեկ գումարտակում՝ երեք հետևակային վաշտ: Հրետանային գնդերն ըսպառապիկված էին նաև լեռնային թընդանոթներով¹⁰:

Թուրքական հրամանատարությունը, ըստ ռուսական հետախույզության տվյալների, պորակոչել էր 130 հազար քրդերի: Քրդական հեծելազորի հրամանատար էր նշանակվել Սելիմ փաշան¹¹:

Կովկասյան ճակատում մարտական գործողություններն սկսվելուց հետո քրդերը սպառնալիք դարձան ռուսական պորամատերի պարեկային խմբերի և համբարակային ստորաբաժանումների համար: Բանն այն է, որ նրանք լավ ծանոթ էին տեղանքին, գիտեին այն շրջանցիկ ճանապարհներն ու արահետները, որոնք նշված չէին տեղագրական քարտեզներում: Նրանք նաև օսմանյան պորքերի առաջապահ ուժերն էին¹²:

Ռուսական պորքերը տեղաբաշխված էին ոչ միայն ռուս-թուրքական սահմանի ողջ երկայնքով, այլև Պարսկաստանի հյուսիսում՝ Ուրմիայում, Խոյում, Գիլմանում և Թավրիզում: Մարտական գործողություններն սկսվելուց հետո Պարսկաստանի հյուսիսում գտնվող պորամատերն ուժեղացվեցին երեք կազակային հեծյալ գնդերով և Ա. Օզանյանի հրամանատարության ներքո գտնվող հայկական առաջին կամավորական ջոկատով: Մրանցից կազմվեց մի պորախուժ, որը կոչվեց Ադրբեջանյան ջոկատ, նրա հրամանատարն էր գեներալ Ֆ. Գ. Չեռնուպուրով¹³:

Երբ ռուսները Արևելյան ճակատում սկսեցին մարտական գործողությունները ավստրոհունգարական և գերմանական բանակների դեմ, Կովկասյան ռազմական օկրուգից այնտեղ տեղափոխվեցին 2-րդ և 3-րդ բանակային կորպուսները, Երևանյան և Վրացական գնդերը: Գեներալ Թ. Հ. Նապարեկովը բացասաբար էր գնահատում գլխավոր հրամանատարության այս որոշումը: Նրա կարծիքով ավելի նպատակահարմար էր թողնել այդ ուժերը տեղում: Իր կարծիքը գեներալը հետևյալ կերպ էր հիմնավորում. այդ կորպուսների և գընդերի անձնակազմերը «ծանոթ էին Կովկասյան ռազմաճակատին (ապագա մարտական գործողությունների թատերաբեմին - *Ռ. Ս.*) և վարժեցվել էին լեռնային պատերազմում գործելուն, բացի այդ, երկու կորպուսներում էլ կային 77 թվականի պատերազմի (1877-

⁸ Տես «Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը...», էջ 156:

⁹ Տես *W. E. D. Allen, P. Muratoff. Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921. Cambridge, 1953, p. 250.*

¹⁰ Տես «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 6: Ե., 1981, էջ 538-539, *Ս. Հ. Հարությունյան*, *Նշ. աշխ.*, էջ 130:

¹¹ Տես *Ս. Հ. Հարությունյան*, *Նշ. աշխ.*, էջ 130-131:

¹² Տես ՀՀ ՊԳՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թ. 21-22:

¹³ Տես նույն տեղում, ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, թ. 12-13:

Անդրանիկ Օզանյան

1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի—(Ռ. Ս.) մասնակիցներ»¹⁴:

Նման պայմաններում առկա ուժերով՝ 75,2 գումարտակ, 114 հարյուրյակ և 204 թնդանոթ, հնարավոր չէր պետական սահմանը արդյունավետ պաշտպանել: Միայն Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնյով-Գաշկովի համառ պնդումներից հետո տարածաշրջան տեղափոխվեց Թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսը, և սկսվեց նոր պորամասերի կազմավորումը: Այս բոլոր համարումներից հետո Կովկասյան ռազմական օկրուգն ուներ 153 գումարտակ, 175 հարյուրյակ, 350 դաշտային թնդանոթ և բերդային հրետանու 5 գումարտակ: Այս պորամասերի կազմում գործում էին տարբեր ժամանակներում ձևավորված հայ կամավորական ջոկատներ, որոնք իրենց կազմով համապատասխանում էին հետևակային գումարտակին: Գններալ Նապարեկովը գրում է. «Այդ դրուժինաների գլուխ կանգնեցին սիրելի առաջնորդները՝ 1-ինինը՝ Անդրանիկը, 2-րդինը՝ Դրոն (Դրաստամատ Կանայան—Ռ. Ս.), 3-րդինը՝ Համապասը (Սրվանձտյան—Ռ. Ս.) և 4-րդինը՝ Քեռին (Արշակ Գաֆավյան—Ռ. Ս.): Կամավորական ջոկատների վաշտերում

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 5—6:

կային 250 հետևակային և 10—15 հեծյալ: Որոշ ստորաբաժանումներում հեծելապորն առանձին էր»¹⁵:

Կովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարությունն իր ենթակայության ներքո գտնվող պորքերը բաժանել էր հինգ խմբի: Նրանցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր առանձին ջոկատներից: Խմբի կամ ջոկատի հրամանատարն էր առավել խոշոր պորամիավորման, օրինակ՝ դիվիզիայի հրամանատարը: Ամենամեծը Սարիղամիշյան ջոկատն էր, որը կազմված էր Կովկասյան 1-ին բանակային կորպուսից: Նրա հրամանատարն էր գեներալ-լեյտենանտ Գ. Է. Բերխմանը: Այս ջոկատի կազմում գործում էին երեք, ըստ մեկ այլ աղբյուրի՝ երկու¹⁶ ջոկատ՝ Սարիղամիշյան, Օլթիի և Կաղզվանյան:

Սարիղամիշյան խմբավորման առջև դրված էր հետևյալ մարտական խնդիրը՝ հարձակվել Բասենի դաշտի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով ջախջախելու էրպրումը արևելքից պաշտպանող թուրքական ուժերը: Օլթիի ջոկատը պետք է աջակցեր Սարիղամիշյան ջոկատի հարձակմանը՝ պաշտպանելով նրա աջ թևը: Կաղզվանի ջոկատը շարժվելու էր Ալաշկերտի հովտով՝ նպատակ ունենալով մասնատելու հակառակորդի էրպրումյան և Բայապետյան խմբավորումները:

Իր ակտիվ հարձակողական գործողություններով Սարիղամիշյան խմբավորումը պետք է Կովկասի տարածքը պաշտպաներ թշնամու ներխուժումից: Երևանյան, Մակուի և Ադրբեջանյան ջոկատները պետք է պաշտպանեին Անդրկովկասը և Պարսկաստանի հյուսիսային մասը: Երևանյան ջոկատը պետք է շարժվեր դեպի Վան:

Ռուսական պորքերի երրորդ խմբավորումը կոչվում էր Բաթումյան: Այն բաղկացած էր Բաթումյան և Ճորոխյան ջոկատներից: Այս խմբավորումը պետք է իրականացներ ռազմաճակատի աջ թևի ռազմավարական պաշտպանությունը:

Չորրորդ ջոկատը պաշտպանում էր

¹⁵ Տես Ս. Հ. Հարությունյան, նշ. աշխ., էջ 132—133, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, թ. 14—15:

¹⁶ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թ. 1:

Քեռի, Համազասպ, Վարդան

Էնպելի — Թեհրան խճուղային ճանապարհը և պարսկական սահմանագիծը:

Հինգերորդ խմբավորումը Կովկասյան ռազմաճակատի պահեստապորն էր, որը միաժամանակ պետք է պաշտպաներ թիկունքը և փոխարքայության կենտրոն Թիֆլիսը¹⁷:

Գեներալ Չեռնոպուբովի Ադրբեջանյան ջոկատի առջև դրված էր ոչ միայն մարտական, այլև քաղաքական խնդիր՝ Ռուսաստանի հսկողության ներքո պահել Հյուսիսային Պարսկաստանի բնակչությանը, հատկապես թուրքամետ տրամադրություններ ունեցող քրդական աշիոնեթներին¹⁸:

Ինչպես ցույց տվեց հետագայում ծավալված մարտական գործողությունների ընթացքը, ռուսական ուժերի ջոկատային կառուցվածքն իրեն չարդարացրեց, ուստի և 1915 թ. կեսերից ռուսական հրամանատարությունը որոշում ընդունեց վերադառնալու պորամիավորումների նախկին կառուցվածքին՝ գունդ, դիվիզիա, կորպուս:

Թուրքական 3-րդ բանակի օպերատիվ պլանով նախատեսվում էր ոչընչացնել Սարիղամիշ քաղաքի մոտ տեղաբաշխված ռուսական գլխավոր ուժերը, ապա գրավել Արդահանը, Բաթումը, այնուհետև Բաքուն և այլ տարածքներ: Օսմանյան պորքերը պետք է ճեղքեին ռուսական ուժերի սարիղամիշյան աջ թևը, ապա շրջանցող խոր

¹⁷ Տես Ա. Հ. Հարությունյան, նշ. աշխ., էջ 133—134:

¹⁸ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, թ. 5—6:

վորաշարժի միջոցով դուրս գալին նրա թիկունք՝ Կարսից արևելք¹⁹։

1914 թ. հոկտեմբերի 29–30-ը գերմանաթուրքական ռազմածովային նավատորմը ծովակալ Սուշոնի հրամանատարությամբ ումբակոծեց Սևաստոպոլը, Նովոռոսիյսկը և Թեոդոսիան։ Հակառակորդին հաջողվեց ջրասույգ անել ռուսական ռազմական ու քաղաքացիական մի քանի նավ և վնասել ափամերձ շինություններին։

Ցամաքում մարտական գործողությունները սկսվեցին 1914 թ. նոյեմբերի 1-ին։ Ռուսական զորքերն անցան պետական սահմանը և խորապան հակառակորդի տարածքը։

Հյուսիսային Պարսկաստանում գործող զեներալ Չեռնոպուբովի ուժերը զբրավեցին ռազմավարական նշանակություն ունեցող լեռնանցքներ ու ճանապարհներ²⁰։

Սարիղամիշյան ջոկատը գեներալ Բերխամանի գլխավորությամբ կարողացավ հեշտությամբ գրավել Բյուրիբյոյը, որը գտնվում էր Էրզրումից 35 կմ հեռավորության վրա։ Սակայն նման հանպատրաստից առաջխաղացումը տեղին չէր, քանի որ մեկ ջոկատի ուժերով հրնարավոր չէր վարճացնել հարձակումը։ Գեներալ Բերխամանը հաշվի չէր առել, որ հակառակորդը հնարավորություն ունի Էրզրումից արագորեն զորքեր տեղափոխելու և հակահարված տալու։ Բացի այդ, խիստ դժվար էր ապահովել Սարիղամիշյան ջոկատի մատակարարումը²¹։

Օսմանյան 3-րդ բանակի 9-րդ և 11-րդ կորպուսների ձեռնարկած հարձակումը դրա հաստատումը եղավ։ Ռուսները հարկադրված էին նահանջելու, հակառակ դեպքում նրանց ապառնում էր աջ թևից շրջանցում։ ՈՒստի գեներալ Բերխամանը նախընտրեց 1914 թ. նոյեմբերի 16-ին թողնել Բյուրիբյոյը²²։

¹⁹ Տես Ե. Ղ. Սարգսյան, նշ. աշխ., էջ 188։

²⁰ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, թ. 13–14։

²¹ Տես նույն տեղում, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թ. 4։

²² Թուրքական մամուլը շտապեց ավարարել յուրաքանչյուրի տարած «փայլուն» հաղթանակը։ Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Մեհանի» թերթը 1914 թ. նո-

Մարտավարական առումով այս հաջողությունը էլ ավելի վստահություն ներշնչեց Էնվերին։ Նա ենթադրում էր, որ հասել է հակառակորդին ջախջախիչ հարված հասցնելու պահը։

Արդահանի ուղղությամբ գործող զեներալ Ն. Մ. Բստումիսի ջոկատը, որը Սարիղամիշի ջոկատը պաշտպանում էր հյուսիս-արևմուտքից, դիրքեր գրավեց Արդաստ-իդի ուղղությամբ։

Կովկասյան 4-րդ կորպուսի վորամասերը մարտեր էին մղում քրդական ստորաբաժանումների և թուրքական զորքերի դեմ՝ պաշտպանելով Սարիղամիշյան ջոկատը ձախ թևից։

Բաթումի ուղղությամբ գերմանացի մայր Շտանգեի թուրքական վորաջոկատին հաջողվեց ռուսների համար անըսպասելիորեն դեսանտ իջեցնել և գրավել Արդվինն ու Արտանուշը։ Հակառակորդին հաջողվեց բնագծեր գրավել Աջարիսծղալի գետի երկայնքով։ Թուրքական հարձակման հաջողությանը մեծապես նպաստում էր աջար բնակչության բարձրացրած հակառուսական ապստամբությունը։

Մարտերի արդյունքը եղավ այն, որ 1914 թ. դեկտեմբերի 9-ի դրությամբ Կովկասյան բանակի աջ թևը հետ մղվեց մինչև Բաթում։

Օսմանյան զորքերն իրենց հաջողությունը «նշանավորում էին» տեղի բնակչության, այդ թվում և հայերի, կողոպուտով և վանգվածային կոտորածներով²³։

Արբեցած մարտավարական նշանակություն ունեցող հաղթանակով՝ Էնվեր փաշան անուշադրության էր մատնում մարտական գործողությունների հետևանքով իր զորքերի օր օրի աճող կորուստները։ Մինչդեռ 3-րդ բանակի կորուստները հաշվվում էին 15000 մարդ,

յների 27-ին գրել է. «Թուրքական պանծալի զորքերի... հաղթանակը ոչ միայն քաջության, այլև արվեստի բարձրագույն մի նմուշ է... մեր խիզախ զորքերը դեն շարտեցին ռուսական բանակը և իրենց փայլուն հաջողությամբ սրբեցին նախորդ պարտությունների ամոթանքը» (տես Ե. Ղ. Սարգսյան, նշ. աշխ., էջ 189)։

²³ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 159, թ. 1։

այդ թվում 3000 դասավիթ, իսկ ռուսների կորուստները՝ 6000 մարդ²⁴:

Թուրքական հրամանատարությունը մշակեց հետագա գործողությունների երկու տարբերակ: Առաջինը նախատեսում էր հարված Գեղի-բաբայի ուղղությամբ և ռուսական պորքի ձախ թևի և թիկունքի շրջառում: Երկրորդ տարբերակով օսմանյան ուժերը պետք է գրոհեին հակառակորդի աջ թևի ու թիկունքի վրա՝ շրջապատելով ու ոչնչացնելով նրան, որից հետո դյուրություններ կգրավեին Սարիղամիշն ու Կարսը: Էնվերը նախընտրեց երկրորդ տարբերակը, որով նախատեսվում էր շրջանցիկ խոր պորաշարժ:

Էնվերը հրամայեց 9-րդ և 10-րդ կորպուսները կենտրոնացնել Էրպրում—Սարիղամիշ ուղղությամբ: 3-րդ բանակի հըրամանատար Հասան Իվեթ փաշան, որն ավելի սթափ էր գնահատում իրադրությունը, փորձեց ռազմական նախարարին հետ պահել՝ վկայակոչելով իրենց ուժերի անբավարար մատակարարումը: Չհանդուրժելով նման կարծիքը՝ Էնվեր փաշան նրան հեռացրեց 3-րդ բանակի հրամանատարությունից և վճռեց անձամբ գլխավորել Սարիղամիշյան օպերացիան իրականացնող ուժերը:

1914 թ. նոյեմբերի 11-ի դրությամբ թուրքերը գրավել էին Արդվինն ու Արտանուջը, իսկ 11-րդ կորպուսն իր ակտիվ հարձակողական գործողություններով Սարիղամիշյան ջոկատին հարկադրել էր վարել միայն պաշտպանական մարտեր: 9-րդ և 11-րդ կորպուսների առջև դրված էր մարտական առաջադրանք՝ ճեղքել ռուսների պաշտպանությունը Օլթիից հարավ-արևմուտք, ապա ձախ թևով շրջանցել Սարիղամիշյան ջոկատը: Հարձակման գլխավոր ուղղությամբ թուրքերը կենտրոնացրել էին 90 հազար փնվոր, իսկ ռուսներն ունեին ընդամենը 60 հազար²⁵:

Ըստ Էնվերի ծրագրի շրջանցիկ հարվածը պետք է հասցվեր ռուսների համար

²⁴ Տես Ա. Հ. Հարությունյան, նշ. աշխ., էջ 140:

²⁵ Տես Բրիգադի հրամանատար Ն. Կորսուն, նշ. աշխ., էջ 19:

անսպասելի ու սրընթաց, որպեսզի նրանք ի վիճակի չլինեին լուրջ դիմադրություն և կապակերպելու:

Օպերացիայի արագընթացությունն ապահովելու և հարձակման տեմպերը պահպանելու նպատակով Էնվերը վճռեց հրաժարվել ողջ գումակից, իսկ 9-րդ կորպուսում թողնել միայն լեռնային հրետանին: Նախատեսվում էր պարենն ու անասնակերը հայթայթել տեղի մահմեդական բնակչության օգնությամբ:

1914 թ. դեկտեմբերի 11-ին Էնվեր փաշան վերջնականապես ընտրեց հարձակման գլխավոր ուղղությունները: 9-րդ կորպուսը գրոհելու էր Բարդուս—Սարիղամիշ ուղղությամբ, իսկ 10-րդը՝ 9-րդից ձախ՝ դուրս գալով Սարիղամիշից հյուսիս:

Թուրքական պորքերը հարձակվում էին և՛ Սարիղամիշի, և՛ Օլթիի ուղղությամբ: Օլթիի ջոկատի հրամանատար գեներալ Խատունը շրջապատումից խուսափելու նպատակով սկսեց նահանջել դեպի Բարդուս գյուղը և համանուն լեռնանցքը՝ Օլթիից հյուսիս:

Պարզ դարձավ, որ հակառակորդի հետևակի մեծաքանակ ուժերը շարժվում են ուղիղ դեպի Սարիղամիշ առավել թույլ պաշտպանված Բարդուսի տեղամասով: Ռազմաճակատի այս հատվածը պաշտպանում էին միայն Կարսի սահմանապահ 26-րդ բրիգադի հեծյալ և հետևակային ուժերը:

Հակառակորդի ճնշումը թուլացնելու նպատակով գեներալ Բեքխամանը վճռեց հարձակում ձեռնարկել և գրավել Քյոփրիքյոյ տանող անցումը և Հասան-Կալեն՝ անմիջական սպառնալիք ստեղծելով Էրպրումի համար, հույս ունենալով, որ կհարկադրի հակառակորդին նահանջելու Օլթիից: Սակայն Կովկասի փոխարքայի ռազմական օգնական գեներալ-լեյտենանտ Ա. Ջ. Միշլանսկին, որը նոր էր ժամանել ռազմաճակատ, հրամայեց դադարեցնել գործողությունը՝ գըտնելով, որ ավելի մեծ է ռուսական պորքերի աջ թևին սպառնացող վտանգը²⁶:

Գեներալ Միշլանսկու հրամանները նպաստեցին թուրքական լայնածավալ

²⁶ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թ. 6—8:

հարձակմանը և է՛լ ավելի խճճեցին դրությունը ռազմաճակատում: Նա, ըստ էության չկարողանալով ճիշտ գնահատել ստեղծված օպերատիվ իրադրությունը, շհամարձակվեց օպերատիվ շտաբը Թիֆլիսից տեղափոխել Կարս, որտեղից դյուրին կլինե՞ր իրականացնել կովկասյան պորքերի ղեկավարումը: Նըրա հրամանով գեներալ Չեռնոպոլեովի հրամանատարության ներքո գտնվող Ադրբեջանյան ջոկատը, որը հաջող մարտական գործողություններ էր վարում Հյուսիսային Պարսկաստանում, նահանջեց Թավրիսից և Ուրմիայից ու նորքնագծեր գրավեց Ջուլֆա—Խոյ ուղղությամբ²⁷:

Նապարբեկովն իր հուշերում վկայում է, թե ինչ ընկճվածություն առաջացրեց այդ հրամանը իր հրամանատարության ներքո գտնվող պորքերում, հատկապես հայ կամավորների շրջանում: Գեներալը գրում է. «Ես կանչեցի Յակով Բրիտափորովիչ Չավրիսին (Հակոբ Չավրիս, հայ քաղաքական և պետական գործիչ, Հայկական 1-ին կամավորական ջոկատի բժիշկ—Ռ. Ա) և ծանոթացրի հեռագրի բովանդակությանը: Նա այն աստիճան վշտացել էր այդ լուրով, որ նրա աչքերում արցունքներ հայտնվեցին: Ես սկսեցի նրան հանգըստացնել և ասացի, որ առայժմ չպետք է հուսահատվել: Դրան նա պատասխանեց, թե ինչպես չվշտանա, երբ ինքն իր ողջ կյանքը ի սպաս է դրել հայ ժողովրդի ավատագրմանը, և այժմ ամեն ինչ կործանվում է: Հատկապես ճնշված տրամադրություն ունեին Անդրանիկը, նրա օգնականները և դրոժինիկները: Նըրանք թափառում էին ինչպես սովերներ և չգիտեին ինչ ձեռնարկե՞ն²⁸:

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը հանձին շտաբի պետ գեներալ Ն. Ն. Յուդենիչի, բացահայտելով հակառակորդի հարձակման օպերատիվ պլանի էությունը, սկսեց ը՛-

տապ Սարիղամիշ ուղարկել հետևակային, հեծելապորային ու հրետանային ըստորաբաժանումներ: Ռուսները ստանում էին համալրում: Նույնը չի կարելի ասել օսմանյան 3-րդ բանակի մասին, իսկ թուրքական կորուստներն օրեցօր ավելանում էին: Դրա պատճառը ոչ միայն մարտական գործողություններն էին, այլև խիստ սառնամանիքներն ու ձնաբուքերը: Այդ ամենին գումարվեցին տիֆը, դիպենտերիան, ժանտախտը: Այսպես, թուրքական 17-րդ հետևակային դիվիզիան կորցրեց իր անձնակազմի 50 տոկոսը, իսկ 32-րդ հետևակային դիվիզիայի 13000 զինվորներից կենդանի մընացին միայն 7000-ը²⁹: Նապարբեկովը նկատում է. «Չարմանալի է, թե ինչպես այդ հանգամանքը (դաժան ձմեռը—Ռ. Ա) թուրքերն անուշադրության էին մատնել՝ լավ իմանալով երկրի կլիմայական պայմանները»³⁰:

Այնհայտ է, որ նման պայմաններում հնարավոր չէր շարունակել հարձակումը, սակայն Սարիղամիշի օպերայիայի հեղինակ Էնվեր փաշան, ոգևորված Բյուրիքյոյի, Թավրիսի ու այլ տարածքների գրավմամբ և ռուսական պորքերի նահանջով, վճռականորեն տրամադրված էր շարունակելու հարձակումը: Օսմանյան Թուրքիայի ռազմական նախարարի որոշումը կործանարար եղավ թուրքական 3-րդ բանակի համար:

1914 թ. դեկտեմբերի 12-ին Էնվեր փաշան հրամայեց սկսել հարձակումը Սարիղամիշ քաղաքի վրա: Նրա մարտական հրամանը ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. «Եթե ռուսները փորձեն կռվել, նրանք կկործանվեն»³¹:

Ցրտից, վարակիչ հիվանդություններից և մշտական թերասնումից տառապող զինվորներին ոգևորելու նպատակով ռազմական նախարարը կոչ էր հղում նրանց. «Չինվորներ, ես ձեզ բողբոջեմ այնպես: Տեսա, որ դուք ոտաբո-

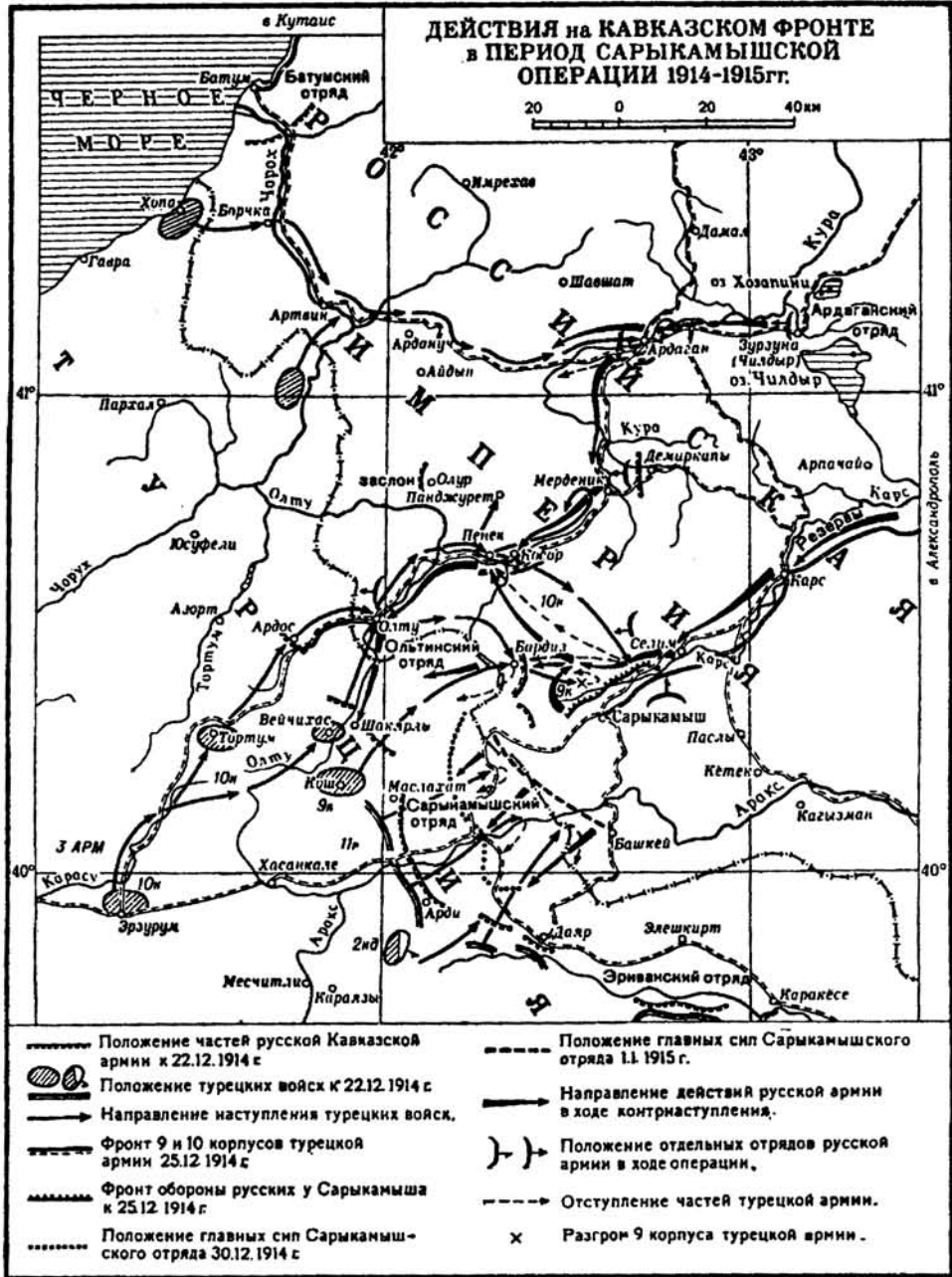
²⁷ Գեներալ Նապարբեկովը այդ հրամանը բնորոշեց որպես «աննպատակ նահանջ» (ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 2, թ. 1):

²⁸ Նույն տեղում, գ. 1, թ. 40—41:

²⁹ Տես Բրիգադի հրամանատար Ն. Կորսուն, նշ. աշխ., էջ 52—53:

³⁰ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, թ. 41:

³¹ Տես Ռ. Է. Գ. Ալեն, Պ. Մուրատով, նշ. աշխ., էջ 258:

Մարիղամիշյան օպերացիայի քարտեզը
(«Большая советская энциклопедия». М., 1955, т. 38 գրքից)

բիկ էր, իսկ ձեր ուսերին շինելներ չկան: Մակայն մեր դիմաց կանգնած թշնամին վախենում է մեզնից: Շուտով դուք կսկըսեք հարձակվել, կմտնեք Կովկաս: Այնտեղ դուք կգտնեք ամեն տեսակի մթերք

և հարատւոյուն: Մահմեդական որդ աշխարհը հուշտով նալուն է ձեր վերջին ճիգերին»³²: Ընվերը հուսադրում էր յուրա-

³² Տես Ե. Ղ. Մարգարյան, նշ. աշխ., էջ 191:

յիններին՝ ասելով. «Մեր պարենի բա-
պան մեր առջևում է»³³:

Գեներալ Բերխմանի Սարիղամիշ-
յան ջոկատի դեմ գործում էին 9-րդ և
11-րդ կորպուսները, երկու հեծելազորա-
յին դիվիզիա, երեք սահմանապահ գու-
մարտակ ու քրդական ստորաբաժա-
նումներ³⁴:

Օսմանյան զորքերը, ապահովված
չլինելով ամենատարրական տաք հան-
դերձանքով, կորցրեցին պալի թվով
մարդկանց, որի հետևանքով ընկավ
պինվորների մարտունակությունը, մե-
ծապավ դասալիքների թիվը: Ռուսական
զորքը, ի տարբերություն իր հակառա-
կորդի, համեմատաբար լավ էր ապահով-
ված տաք հագուստով³⁵:

1914 թ. դեկտեմբերի 14-ին ռուս բա-
նակային հետախույզներին հաջողվեց
գերել թուրքական 29-րդ դիվիզիայի
շտաբի պետին: Նրա մոտ գտնվեց «Սարի-
ղամիշ» օպերացիայի պլանը: Դա ռուսա-
կան հրամանատարությանը թույլ տվեց
մանրամասնորեն ծանոթանալու հակա-
ռակորդի օպերատիվ պլանին:

Բայց փոխանակ օգտվելու թուրքա-
կան օպերատիվ պլանից Կովկասի փո-
խարքայի ռազմական օգնական Միշ-
լանսկին շտապեց 1914 թ. դեկտեմբերի
15-ին լքել Սարիղամիշը նույնիսկ առանց
տեղյակ պահելու բանակի շտաբի պետ
գեներալ-մայոր Յուդենիչին և ուղղվեց
Թիֆլիս: Միշլանսկու անսպասելի հայտ-
նըվելը Թիֆլիսում ահավոր խուճապ

առաջացրեց փոխարքայության մայրա-
քաղաքում, ինչպես նաև ողջ ռազմաճա-
կատում: Իր փախուստի ճանապարհին
Միշլանսկին հասցրեց մի շարք անհեթեթ
հրամաններ տալ: Այսպես, գեներալ Ա-
բայիևի Երևանյան ջոկատին հրամայեց
արագորեն ազատել Ալաշկերտի հովի-
տը: Հրամանը կատարվեց, և ռուսական
զորքի հետ հեռանալ չհասցրած հայ բը-
նակչությունը թուրքերի կողմից կոտո-
րածի ենթարկվեց: Միայն 4-րդ կորպու-
սի հրամանատար գեներալ Օգանովս-
կին չկատարեց Միշլանսկու հրամանը՝
նահանջել ընդհուպ մինչև Երևան—Ա-
ղքատաֆա: Բանն այն է, որ Օգանովսկին
չէր տեսնում իր առջև կանգնած թուր-
քական 36-րդ և 37-րդ հետևակային դի-
վիզիաների կողմից որևէ ճնշման վը-
տանգ: Այդ վորամասերը տեղափոխվել
էին Միջագետքի, նրանց անձնակազմը
բաղկացած էր արաբներից, որոնք սովոր
չէին կռվելու կլիմայական և ռելիեֆի
նման պայմաններում:

1914 թ. դեկտեմբերի 14-ին օսման-
յան 9-րդ կորպուսի զորքերը հրետանու
և գնդացիների կրակի ներքո հարձակ-
ման անցյան Սարիղամիշ քաղաքի պաշտ-
պանական դիրքերի վրա:

Ռուսներին հաջողվել էր Սարիղա-
միշի շրջանում կազմակերպել ամուր
պաշտպանական դիրքեր: Նրանք, մար-
տեր մղելով հակառակորդի դեմ, թուլաց-
նելով նրան, սկսեցին թուրքերի աջ և
ձախ թևերի օղակումը:

1914 թ. դեկտեմբերի 16-ին գեներալ
Բուկրեստովի ջոկատը և 15-րդ Թուրքես-
տանյան հրաձգային գունդը կատաղի
մարտերից հետո գրավեցին Բարդուսի
լեռնանցքը վերահսկող բարձունքը:
Նույն օրը հաջողությամբ հետ մղվեց Սա-
րիղամիշի արվարձաններից թուրքերի
ձեռնարկած գրոհը:

Թուրքերի հարձակման թափը բա-
վականին ընկել էր: Հակառակորդի 9-րդ
բանակային կորպուսին ծանր հարված
հասցվեց. գեներալ Բուկրեստովի ջոկա-
տին հաջողվեց գրավել Բարդուսի լեռ-
նանցքը, որով խզվեց 9-րդ կորպուսի
կապը թիկունքի հետ:

³³ Տես Ռ. Է. Գ. Ալեն, Պ. Մուրատով, նշ. աշխ.,
էջ 253:

³⁴ Տես Բրիգադի հրամանատար Ն. Կորսուն,
նշ. աշխ., էջ 72:

³⁵ Գեռես 1914 թ. հոկտեմբերին հայ կամա-
վորական 4-րդ ջոկատի հրամանատար Բեռնի
Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհրդին տված հեռագ-
րում խնդրում էր շտապ կարգով ջոկատին ուղար-
կել թուրքեր և վայելականեր, քանի որ «առանց
դրանց մարդիկ կկործանվեն» (տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.
57, ց. 2, գ. 30, թ. 3): Իր հուշերում Նավարբեկովը
նշում է այն փաստը, որ երբ ինքն ստացավ նշա-
նակում Աղբրեջանյան ջոկատում, գեներալ-լեյտե-
նանտ Միշլանսկին առաջին հերթին իրեն խոր-
հուրդ տվեց վերցնել տաք հագուստ, «քանի որ
հարկադրված են լինելու ձմռանը ձյունածածկ
լեռնանցքներով հարձակվելու Վանի վրա» (տես
ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, թ. 9—10):

Չնայած այն հանգամանքին, որ մարտավարական նախաձեռնությունն անցել էր ռուսներին, գեներալ Բերխմանը, չկարողանալով ճիշտ գնահատել դրությունը, վճռեց նահանջել դեպի Կարս: Նրա որոշման կատարման դեպքում թուրքական 11-րդ կորպուսը հնարավորություն կստանար կապ հաստատելու շրջապատման մեջ գտնվող 9-րդ կորպուսի հետ: Բացի այդ, թշնամին կը հայտնվեր գեներալ Մ. Ա. Պրժնալսկու 1-ին Կուբանյան պլաստունյան բրիգադի թիկունքում: Սակայն, տեղի տալով գեներալ Յուդենիչի պնդումներին, Բերխմանը հրաժարվեց իր ծրագրից:

Արդեն դեկտեմբերի 17-ի երեկոյան Սարիղամիշի համար մղված մարտերի ընթացքում գերվեցին երկու տասնյակ թուրք սպա և մոտ 1500 վիսվոր³⁶:

1914 թ. դեկտեմբերի 18-ին և 19-ին գեներալ Յուդենիչի առաջապահ զորքերը հետ մղեցին հակառակորդի չորս հարձակումը, որոնցով թուրքերը մտադիր էին առաջանալու դեպի Բարդուս (Յուդենիչը Բերխմանի փոխարեն նշանակվել էր Սարիղամիշյան ջոկատի հրամանատար):

Օսմանյան 11-րդ կորպուսի հրետանին հակառակորդի դեմ կիրառում էր «քոչող մարտկոցների» մարտավարություն: Բանն այն է, որ թուրքական հրետանավորները լուրջ կորուստներ էին ունենում ռուսների դիպուկ հրետակոծությունից: Ուստի նրանք դիմում էին խորամանկության. թնդանոթներից երկուերեք արկ արձակելուց հետո արագորեն տեղափոխվում էին այլ դիրք՝ հնարավորություն չտալով ռուսներին ճշտորեն որոշելու իրենց տեղակայման վայրը: Սակայն թուրքերը հաշվի չէին առել մի կարևոր հանգամանք. այս մարտավարությունն արդյունավետ էր ցերեկը, իսկ գիշերը կրակոցի արձակված բոցը մատնում էր թնդանոթի գտնվելու վայրը:

1914 թ. դեկտեմբերի 22-ին, հրետանային նախապատրաստությունից հետո, ռուսական զորքերն անցան լայնածավալ հարձակման: Թուրքական 9-րդ կորպու-

սը գլխավին ջախջախվեց: Գերվեց կորպուսի հրամանատար Իսահան փաշան իր շտաբով: Գեներալ Պրժնալսկու ջոկատի վինվորները Սարիղամիշի մոտ գտնվող անտառում գերեցին օսմանյան 17-րդ, 28-րդ և 29-րդ դիվիզիաների հրամանատարներին, 106 սպայի, գրավեցին 30 թնդանոթ, 20 գնդացիք և այլն³⁷:

9-րդ կորպուսի ջախջախումից հետո ռուսական հրամանատարությունը վճռեց թույլ չտալ 10-րդ կորպուսին դուրս պրծնել շրջապատումից: Նրա դեմ մարտերը շարունակվեցին մինչև դեկտեմբերի 30-ը:

Իրադրությունը, սակայն, այլ էր Օլթիի շրջանում: Այստեղ այն թուրքական վորաջոկատը, որի հրամանատարն էր գերմանացի մայր Շտանգեն, ապահովելով թիկունքը Բաթումի և Կարսի հարավ-արևմտյան շրջանների ապըստամբ մահմեդականների աջակցությամբ, դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերի 12-ին ջախջախեց ռուսական ուժերը և գրավեց Արդահանը: Այստեղից հակառակորդին դուրս մղելու նպատակով ռուսական հրամանատարությունը այս ուղղությամբ կենտրոնացրեց գեներալ Կալիտինի Սիբիրյան կազակային բրիգադը:

Ռուսական հետախուզությունը պարզեց, որ Արդահանը գրավելուց հետո թուրքերը որևէ ակտիվ մարտական գործողություն չեն նախատեսում: Ավելին, նրանք թույլ էին տվել կոպիտ սխալ պարեկահետախուզական ծառայությունը վստահել էին քրդերին, որ, գեներալ Ն. Կորսունի բնորոշմամբ, հետագայում «թուրքերին կործանման հասցրեց»³⁸:

Օլթիի ջոկատի հրամանատար գեներալ Կալիտինին հրամայվեց ձեռընպահ մնալ որևէ գործողությունից և ըսպասել Սարիղամիշյան օպերացիայի ավարտին, որպեսզի Սարիղամիշյան ջոկատի հետ միաժամանակ սկսեն Արդահանի գրոհը:

Օլթիի ջոկատի հարձակումը գաղտնի պահելու և առաջխաղացումը քողարկելու նպատակով աջ և ձախ թևերում ա-

³⁷ ՏՅՆ՝Մ. Հ. Հարությունյան, նշ. աշխ., էջ 147:

³⁸ Բրիգադի հրամանատար Ն. Կորսուն, նշ. աշխ., էջ 118:

³⁶ Տես Բրիգադի հրամանատար Ն. Կորսուն, նշ. աշխ., էջ 96:

Գեներալ Վ. Վ. Յուդենիչ

(«Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Деникин, Юденич, Врангель», М., «Отечество», 1991 գրքից)

ուաջ քաշվեցին կապակային հարյուրյակներ, որոնք մարտական առաջադրանք ունեին՝ ստիպել հակառակորդի առաջապահ ուժերին նահանջել: Թշնամին այնքան անհոգ գտնվեց, որ ուշադրություն չդարձրեց ռուսների ակտիվացմանը: Դա էլ որոշեց նրա ճակատագիրը:

1914 թ. դեկտեմբերի 21-ի առավոտյան, հրետանու կրակի ներքո, սկսվեց Արդահանի գրոհը: Ռուսները, օգտվելով ուժեղ մատախուղից, աննկատ մոտեցան թշնամու դիրքերին և անսպասելի գրոհեցին: Անակնկալի եկած թշնամին թույլ դիմադրություն ցույց տվեց, ծանր պարտություն կրելով՝ սկսեց նահանջել: Սակայն ռուսական ուժերը հակառակորդին հետապնդելու և նրան գլխովին ջախջախելու փոխարեն նախընտրեցին մնալ Արդահանում: Դեկտեմբերի 23-ին բանակի շտաբից ստացված հրամանը՝ հետապնդող թշնամուն, արդեն ուշացել էր: Շտանգեի ջոկատը անարգել հասավ Արդվին:

1914 թ. դեկտեմբերի 24-ին գեներալ Յուդենիչը հրամայեց սկսել հարձակումը Օլթի — Բարդուս — Կարաուրգան — Մժնկերտ ուղղությամբ: Նրանց դիմա-

կայում էր օսմանյան 11-րդ կորպուսը³⁹:

Երկօրյա կատաղի մարտերից հետո թուրքական 30-րդ և 31-րդ դիվիզիաները դուրս պրժան օղակումից: Գեներալ Կորսունի կարծիքով մարտական առաջադրանքը ձախողվեց Կովկասյան 1-ին Կապակային դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Բարասովի մեղքով. նա չկարողացավ կապմակերպել թշնամու հետապնդումը⁴⁰:

Քանի որ թուրքական 11-րդ կորպուսը դեռևս որոշակի վտանգ էր ներկայացնում, ռուսական հրամանատարությունը վճռեց շարունակել նրա հետապնդումը: Հակառակորդի թիկունք ուղարկվեց մի կորաջոկատ, որը 1915 թ. հունվարի 2-ի երեկոյան անսպասելիորեն հարվածեց թուրքերին թիկունքից: Մարտերը և ապա թշնամու հետապնդումը շարունակվեցին մինչև 1915 թ. հունվարի 5-ը:

Այսպիսով, Սարիղամիշյան օպերայիան, նախաձեռնված Օսմանյան Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի գլխավորությամբ, անփառունակ վախճան ունեցավ: Էնվերն ինքը հապիվ կարողացավ խուսափել գերվելուց: Թուրքերը 90 հազար վիսվորներից ու սպաններից կորցրեցին 78 հազարը: Ռուսները գրավեցին 13 դաշտային և 50 լեռնային թևդանոթ⁴¹: Նրանց կորուստը կազմում էր շուրջ 20 հազար ըսպանված, վիրավոր և ցրտահար եղած⁴²:

³⁹ Թուրքական 11-րդ կորպուսի հրամանատարությունը, տեղյակ չլինելով 9-րդ և 10-րդ կորպուսների սարսուռյանը, շարունակում էր հարձակումը (տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թ. 10):

⁴⁰ Տես Բրիգատի հրամանատար Ն. Կորսուն, նշ. աշխ., էջ 125—126:

⁴¹ Տես А. Де-Лазару. Мировая империалистическая война 1914—1918 гг. М., 1934, с. 132.: Գերմանական բանակի սպա Ռաֆայել դը Նոգալեսը, որը գտնվում էր թուրքական ծառայության մեջ, իր հուշերում այլ թվեր է բերում. թուրքերը կորցրել են մոտ 30 հազար մարդ, ռուսների ձևոքն է անցել 15 դաշտային մարտկոց: Նրա կարծիքով այդ օպերացիայի ընթացքում ոչնչացվեց օսմանյան լավագույն բանակը (տես R. de Nogales. Four Years beneath the Crescent. Transl. from the Spanish by M. Lee. With an introd. by Lieut.-Colonel E. Davis. N. Y., London, 1926, p. 25):

⁴² Տես նույն տեղում, էջ 142—143: Տես նաև՝ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, с. 22.

Ռուսներին հաջողվեց գերիշխող բնագր-
ծեր գրավել նոր մարտական գործողու-
թյունների համար: Անդրկովկասի տա-
րածքը, բացառությամբ Բաթումի շրջա-
նի մի փոքր տեղամասի, ամբողջությամբ
ազատագրվեց: Ռուսները նշանակալից
հաջողությունների հասան նաև Պարս-
կաստանում: Նրանք վերագրավեցին
Թավրիզը: Ցավոք, Արևելյան ռազմաճա-
կատում ռուսական զորքերի անհաջո-
ղությունները թույլ չտվեցին վարձա-
յունը հակահարձակումը:

Գններալ Կորսունի կարծիքով Սա-
րիղամիշյան օպերայիան շրջապատման
մեջ գտնվող զորքի պայքարի հազվա-
գյուտ օրինակ է: Օպերայիան սկսվեց
ռուսական ուժերի պաշտպանական գոր-
ծողությամբ, ավարտվեց հանդիպական
մարտով, թուրքական օղակման ճեղք-
մամբ, հակառակորդի շրջապատմամբ ու
հետապնդմամբ⁴³:

Ռազմական պատմաբանների գնա-
հատմամբ օպերատիվ տեսակետից էն-
վերի պլանը (Սարիղամիշի շրջանում
շրջապատել ու ջախջախել ռուսական
զորքերը՝ շրջանցելով Կովկասյան բանա-
կի գլխավոր ուժերի թևերից մեկը) տե-
սակալանորեն ճիշտ էր: Գործնականում,
սակայն, էնվերը, տուրք տալով քաղա-
քական նպատակներին, թույլ էր տվել
բազմաթիվ կոպիտ մարտավարական
սխալներ, որոնք ի վերջո օսմանյան 3-րդ
բանակի պարտության պատճառ դար-
ձան:

Այդ սխալներն էին.

1. Սարիղամիշյան օպերայիայի պը-
լանը գրեթե նույնությամբ կրկնում էր
1870 թ. ֆրանս-պրուսական պատերազ-
մի ընթացքում պրուսացիների իրակա-
նայրած Սեդանի օպերայիան: Օսման-
յան Թուրքիայի ռազմական նախարարը,
սակայն, հաշվի չէր առել ռազմական թա-
տերաբեմերի՝ Սարիղամիշի և Սեդանի
բնակլիմայական պայմանների տարբե-
րությունը, հաղորդակցության ուղիներ
ի վիճակը և լեռնային ռելիեֆը: Էնվերն
իր օպերատիվ պլանը կազմել էր՝ հիմք

⁴³ Տես Բրիգոդի հրամանատար *Ն. Կոքուն*,
նշ. աշխ., էջ 147:

ու նենալով իր հպոր դաշնակցի ռազմա-
կան տեսությունը, որի էությունը հետև-
յալն էր. ապագա պատերազմը կլինի կայ-
ծակնային ու կարճատև: Ռուսի թուր-
քական բանակը պատրաստ չէր ծանր
կլիմայական պայմաններում երկարա-
տև մարտերի:

2. Թուրքական հրամանատարու-
թյունը կազմել էր միայն հարձակողական
գործողությունների պլան:

3. Օսմանյան տեղագրական քար-
տեպներն ունեին լուրջ թերություններ
և չէին վերարտադրում տեղանքի իրա-
կան պատկերը: Այսպես, թուրքական
1:200000 մասշտաբի ռազմական քարտե-
պի վրա Սարիղամիշ քաղաքի տեղը նըշ-
ված էր իրական տեղից 8 կմ արևմուտք⁴⁴:

4. Թուրքական պորամասերի առաջ-
խաղայման գաղտնիությունը պետք է
ապահովվեր ռուսների համար «անհայտ»
մի լեռնային ճանապարհի օգտագործ-
մամբ, որը կոչվում էր Թոփ յոլ: Սակայն,
դեռևս 1908 թ. Կովկասյան ռազմական օկ-
րուզի գլխավոր շտաբի քարտեպագրա-
կան բաժինը հրապարակել էր այդ շըր-
ջանի տեղագրական քարտեպը, որտեղ
նշված էր նաև Թոփ յոլը՝ Թևդանոթի
ճանապարհը⁴⁵:

5. Ջորաշարժի արագությունն ա-
պահովելու համար էնվեր փաշան հրա-
ժարվեց դաշտային հրետանու մեծ մա-
սից և գումակից: Օսմանյան բանակը
հիմնականում սպառազինված էր լեռ-
նային թնդանոթներով, որոնք փոքր
տրամաչափի էին:

6. Խիստ անբավարար էր 3-րդ բա-
նակի համբարակային և բժշկասանիտա-
րական ապասարկումը: Ջորքն ապահով-
ված չէր տաք հագուստով և բարձր կալո-
րիականության սննդով: Եվ դա այն
ռեալում, երբ մարտական գործողու-
թյունը

⁴⁴ Տես Բրիգոդի հրամանատար *Ն. Կոքուն*,
նշ. աշխ., էջ 54:

⁴⁵ Տես *ՈՒ. Է. Գ. Ալին*, *Պ. Մուրատով*, նշ. աշխ.,
էջ 253: Էրպուրմի գրավման օպերայիան իրակա-
նայնակիս ռուսները հաջողությամբ օգտագոր-
ծեցին Թոփ յոլը իրենց պորամասերից մեկով
Քյոփրիքյոյի պարանոցը հյուսիսից շրջանցելու
համար (տե՛ս Комбриг И. Корсун. Эрзерумская
операция на Кавказском фронте мировой
войны в 1915–1916 годы. М., 1938, сс. 8, 81).

յուններն ընթանալու էին խատաշունչ ձևառնը: Բժշկական ծառայությունը չըկարողացավ կանխել սկսված համաճարակային հիվանդությունները և վանգվածային ցրտահարությունը:

8. Թուրքական հրամանատարությանը շահօղիկն ապահովել կայուն կապ 9-րդ, 10-րդ և 11-րդ կորպուսների միջև: Դեռ էր պատճառը, որ թուրքերը չկարողացան համաձայնեցված և միաժամանակյա գործողություններ վարել:

9. Խոր ձյան և սառնամանիքների պայմաններում մարտի նետվեց հեծելազորը, որ նպատակահարմար չէր:

10. Թուրքական սպայական և զինվորական կազմն իր ռազմական պատրաստակալությամբ և գիտելիքներով պզվիորեն պիջում էր ռուսներին:

Օսմանյան զինված ուժերի մարտական պատրաստակալության մասին ըստ պատիշ տեղեկություններ է հաղորդում գեներալ Օ. Լիման ֆոն Չանդերսը՝ նըշելով, որ թուրքական 3-րդ բանակն ի միճակի չէր նման լայնածավալ գործողության: Դրա կարևոր պատճառներից նա առանձնացնում է բանակում տիրող համատարած կաշառակերությունը և ունեցվածքի բացահայտ թալանը, գործող պորամասերում անհրաժեշտ հանդերձանքի ու պարենի պակասը, սահիտարաբժշկական ծառայության անբավարար աշխատանքը և այլն⁴⁶:

Թուրք ռազմագետ ուսումնասիրողները, Սարիդամիշյան օպերացիան գնահատելով որպես հանցագործություն, նրա ճախողման պատասխանատու են համարում Էնվեր փաշային⁴⁷:

Անգլիացի հետազոտողներ Վ. Ալենը և Պ. Մուրատովն իրենց ուսումնասիրությունում այն եկրակայությունն են հանգուցում, որ Էնվերը կազմել էր ռուսական Կովկասյան բանակը ջախջախելու մի այնպիսի ծրագիր, որն իր լայնածավա-

լությանը շփոթմունքի մեջ էր գցում նույնիսկ գեներալ Լ. ֆոն Չանդերսին⁴⁸:

Ռ. դը Նոգալեսն իր հուշերում վըկայում է, որ 3-րդ բանակի շտաբի պետ, գերմանացի գեներալ Բրոնսարտ ֆոն

Էնվեր փաշա

(R. de Nogales. «Four Years beneath the Crescent» N. Y., London, 1926 գրքից)

Շելենդորֆը փորձել է Էնվեր փաշային հետ պահել ձմեռային դաժան պայմաններում հարձակումից, սակայն ապարդյուն: Ինչպես հեգնանքով նշում է Ռ. դը Նոգալեսը, 3-րդ բանակը պարտվեց Էնվեր փաշայի փառասիրության պատճառով. Էնվերը «փորձում էր Նապոլեոն խաղալ»⁴⁹:

Ինքնին հավանալի է, որ կայսերական Գերմանիայի հմուտ և բազմափորձ բարձրաստիճան սպաները չէին կարող չնկատել Էնվերի օպերատիվ պլանի անկատար և թերի լինելը, ինչի պատճառով օպերացիան պետք է ավարտվեր ճախողմամբ: Նրանց առաջարկությունը՝ մարտը չընդունել և նահանջել Սվապ, ավելի

⁴⁶ Shu Շ. Մուրատով, Լիման ֆոն Չանդերս: «Գրոշաֆ», Փարիզ, 1929, էջ 177-179, Գ. Փիրբլո-խեր. Армения, 1915. Уничтожение Турцией культурного народа. Е., 1991, с. 25.

⁴⁷ Shu Комбриг Н. Корсун. Сарыкамышская операция на кавказском фронте мировой войны в 1914-1915 годы, с. 145.

⁴⁸ Shu Ռ. է. Դ. Ալեն, Պ. Մուրատով, նշ. աշխ., էջ 250:

⁴⁹ Ռ. դը Նոգալես, նշ. աշխ., էջ 25:

իրատեսական էր, սակայն է՛նվերը չընդունեց այդ առաջարկությունը: Նա, թե՛ վաժրոված պանթուրքիստական սին գաղափարներով, ոչ այնքան ռազմական, որքան քաղաքական նպատակներով տոգորված, վճռեց իրականացնել իր ծրագիրը: Ի վերջո գերմանացիները տեղի

հաղորդում է. «Այս տարվա հունվարին ծանր կորուստներից հետո (սարիղամիշյան աղետից հետո — Ռ. Ս) մասնավորապես Էրզրումում, սպայական (թուրքական — Ռ. Ս) շրջանները տրամադրված են գերմանացիների դեմ՝ նրանց մեղադրելով այն բանում, որ նրանք Թուր-

Գերմանացի զենեքավ Է. Ֆոն Ֆալկենհայնը հրահանգներ է տալիս թուրքական զորքին (R. de Nogales. «Four Years beneath the Crescent» N. Y., London, 1926 գրքից)

տվեցին: Նրանց համար կարևորը ոչ այնքան օսմանյան փորքի հաղթանակն էր, որքան Թուրքիայի մասնակցությունը պատերազմին: Դա կհարկադրեր ռուսներին կռվելու երկու ճակատով և լրացուցիչ ուժեր պահելու Կովկասում՝ դրանք չտեղափոխելով Արևելյան ռազմաճակատ: Բացի դրանից, պատերազմի մեջ մտնելով, թուրքերը կիսակենի նեղուցները և թույլ չէին տա ռուսներին ստանալ ռազմավարական հուժք, զենք և այլն⁵⁰:

Սարիղամիշյան պարտությունից հետո թուրքական ռազմական շրջանները սկսեցին անհաջողության մեջ մեղադրել գերմանացիներին: Տրապիզոնում ավատրոհունգարական հյուպատոս Էռնեստ Կվիստկովսկին 1915 թ. հունիսի 12-ին

⁵⁰ Տես Ռ. Գ. Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից: Ե., 1990, էջ 57:

քիային անբավարար էին նախապատրաստել պատերազմին»⁵¹:

Ճողոպելով մարտադաշտից և վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ է՛նվերը հրամայեց գաղտնի պահել Սարիղամիշյան օպերացիայի ձախողումը: Պաշտոնական հաղորդագրություններում 3-րդ բանակի պարտությունը ներկայացվեց իբրև տեղական նշանակության անհաջողություն: Թուրքիայում ավատրոհունգարական զինվորական կյորդ Յոզեֆ Պոմիանկովսկին իր հուշերում վկայում է, որ «որևէ լուրի հրապարակումը մամուլում, անգամ խոսելն այդ մասին արգելված էր»⁵²: Իսկ դր Նոգալեսն իր հուշե-

⁵¹ Տես «The Armenian Genocide», Volume 2. (Vorwort von A. Ohandjanian und Univ. Prof. V. Bihl). München, 1988, S. 190.

⁵² Տես Ս. Օհանջանյան, նշ. աշխ., էջ 86:

րում նշում է, որ 3-րդ բանակի կործանումը օսմանյան տեղեկագրերում նույնիսկ ներկայացվում էր որպես է՛նվերի տարած հաղթանակ, ասվում էր, որ «ոուսները գլխովին ջախջախվել են»⁵³:

Սարիղամիշում կրած պարտությունը բարոյալքող ազդեցություն ունեցավ և գյեց թուրքական իշխանությունների վարկը կայսրության բնակչության աչքում: Օրինակ, Մուշում հավաքված քրդական ջոկատները, իմանալով այդ պարտության մասին, արագորեն ցրվեցին⁵⁴:

Կարճ ժամանակ անց թուրքական պաշտոնական շրջանները և պատմաբանները սկսեցին մեղադրել հայերին, որոնք իբր իրենց հակակառավարական գործողություններով պատճառ էին դարձել սարիղամիշյան աղետին: Թուրք պատմաբան դոկտոր Չենգիլ Բյուրշաթը համոզված պնդում էր. «Հայկական ապստամբությունների շնորհիվ ռուսական յուրաքանչյուր գործողություն հասնում էր նպատակին»⁵⁵: Իսկ նրա ավագ գործընկեր Էսադ ՈՒրասը կոնկրետ նրշում է «ուսների դրդմամբ» հայերի կատարած գործողությունները.

1. Չենգով ու Կինամթերթով դասալքությունը թուրքական բանակից,

2. Անընդհատ հարձակումներով ու թալանով իրադրության ապակայունացումը և թիկունքում խուճապի առաջացումը, որով հայերը թուրք վիճվորներին հարկադրում էին դասալքել և իրենց բնակավայրերը վերադառնալ,

3. Մարտական գործողություններն սկսվելուն պես թիկունքից հարձակումներն օսմանյան բանակի վրա,

4. Ռուսների կողմը իբրև կամավորներ անցնելը,

5. Լրտեսությունը,

6. Հարձակումները Կինամթերթ և պարեն տեղափոխող Կինվորական ստորաբաժանումների վրա,

7. Պարենի և սեփական տների ոչնչացումը⁵⁶:

Անգլիացի պատմաբան դոկտոր Ք. ՈՒոկերը, անդրադառնալով Չ. Բյուրշաթի ու Է. ՈՒրասի և նրանց գործընկերների ամբաստանություններին, գրում է, որ թուրք պատմաբանները կեղծում են: Վկայակոչելով Օսմանյան Թուրքիայում բրիտանական դեսպանի այն հիշատակությունը, որ Բալկանյան պատերազմում մարտական գործողություններին օսմանյան բանակի կազմում մարտնչում էին 8000 օսմանահպատակ հայեր, դեսպանը պնդում է, որ նրանք «կոչվում էին ավելի լավ, քան մյուս այլազգիները»: Ք. ՈՒոկերը, հիմնըվելով իր ուսումնասիրության արդյունքների վրա, եզրակացնում է, որ 3-րդ բանակը պարտություն կրեց միայն ու միայն է՛նվեր փաշայի գործած սխալների պատճառով⁵⁷:

Մենք կառանձնացնեինք ևս մի կարևոր պատճառ. է՛նվեր փաշան օսմանյան Կինված ուժերից հեռացրել էր բարձրաստիճան 1500 սպաների, որոնց քաղաքական հայացքները չէին համընկնում երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության քարոզած գաղափարներին: Հեռացված ըսպաներին փոխարինում էին նույնիսկ քաղաքացիական անձեր: Այսպես, Մուշում տեղակայված 34-րդ դիվիզիայի հրամանատարն էր բժիշկ, երիտթուրքական կուսակցության գործիչ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը⁵⁸:

Սարիղամիշյան օպերացիային անդրադառնալով՝ ՈՒ. Չերչիլը նրա ձեռնարկումն անխոհեմություն էր համարում, քանի որ նրան չէին նպաստում ո՛չ եղանակը և ո՛չ էլ տեղանքը⁵⁹:

Ռուսական կողմն ուներ հետևյալ առավելությունները.

1. Ռուսների թիկունքում կար հա-

⁵³ Տես Է. ՈՒրաս, նշ. աշխ., էջ 855:

⁵⁷ Տես Ք. ՈՒոկերի գրախոսությունը Է. ՈՒրասի հիշյալ գրքի մասին: The Royal Asiatic Society. London, 1990, N 1, pp. 168, 190.

⁵⁸ Տես Chr. Walker. Armenia: Survival of a Nation. N. Y., 1980, p. 200.

⁵⁹ Տես W. Churchill. The World Crises. London, 1931, pp. 255–256.

⁵³ Ռ. դը Նոգալիս, նշ. աշխ., էջ 28:

⁵⁴ Տես Վ. Փափազյան, Իմ հուշերը, հ. 2: Բեյրութ, 1952, էջ 327:

⁵⁵ C. Cursat. Armenian Terror (տես հետևյալ գրքում՝ E. Uras. The Armenians in History and Armenian Question. Istanbul, 1988, p. 125).

Հայկական զորախումբը անցնում է Թուրքիայի սահմանը
(ՀՀ Ազգային ֆիլմաֆոտոդարանից, ֆ. 26724)

ղորդակցության ուղիների համեմատաբար վարճապատ ցանց՝ երկաթուղի և խրճուղային ճանապարհներ: Դա հնարավորություն տվեց Սարիղամիշյան օպերացիայի ամենաեռուն և վճռական փուլում ապահովելու անհրաժեշտ պահեստավորի ու ռազմական հանդերձանքի ստացումը:

2. Ռուսական տեղագրական բարտեզներն ավելի ստույգ և մանրամասն էին պատկերում տեղանքը:

3. Ռուսական բարձրաստիճան ըսպայական կազմի պրոֆեսիոնալ բարձր պատրաստականությունը թույլ տվեց կարճ ժամանակահատվածում կազմել օպերատիվ պլան և այն հաջողությամբ իրագործել:

4. Ռուսական բանակի սպայական ու զինվորական անձնակազմն իր մարտական պատրաստականությամբ գերազանցում էր հակառակորդին:

Այսպիսով, օսմանյան զորքի կողմից ձեռնարկված Սարիղամիշյան օպերացիայի ընթացքում ռուսական Կովկասյան բանակը ոչ միայն կարողացավ մար-

տական բարդ իրադրությունում, հետ մղելով հակառակորդին, դուրս գալ շրջապատումից, այլև օղակի մեջ առնել թուրքական կորպուսներից մեկը և գլխովին ջախջախել այն:

Սարիղամիշյան օպերացիան կարեվոր նշանակություն ունեցավ ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Անտանտի երկրների համար: Թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր այլ ռազմաճակատներից լրացուցիչ ուժեր տեղափոխել Կովկասյան ճակատ: Դա բավականին թեթևացրեց Միջագետքում գործող բրիտանական բանակի դրությունը և նպաստեց Սուեյի ջրանցքի պաշտպանությանը⁶⁰:

Սարիղամիշի օպերացիան հարստացրեց ոչ միայն ռուսական, այլև համաշխարհային ռազմական արվեստը: Այդ օպերացիայի փորձի օգտագործումը, մեր կարծիքով, կարելի է նկատել 1941—1945 թթ. խորհրդագերմանական պատերազմի տարիների իրականացված Ստալինգրադյան օպերացիայում:

⁶⁰ Տես *Ա. Դե-Լապարի*, նշ. աշխ., էջ 72:

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

АРМЯНСКИЙ ЛЕГИОН В СВЕТЕ ИСТОРИЧЕСКИХ,
ПРАВОВЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ

А. А. ГАРАМАНУКЯН, генерал-лейтенант, доктор юридических наук*

РЕЗЮМЕ

Явление добровольного вступления иностранцев в национальные армии разных стран, получившее широкое распространение в годы первой мировой войны (1914—1918 гг.), стало примечательным в связи с созданием различных частей и подразделений, состоявших из иностранцев одной национальности. Оно объясняется стремлением народов принять участие в войне против своих поработителей с целью ускорения процесса своего национального освобождения в результате поражения поработившей их страны.

В данной статье речь идет о Восточном (Армянском) легионе, представляющем особый интерес в связи с возникшими при этом обстоятельствами юридического и политического характера.

В ноябре 1914 г. Турция вступила в войну на стороне центрально-европейских империй. Турецкое правительство намеревалось воспользоваться созданным положением, когда общественное мнение в Европе уделяло внимание преимущественно разразившейся войне, и завершить осуществление своих планов по полному уничтожению находившихся под господством Турции армян. Более полутора миллионов армян подверглись резне в течение 1915—1918 гг. Армяне, где это было возможно, попытались имеющимися в их распоряжении скудными средствами организовать сопротивление турецким регулярным частям и башибузукам, но почти всюду потерпели поражение. Одним из немногочисленных районов, где армяне спаслись, был Муса-гаг, или Джебель-Муса, в северной Сирии, недалеко от Александрийского (Искандерунского) залива. Защитники Муса-гага были на французских кораблях вывезены в Порт-Саид, и все, кто был в состоянии держать оружие, выразили желание вступить в ряды французской армии для борьбы против турецких погромщиков.

*Французское правительство тянуло с решением вопроса о создании армянской национальной части в составе своих войск. Англичане, по чьим покровительством в то время находился Египет, пытались завербовать армян в свои войска, однако армяне хотели вступить лишь во французскую армию. Вопрос решился в 1916 г., когда Англия и Франция пришли к согласию относительно своей политики на Среднем Востоке, закрепленному так называемым соглашением Сайкса—Пико. В октябре того же года в Лондоне на переговорах Сайкса и Пико с руководителем армянской национальной делегации Погосом Нубар-пашой было достигнуто соглашение о создании в составе французских войск армянской национальной части**. С целью уберечь оставшихся на территории Турции армян от турецкого «возмездия» она*

* Генерал-лейтенант сирийской армии Арам Гараманукян (1910 г. рожд.) в 1972 г. в Париже защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора права по теме "Иностранцы и военная служба", публикуемая глава из которой в 1974 г. была напечатана в 5-ом томе «Армянского арменоведческого журнала», издаваемого в Бейруте на армянском языке. *Рег.*

** Об истории Армянского легиона более подробно см. «Հայկական բանակ», 1996 г., N 1. *Рег.*

была названа Восточным легионом. С той же целью вместо слова «армяне» было употреблено выражение «добровольцы османского происхождения». Численность состава не была установлена, однако во втором пункте приказа военного ведомства Франции о создании легиона указывалось, что «число взводов должно соответствовать взятым обязательствам». Вскоре стали прибывать добровольцы из США, Франции, Египта и других стран. В состав легиона были включены и военнопленные армяне из турецкой армии. Из них были сформированы три батальона (позднее — и четвертый), к которым была добавлена рота из сирийских арабов.

За участие в боевых действиях на сирийско-палестинском фронте и по освобождению Киликии армянам была обещана автономия Киликии под покровительством Франции, а легион должен был стать ядром будущей киликийской армии.

Легион особо отличился в сражении в районе горы Арара, а также при освобождении Киликии. В 1918 г. Восточный легион был преобразован в два легиона — Армянский и Сирийский. В сентябре 1920 г. в результате англо-французского соперничества на Среднем Востоке и изменения французской ориентации относительно кемалистской Турции Киликия была возвращена последней, а Армянский легион был распущен. Это дало возможность туркам организовать во многих городах Киликии массовую резню армян.

Сформирование Армянского легиона создало множество проблем правового характера.

В первую очередь возник вопрос о правомочности с точки зрения международного права создания Францией воинской части из подданных государства, с которым она находилась в состоянии войны. На этот вопрос можно дать положительный ответ, так как в истории войн существовал обычай формирования частей из подданных противоборствующей стороны, особенно в период революционных или освободительных войн. Правда, заключительная часть 23-й статьи 4-ой Гаагской конвенции, подписанной 18 октября 1907 г., указывала на недопустимость насильственного использования одной стороной подданных другой стороны в войне против нее. Однако в данном случае участие турецкоподданных армян и сирийцев было добровольным, к тому же их подданство не скрывалось.

Однако создание Восточного легиона возбудило некоторые вопросы с точки зрения внутреннего законодательства Франции. Дело в том, что 3-я статья Закона о воинской повинности от 21 марта 1905 г. разрешала использование иностранцев только в составе иностранных легионов и сроком на 5 лет. Указом от 3 августа 1914 г. срок использования был распространен на все время войны. 16 августа 1915 г. был принят закон, запрещающий на все время войны и на всей территории Франции использование подданных тех стран, которые воевали против Франции или ее союзников. Заметим, что этот закон не мог распространяться на армян Порт-Саида и освобожденных военнопленных в Египте, так как это не была территория Франции. Прибывавшие же в Марсель и Бордо добровольцы из США и других стран с выходом на сушу теряли право вступать во французскую армию. Кажется, что французское правительство умышленно обошло это препятствие, включив их в состав армии в качестве «вспомогательных». Трудно сказать, что обозначало это слово, так как оно не было употреблено в общепринятом смысле — вспомогательная служба из-за инвалидности.

Однако подобная квалификация создала определенные трудности в вопросе статуса легионеров. Согласно инструкции N 7966—9/11 от 26 ноября 1916 г., легионеры-добровольцы, в каком бы звании они ни были, не считались равными ни французским военным, ни включенным в состав французской армии иностранцам, но имели право занимать посты вплоть до командира взвода. Несуразность подобного указания вскоре стала очевидной, и в мае 1918 г. в эту инструкцию была внесена поправка, по которой легионеры приравнивались в правах к французским и иностранным военнослужащим, имеющим то же звание, но с той оговоркой, что при равенстве в званиях право командования всегда должно принадлежать французским военнослужащим.

В инструкции N 7966—9/11 указывалось также, что поскольку легионеры являются «вспомогательными» военнослужащими и не включены в состав армии, то не имеют тех прав и привилегий, которыми обладают военнослужащие французской армии. В частности, не положены были им пенсии после демобилизации, пенсии их вдовам и сиротам, а также выделения в помощь их нуждающимся семьям.

По этой же инструкции договор мог быть расторгнут со стороны командира легиона в случае невозможности исполнения легионером своих обязанностей по физическому состоянию, а также из-за нарушения дисциплины. Последнее обстоятельство создавало возможности для всяческих нарушений законности со стороны командиров. Договор мог быть расторгнут также вследствие роспуска легиона. Таким образом, легионеры фактически не имели никаких прав по отношению к Франции, за которую проливали свою кровь.

Что касается политических вопросов, то они сыграли важную роль как при создании легиона, о чем уже говорилось, так и в процессе его деятельности и при роспуске. На судьбе легиона сказалось все более углублявшееся соперничество между Францией и Англией. Английское командование неоднократно требовало от французского командования роспуска легиона или его переброски в Марокко, хотя последнее требование противоречило пунктам первоначального соглашения о создании легиона, который должен был сражаться только против Турции. Легион был распущен в сентябре 1920 г., и причиной этому послужило нежелание Франции содержать в Киликии армянское национальное формирование, являвшееся препятствием на пути осуществления Францией серьезных уступок Турции, которые также резко противоречили тройственному соглашению, заключенному в Лондоне в 1916 г.

Итак, история легиона является еще одним свидетельством того, что очень часто политика берет верх над правом.

БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ В 1914 Г. САРЫКАМЫШСКАЯ ОПЕРАЦИЯ

Р. О. СААКЯН, майор, кандидат исторических наук

РЕЗЮМЕ

Боевые действия на Кавказском фронте начались 1 ноября 1914 г. встречными боями в районе Кеprикeя. Из находившихся под ружьем 800 тысяч человек турецкое командование направило на Кавказский фронт 3-ю армию, ко-

որая насчитывала 300 тысяч солдат и офицеров и состояла из 9-го, 10-го и 11-го армейских корпусов, двух кавалерийских, четырех с половиной курдских и двух пехотных дивизий. Им противостояли войска Кавказского военного округа в количестве 153 батальонов, 175 сотен, 350 полевых пушек и 5 батальонов крепостной артиллерии. В состав русских войск первоначально были включены четыре армянские добровольческие дружины под командованием Андраника (Андраник Озаян), Амазаспа (Амазасп Срвандзтян), Дро (Драстамат Канаян) и Кери (Аршак Гафавян).

Еще до начала боевых действий командование Кавказского военного округа создало пять групп, состоявших из отдельных отрядов. В главную — Сарыкамышскую — группу входили три отряда: Сарыкамышский, Ольтинский и Кагызманский. Вторую группу составили Эриванский, Макинский и Азербайджанский, третью (Батумскую) — Батумский и Чорохский отряды. Четвертой группе была поручена охрана шоссе на дороге Энзели — Тегеран и пограничных линий на персидской границе. Пятая группа являлась резервной и охраняла тыл фронта.

Турецкое командование при участии военных специалистов из Германии (генерал Лиман фон Зандерс и др.) составило план разгрома главных сил русских войск. По этому плану турецкие войска должны были атаковать правый фланг Сарыкамышской группы и, сковывая действия с фронта, выйти ей в тыл и окружить. Турки рассчитывали после овладения городом Сарыкамыш развить свой успех и овладеть Закавказьем, а затем и всем Кавказом. В оперативном плане турок особое место отводилось русскоподданному мусульманскому населению региона, которое должно было поднять мятеж в тылу русских и тем самым способствовать успешному продвижению турецких войск.

По плану русского командования русские войска должны были активными боевыми действиями обеспечить защиту двух главных коммуникаций, соединяющих Закавказье с европейской частью России, — железную дорогу Баку — Владикавказ и Военно-грузинскую дорогу, а также Баку.

1 ноября 1914 г. началось наступление русских войск, осуществляемое силами Ольтинского, Сарыкамышского и Эриванского отрядов. Сарыкамышский отряд под командованием генерала Г. Э. Берхмана овладел Кебриком (в 35 км от Эрзерума). Однако наступление русских не было достаточно подкреплено в оперативном отношении. Поэтому наступление 9-го и 11-го армейских корпусов противника вынудило их 16 ноября 1914 г. отступить на исходные позиции. Этот тактический успех вдохновил турецкое командование на продолжение наступления, которое сопровождалось общим восстанием русскоподданных мусульман в Карсской и южной части Батумской областей.

На Батумском направлении турки высадили десант и при поддержке других воинских частей заняли Артвин, Ардануч и Ардаган. В итоге к 9 декабря 1914 г. правый фланг Кавказской армии был отброшен почти до Батума.

В конце ноября 1914 г. военный министр Турции Энвер-паша отстранил от командования 3-й армией Хасана Иззет-пашу, выразившего несогласие с его планами, и лично возглавил эту армию. Он приказал организовать наступление на Сарыкамышскую группу, обойти ее своим левым флангом и окружить. По его приказу 9-й корпус начал наступление в направлении Бар-

гиз — Сарыкамыш, а 10-й корпус — левее, с выходом в район севернее Сарыкамыша. 11-й корпус остался на своих позициях и должен был активными действиями приковывать к себе внимание русских.

С 14 по 22 декабря 1914 г. турецкие войска силами 9-го и 10-го корпусов пытались совершить совместный обходный маневр в районе Сарыкамыша. Ценой больших потерь им удалось 15 декабря захватить железнодорожный вокзал в Сарыкамыше, участок железной дороги Сарыкамыш — Карс и вступить на окраины города. Однако русские войска под руководством генерала Юденича сумели пресечь этот маневр и, подтянув резервы, перейти в контрнаступление. Они разбили 9-й корпус, а его остатки были окружены в районе северо-западнее Сарыкамыша. 10-му корпусу удалось выйти из боя и отступить. Русские до 30 декабря продолжали преследование отступавших частей противника.

Вскоре были разгромлены турецкие войска и у Аргагана. Таким образом, к 5 января 1915 г. на Сарыкамышском и Ольтинском направлениях турецкие войска, понеся огромные потери, были отброшены на исходные позиции, с которых начали осуществление операции «Сарыкамыш».

В ходе Сарыкамышского сражения русские войска потеряли свыше 20000 человек убитыми, ранеными и обмороженными, в то время как у турок из 90 тысяч солдат и офицеров спаслись всего 12000 человек.

По мнению участника Сарыкамышского сражения, военного историка генерала Н. Корсуна, Сарыкамышская операция представляет пример довольно редкого образца борьбы против окружения — борьбы, которая началась в обстановке обороны русских и закончилась в условиях встречного столкновения с разжатием кольца окружения изнутри и преследованием обходного крыла турок.

Следует отметить, что победа русских войск под Сарыкамышем значительно облегчила действия союзных войск в Месопотамии и по обороне Суэцкого канала.

Таким образом, русские войска в трудных условиях окружения не только сумели отразить наступление турецких войск, но и, перейдя в контрнаступление, взяли в кольцо и разгромили части турецкой армии.

Сарыкамышская операция обогатила не только русское, но и мировое военное искусство. По нашему мнению, ее элементы были использованы позднее в Сталинградской операции второй мировой войны.

В статье приводится военно-исторический анализ причин поражения турок и победы русских войск.

MILITARY HISTORY

THE ARMENIAN LEGION IN THE LIGHT OF HISTORICAL, LEGAL AND POLITICAL ISSUES

A. H. GARAMANOUKIAN, *Lieutenant-General, Doctor of Laws**

SUMMARY

The voluntarily entry of foreigners into national armies of different countries -- a widespread practice during the First World War (1914-1918) -- became a generalized phenomenon through the creation of different units and detachments of foreigners having the same national origin. It may be explained by the goal of belligerents to accelerate the national liberation of minorities living under the rule of antagonist governments through the defeat of the enemy.

In this article we will talk about the Eastern (Armenian) Legion, which is very interesting because of the appearance of circumstances having a legal and political nature.

Turkey began the war on the side of Central European Empires (the Central Powers) in November 1914. The Turkish government intended to use this opportunity to finish the implementation of their plans for the annihilation of Armenians living under Turkish rule while public opinion in Europe would be more concerned with the War.

More than one and half of million Armenians were slaughtered between 1915-1918. The Armenians, where possible, tried with the scanty means at their disposal, to organize a resistance to the Turkish regular armed forces and the Bashibuzuks. More often than not, the Armenians were defeated. One of the rare regions where Armenians were saved, was Moussa-Dagh or Jebel-Moussa in Northern Syria, not far from the Gulf of Alexandretta. The defenders of Moussa-Dagh were taken to Port Said by French warships. All those who were able to fight, wished to enter the French Army to fight against the Turkish authors of the pogroms.

*The French Government's decision regarding the creation of an Armenian national unit within their forces was delayed. The British who were the patrons of Egypt at the time, tried to recruit Armenians, but Armenians wanted to enter only the French forces. This problem was solved in 1916, when Britain and France had agreed their policy in the Middle East, confirmed by the so-called Sykes—Picot Agreement. During the negotiations between Sykes and Picot and the head of the Armenian national delegation, Boghos Nubar-Pasha, agreement was reached on the creation of an Armenian national unit within the French Army in October of the same year**. To protect the Armenians in Turkey from Turkish retribution, the unit was named the Eastern Legion. For the same reason, the formula «volunteers of Ottoman birth» rather than «Armenian» was used. The complement of the unit was not established. In item 2 of the Order of the Military Department of France, however, it was mentioned that the number of platoons had to be appropriate for the assigned duties. Soon, volunteers from the USA, France, Egypt and other countries arrived. Prisoners of War from the Turkish army were allocated to the Legion. They formed three battalions to which was added a fourth. A company of Syrian Arabs was added to these battalions.*

For their participation in combat activities in the Syrian—Palestinian theater of war, after the liberation of Cilicia, the autonomy of Cilicia under French protection was promised to Armenians. The Legion was to become the core of the future Cilician Army.

* Lieutenant-General of the Syrian Armed Forces, Aram H. Garamanoukian, was born in 1910. In 1972, in Paris, he was awarded his Doctor of Laws degree. His thesis was *Foreigners and Military Service*. One chapter of this study was printed in the 1974 (volume 5) issue of the *Journal of Armenian Armenology* printed in Beirut (Lebanon). The article is in Armenian. *Ed.*

** For more details on the Armenian Legion, please refer to «Հայկական բանակ», 1996, volume 1. *Ed.*

The Legion distinguished itself particularly in the battle near mountain Arara as well as during the liberation of Cilicia. In 1918, the Eastern Legion was reorganized into the Armenian Legion and the Syrian Legion. As a result of Anglo—French rivalry in the Middle East in September 1920 and the change of France's orientation towards Kemalist Turkey, Cilicia was returned to Turkey and the Armenian Legion was disbanded. This provided an opportunity for the Turks to organize the mass slaughter of Armenians in the many cities of Cilicia.

The forming of the Armenian Legion created many legal problems.

Firstly, from the point of view of international law, the question was raised concerning the legitimacy of the creation of a military unit by France comprised of citizens of the countries at war with France. It is possible to give a positive answer on this question. In the history of war, it was customary to form units from the citizens of enemy countries, especially during revolutionary and liberation wars. True, the last part of the 23-rd article of the 4-th Hague Agreement, signed on October 18, 1907, mentions the inadmissibility of forcibly using citizens of the enemy to fight against their country. In this case, however, the participation of Armenians and Syrians was voluntarily, and the citizenship of the volunteers was not hidden.

The creation of the Eastern Legion, however, raised questions from the point of view of France's internal legislation. The fact is that the 3-rd article of the Law on Military Service adopted on March 21, 1905, allowed the use of foreigners only in the Foreign Legion and for a period of five years. Their time of service was extended for the duration of the war by the decree of August 3, 1914. On August 16, 1915, a law was adopted forbidding the service of citizens of countries fighting against France and its allies for the period of whole war and on the territory of France. We should note that this law could not be applied to the Armenians of Port Said and freed POW's in Egypt, which, of course, was not a French territory. The volunteers arriving in Marseilles and Bordeaux from the USA and other countries lost their right to enter the French Army by stepping on French soil. It seems that the French Government intentionally evaded this obstacle, by including them in the complement of Army as «auxiliaries». It is difficult to say what this word meant, as it was not an «auxiliary service» because of disablement.

This qualification, however, created certain difficulties related to the status of Legionnaires. According to Regulation number 7966—9/11 of November 26, 1916, the volunteers, regardless of their military rank, were not considered equal either to French servicemen, or to foreigners. They had the right, however, to occupy positions right up to platoon commander. The absurdity of this instruction was soon obvious. An amendment was made in May 1918, according to which the legionnaires were granted equality with French and foreign servicemen having the same rank. The right to command, however, always belonged to French servicemen holding equal ranks.

In Regulation number 7966—9/11, it was also mentioned that because Legionnaires were «auxiliary» soldiers and they were not included in the complement of the Army, they did not have the rights and privileges accorded to French servicemen. In particular, they did not have the right to receive pensions after demobilization. Their widows and children were likewise not authorized to receive pensions or those benefits normally accorded to needy families.

According to that Regulation, the agreement could be canceled by the Commander of the Legion if the soldier could not fulfill his duties because of physical conditions, and in case of breaking the code of discipline.

This gave Commanders the possibility to abuse the law by freely interpreting breaches of the Regulation. The agreement could be also canceled on the disbandment of the Legion. Thus, legionnaires had no rights with respect to France even though they were prepared to shed their blood for her.

Political questions played an important role when creating the Legion, as well as during the process of its activity and disbandment. The deepening rivalry between France and Britain affected the fate of the Legion. The British command often demanded the dissolution of the Legion or its dispatch to Morocco. This demand contradicted the points of the initial agreement on the creation of the Legion. It was to fight only against Turkey. The Legion was disbanded in September 1920. The reason for this was the unwillingness of France to keep the Armenian National Unit in Cilicia. It was an obstacle for France on its way to making serious concessions to Turkey. These concessions were in sharp contradiction to the Triple Alliance signed in London in 1916.

Thus, the history of the Legion is yet another confirmation of the fact that politics often prevail over justice.

COMBAT ACTIVITIES ON A CAUCASIAN FRONT IN 1914: THE SARIKAMISH OPERATION

R. O. SAHAKIAN, Major, Candidate of Historical Sciences

SUMMARY

Combat activities on the Caucasian Front started on November 1, 1914 when clashes occurred in the Capri-Kay region. Of the total number of 800 000 men under arms, the Turkish command sent 300 000 soldiers and the officers of the 3-rd Army to the Caucasus. This Army consisted of the 9-th, 10-th, and 11-th Army Corps, 2 cavalry divisions, 4.5 Kurdish divisions and 2 infantry divisions. They faced the forces of the Caucasian military district (okrug) consisting of 153 battalions, 175 sotnias (cavalry squadron), 350 field guns and 5 battalions of fortification artillery. The Russian Army initially included four Armenian voluntary detachments commanded by Andranik (Andranik Ozanian), Hamazasp (Hamazasp Srvantdzian), Dro (Drastamat Kanayan) and Keri (Arshak Gafavian).

Before the beginning of combat activities, the command of the Caucasus military district created five groups of separate detachments. The Sarikamish main group was made up of three detachments -- called Sarikamish, Olti, and Kaghizman. The second group was formed by the Erivan, Maku and Azerbaijan detachments, the third one -- the Batum and Chorokh detachments. The fourth group was asked to protect the Ensely—Teheran highway road and the Persian border. The fifth group was kept in reserve and protected the rear.

The Turkish command, with the help of military specialists from Germany (General Liman von Sanders and others) planned the defeat of the main forces of the Russian Army. According to this plan, Turkish forces would attack the right flank of the Sarikamish group and while engaging in action at the front, intrude its rear positions and surround it. After taking the position of Sarikamish city, the Turks intended to press their success and occupy the Transcaucasus and, later the whole Caucasus. In the Turkish operational plan, special attention was paid to Russian Moslem citizens of that region. They were to rebel in the Russian rear and thus help the Turkish forces to continue their successful advance.

According to the Russian command, Russian troops had to carry out active operations for the defense of the two main lines of communication. Both connected the Transcaucasus with the European part of Russia, the Baku—Vladikavkaz railway and the Georgian Military Road. On November 1, 1914, Russian troops (the complement of the Olti, Sarikamish and Erivan detachments) began the attack. The Sarikamish detachment, under the command of General G. Berkman, seized Capri-Kay (35 km from Erzerum). But the attack of Russian forces was not operationally well prepared. That is why the attack of the 9-th and 10-th Army

Corps of the enemy, forced them to retreat to their initial positions in 1914 on the 16-th of November. This tactical success inspired the Turkish command to continue the attack, which was accompanied by the general rebellion of Russian Moslem citizens in the province of Kars and the southern part of the province of Batum.

Along the road to Batum, the Turks brought reinforcements by sea. With the help of other forces, they occupied Artvin, Ardanootch, and Ardahan. By December 9, 1914, the right flank of the Caucasian Army had been thrown back almost to Batum.

At the end of November, the Minister of War of Turkey Enver Pasha removed Hassan-Izzet Pasha from the 3-rd Army's command, because he didn't agree with the Minister's plan. Enver Pasha personally headed the Army. He ordered an offensive against the Sarikamish group, to surround it with his left flank and encircle that group. Under his order, the 9-th Corps began the attack towards Barduz—Sarikamish with the 10-th Corps on the left, with the object of reaching the region north of Sarikamish. The 11-th Corps remained at its positions and, by means of its operations, was to attract the attention of the Russians on itself.

From the 14-th to the 22-nd of December, Turkish troops in the complement of the 9-th and 10-th Corps were trying to make a joint maneuver in the Sarikamish region. With many casualties, they captured the railway station in Sarikamish on the 15-th of December, part of the Sarikamish—Kars railway and entered the outskirts of the city. But the Russian troops commanded by General Iudenich were able to stop this maneuver and by bringing up the reserves make a counter-attack. They beat the 9-th Corps and encircled the remnants to the north-west of Sarikamish. The 10-th Corps was able to disengage from the battle field and retreat. The Russians, up to the 30-th of December, continued to chase the retreating enemy units.

Soon the Turkish troops were also defeated near Ardahan. Thus, on the 5-th of November, 1915 in the direction of Sarikamish and Olti, Turkish troops, with many casualties, were thrown to their initial positions, from where the «Sarikamish» operation had begun. During the Sarikamish battle Russian troops lost more than 20000 people who had died, were wounded or suffered from frost-bite. On the other hand, only 12 000 Turkish soldiers and officers out of 90 000 were saved.

According to a participant of the Sarikamish battle, military historian General N. Korsun, Sarikamish operation demonstrates a very rare example of a battle against encircling activities. This engagement started with the defense of Russian troops and finished in assaults to come out of the circle and chase the Turks' wing.

It should be mentioned that the victory of Russian troops in Sarikamish made Allied operations in Mesopotamia and the defense of the Suez Canal, significantly easier.

Thus, Russian troops under difficult conditions of encirclement, not only managed to throw back the Turkish assault, but managed to take the offensive, to encircle and defeat the units of the Turkish army. The Sarikamish operation enriched not only Russia's but also the world's military art. In our opinion, its elements were used in Stalingrad during the Second World War.

The article gives a military-historical analysis of the cause of the Turkish defeat and the victory of Russian troops.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ

*Լ. Գ. ԻՎԱՇՈՎ, գեներալ-լեյտենանտ**

ՆԱՏՕ-ի ընդարձակումը դեպի Արևելք, այդ բլրկը կազմող երկրների քաղաքականությունը ԱՊՀ-ի և Ռուսաստանի նկատմամբ, առիախաղաղովկիանության և այլ տարածաշրջաններում ամերիկյան ռազմական ներկայության պահպանումը և ծավալումը, Թուրքիայի ծավալապաշտական ձգտումները, իսլամական ծայրահեղականության ազդեցիկությունը, Չինաստանում իրադրության փոփոխման անկանխատեսելիությունը ԱՊՀ անվտանգության համար սպառնալիքների արտաքին մակարդակի հիմնական բաղկացուցիչ մասն են: Այսպես՝ ՆԱՏՕ-ի երկրները, առաջին հերթին ԱՄՆ-ը, հետապնդում են հետևյալ նպատակները.

— ԱՊՀ կազմալուծում,

— Համագործակցության շուկաների յուրացում,

— Ռուսաստանի և մյուս անկախ պետությունների տնտեսության մեջ դոպավորված ներդրումներ այն չափով, որը նրանց կախման մեջ դնելու հնարավորություն ընձեռի,

— Ռուսաստանի միջուկային ռազմավարական ներուժի չեզոքացում կամ նրա նկատմամբ միջազգային վերահսկողության (ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ) սահմանում (այդ թվում և ՌՀՄ-2 պայմանագրի իրականացման միջոցով),

* Ռուսաստանյան բանակի գեներալ-լեյտենանտ Լ. Գ. Իվաշովը սպային անվտանգության հիմնահարցերի ժամանակակից ռուսաստանյան ճանաչված հետազոտողներից է: Մոտ անցյալում եղել է ԱՊՀ երկրների պաշտպանության նախարարների խորհրդի քարտուղար, ներկայումս Ռուսաստանյան Դաշնության պաշտպանության նախարարության միջազգային ռազմական համագործակցության գլխավոր վարչության պետն է: *Խոյն:*

— հետխորհրդային տարածքում Ռուսաստանի առաջնության արգելակում:

ՌԻ թեև Համագործակցության երկրների նկատմամբ Հյուսիսատլանտյան բլրկի քաղաքականությանը բնորոշ է համագործակցության ուղղությամբ որոշ առաջընթաց, այնուամենայնիվ ՆԱՏՕ-ն ամեն կերպ ջանում է թույլ չտալ ԱՊՀ պետությունների կողմից անկախ, առավել ևս փոխհամաձայնեցված արտաքին քաղաքական ուղեգծի վարում և սահմանափակել նրանց դերը Արևմուտյան Եվրոպայի ու համաշխարհային ընկերակցության առջև կանգնած արդիական հիմնահարցերի լուծման գործում:

Նկատվում է և ուժերի արդեն կազմավորված ու նոր կազմավորվող կենտրոնների միջև ակտիվ պայքար հաճուն ազդեցության ոլորտների, հատկապես նախկինում ԽՍՀՄ-ի կողմից «վերահղակվող» տարածքների վերաբաժանման:

Եվրոպական ու առիախաղաղովկիանության տարածաշրջանում անվտանգության միասնական դաշտի ըստեղծման համար լուրջ խոչընդոտ և սպառնալիքի հնարավոր աղբյուր են պետությունների խմբերի սոցիալ-տնտեսական վարձապան մակարդակներում և տեմպերում գոյություն ունեցող անհամամասնությունը, տեխնոլոգիական անհավասարությունը, ապրանքների ու ռեսուրսների մրցակցությունը և այլն:

Ելնելով վերը շարադրվածից՝ կարելի է ենթադրել, որ հետագայում Արևմուտքից և Հարավից (Թուրքիա) բխող սպառնալիքը կարող է դառնալ ԱՊՀ ռազմական ջանքերի միավորման խրթան, հատկապես եթե ՆԱՏՕ-ի առա-

ջավոր տեղաբաշխման գորքերը տեղափոխվեն այդ միավորման մեջ ընդգրկված նոր անդամների տարածքները: Ի դեպ, այդ միավորման մեջ մտնելու ցանկություն են հայտնել 12 երկըրներ:

ՆԱՏՕ-ն նախ և առաջ ռազմական կազմակերպություն է, և կասկած չպետք է լինի, որ նրա մեջ նոր մտնող երկրների ռազմական ներուժը կհամալրի բյուրի առանց այդ էլ ցանկացածի հետ անսամեմատելի մարտական հզորությունը, իսկ ռազմական օդանավակայանները, կառավարման ու հետախուսության կետերը, նավահանգիստները, դիտակայանները և այլ օբյեկտներ անմիջապես կընդգրկվեն այդ բյուրի վիճված ուժերի գործադրման ծրագրերում:

Քննարկված սպառնալիքներն առավել վառ արտացոլում են ԱՊՀ անվտանգության արտաքին (առաջին) մակարդակը: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ բազմապլան սպառնալիքների և վտանգների խմբում պետք է առանձնացնել ես երկու մակարդակ՝ այն վրտանգներն ու սպառնալիքները, որոնք գոյություն ունեն Համագործակցության պետությունների միջև, և ԱՊՀ յուրաքանչյուր պետության ներսում գոյություն ունեցող ներքին սպառնալիքները: Երկրորդ մակարդակին կարելի է դասել նաև այն սպառնալիքները, որոնք բխում են Համագործակցության պետությունների միջև գոյություն ունեցող չլուծված հիմնահարցերից և անմիջակաՆորեն կապված են պետական համակարգի՝ այդ երկրների վերապրած երկարատև և խոր ճգնաժամի հետ:

Այդ սպառնալիքները գոյություն կունենան այնքան ժամանակ, որքան Համագործակցության պետություններում տևեն տնտեսական ճգնաժամը, իշխանության պետական կառույցների անկայունությունը, ինտելգրացիայի փոխարեն ինքնամեկուսացման և առձակատման ուղիների ընտրության ձգտումը, քրեական կառույցները նոր պետական գոյացությունների վերածելով լեգալացնելու, ԱՊՀ շրջանակներում միջապ-

գային իրավունքն ու իրավական պարտավորությունները, նորմերն ու սկզբբունքներն անտեսելու փորձերը:

Վտանգավոր են թվում այն քաղաքական շրջանների դիրքորոշումները, որոնք կուզենային նախկին տեսքով վերակենդանացնել ԽՍՀՄ-ը, քանի որ դա կարող է հանգեցնել ԱՊՀ-ում հարաբերությունների կտրուկ սրման և հետխորհրդային տարածքում տիրող առանց այդ էլ փխրուն խաղաղության վերացման:

Մինևույն ժամանակ ԱՊՀ պետությունների համար ոչ պակաս վտանգ է ներկայացնում ԽՍՀՄ փլուզման նախաշեմին և դրանից հետո ծագած տարածաշրջանային հիմնահարցերի չլուծվածությունը (դրանք նույնպես պետք է դասել Համագործակցության երկրների անվտանգության համար վտանգ ներկայացնող սպառնալիքների երկրորդ մակարդակին): Դրանց թվում կարելի է նշել ապագայեղային ընտրախավերի մըրցակցությունը, տարածքային, հաղորդակցական, ռեսուրսային փոխհավակնությունները, կրոնական, լեզվամշակութային և այլ հակասությունները:

Ներքին սպառնալիքներն առաջին հերթին կապված են Համագործակցության առանձին ինքնիշխան պետությունների ներքին քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի հետ: Ռազմական հակամարտությունների գոտիների առկայությունը, անցումային շրջանի բարդությունը, անկախ պետությունների և նոր ապգային գոյացությունների փոխադարձ պահանջները, Ռուսաստանի իրավաեթակայության տակ գտնվող և Համագործակցության այլ պետությունների տարածքում ժամանակավորապես տեղաբաշխված որոշ գորքերի կարգավիճակի անորոշությունը, ինչպես նաև բազմաթիվ ոչ սահմանադրական պիևված կազմավորումների ստեղծումը բացասական ազդեցություն են գործում այդ պետություններում տիրող ներքին քաղաքական իրավիճակի վրա և դառնում են դրանց ներքին անկայունության պատճառ:

Նախկին ԽՍՀ Միության տարած-

քում կազմավորված որոշ ինքնիշխան պետություններում իրավիճակի նման անկայունությունն է՛լ ավելի է բարդանում տնտեսական ճգնաժամի և բազմաթիվ լուրջ սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցերի չկարգավորվածության հետևանքով: Իսկ դա, իր հերթին, որոշակի հանգամանքներում կարող է հանգեցնել այն քանին, որ Համագործակցության մի շարք մասնակից պետություններում տիրող ներքին անկայունությունը դառնա մյուսների անվտանգության խախտման աղբյուր:

Համագործակցության անվտանգության համար սպառնալիքների առաջարկված դասակարգումը որոշակի առումով պայմանական է. հնարավոր ըստ սպառնալիքների բնույթը ինչպես բովանդակությամբ, այնպես էլ ուղղվածությամբ միարժեք չէ, սպառնալիքները բնականաբար ենթակա են ներթափանցման մի ռոտորից մյուսը, նրանց մակարդակները հատվում են և փոխկապակցված են: Միևնույն ժամանակ այսպիսի դասակարգումը հնարավորություն է տալիս ավելի հստակ ներկայացնելու Համագործակցության անվտանգության համար իրական և հնարավոր սպառնալիքների առկա համակարգը, ավելի հեշտ կողմնորոշվելու դրանց բազմազանության մեջ և, համապատասխանաբար, կանխատեսելու գործընթացների վարգայումը և գտնելու ԱՊՀ կոլեկտիվ անվտանգության հիմնահարցերի լուծման ուղիներ, քանի որ այդ հարցերը մեն-մենակ կարգավորելն անհնարին է:

Այսպես՝ Անկախ պետությունների համագործակցության համար ՀՕՊ-ի միասնական համակարգի ստեղծման ուղղությամբ ձեռնարկվող գործնական միջոցառումների իրականացումը ցույց տվեց, որ մասնակից երկրներից ոչ մեկն ի վիճակի չէ ապահովելու գեթ իր օդային սահմանների անվտանգությունը, քանի որ ռադիոտեղորոշումային դաշտը քայքայված է, ՀՕՊ-ի միջոցներն ու համակարգերը տարաբաժանված են, իսկ դրանց տեխնիկական ապահովումը

լուրջ մտահոգության տեղիք է տալիս:

Ուստի թվում է, որ ԱՊՀ կոլեկտիվ անվտանգության հիմնահարցի առավել խելամիտ լուծում կարող է լինել 1992 թ. մարտի 12-ին կնքված կոլեկտիվ անվտանգության մասին պայմանագրի շրջանակներում պաշտպանական դաշինքի ստեղծումը, այդ դաշինքը կարող էր դառնալ անվտանգության համաեվրոպական, իսկ հետագայում նաև ասիական համակարգերի բաղկացուցիչ մաս և հակադրել անվտանգության բոլոր երեք մակարդակների սպառնալիքներին:

Իսկ ինչու՞ է հարկ լինում խոսելու պաշտպանական դաշինքի մասին: Եթե դատենք ըստ ձևական իրավաբանական հայտանիշների, ապա այսօր ռազմադաշինքային հարաբերություններ են հաստատվել Համագործակցության ինը պետությունների միջև: Դրանք կոլեկտիվ անվտանգության մասին Տաշքենդի պայմանագրի մասնակիցներն են: Սակայն այս ակտի իրական հագեցումը կոնկրետ միջոցառումներով կատարվում է ծայր աստիճան դանդաղ: Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ մենք գտնվում ենք պետությունների ոչ թե ռազմական դաշինքի, այլ դաշնադրության վիճակում:

ԱՊՀ երկրների համար առավել հարմար են թվում միավորման հետևյալ երեք ձևերը:

1. Պետությունների դաշնագրություն (հատուկ ժամանակաշրջանում դաշնակցային պարտավորություններ՝ առանց միասնական փոխհամաձայնեցնող մարմինների, պորքերի միացյալ խմբավորումների միասնական կամ միացյալ հրամանատարության, այդ պորքերի կիրառման համատեղ պլանների):

2. Ռազմական կամ ռազմաքաղաքական դաշինք (մշտապես գործող քաղաքական և վիճակական մարմինների համակարգի, միասնական կամ միացյալ ռազմական կառույցների, ուժերի ու միջոցների խմբավորումների, փոխհամաձայնեցված օպերատիվ պլանների և պորքերի ու շտաբների պատրաստման պլանների ստեղծմամբ):

3. Ավելի խորացված ռազմական ինտեգրացիա՝ վերազային լիազորություններով օժտված այնպիսի դաշնադրային կառույցներով, որոնց որոշումները պարտադիր լինեն բոլոր մասնակից պետությունների համար, ընդհանուր (բացի ազգայինից) ռազմական բյուջեով, միասնական պինված ուժերով, որոնք կգտնվեն միասնական դաշնադրային հրամանատարության ներքո:

Այնհայտ է, որ ներկայիս իրավիճակում Համագործակցության շրջանակներում առավել ընդունելի է ռազմական ինտեգրացման երկրորդ ձևը. երրորդ ձևի համար մենք դեռ չենք հասունացել, թեև նշված ձևերից ոչ մեկը չի հակասում կոլեկտիվ անվտանգության մասին կընթացված պայմանագրին:

Կոլեկտիվ անվտանգության համակարգի արդյունավետությունը կախված կլինի մի շարք գործոններից, որոնցից երկուսը մեր կարծիքով կլինեն հենակետային, կամ գլխավոր: Գրանցից առաջինը համակարգի յուրաքանչյուր մասնակից պետության անվտանգության մակարդակն է, երկրորդը՝ այն մեխանիզմների վիճակը և գործունակությունը, որոնք առանձին պետությունների անվտանգության ներուժը փոխկապում դարձնում են մի համակարգ:

Նման համակարգի ստեղծման նըպատակ կարող են լինել.

1. մասնակից պետությունների միջև վստահության և փոխպարտավորությունների դաշտի ստեղծումը,
2. ռեսուրսների տնտեսումը,
3. ագրեսիվ նկրտումների կանխումը, անվտանգության համար սպառնալիքների չեզոքացումը,
4. ագրեսիայի հետմղումը, մասնակից պետությունների շահերի, ինքնիշխանության և տարածքային ամբողջականության երաշխավորված պաշտպանումը:

Ռազմական անվտանգության արդյունավետության ապահովման համար հարկ է ձեռնարկել քաղաքական ու իրավական բնույթի համալիր միջոցա-

ռումներ, ինչպես նաև կոնկրետ ռազմակազմակերպական միջոցառումներ:

ԱՊՀ կոլեկտիվ անվտանգության համակարգի ռազմական կազմակերպության կառուցվածքը մշակելիս նկատի է առնվում այն հանգամանքը, որ ռազմական ինտեգրացումը քաղաքական ու տնտեսական ռոտորտներում ինտեգրացման աստիճանի ու խորության ածանցյալն է, Համագործակցության պետությունների միջև հիբրավի դաշնակցային, իրավահավասար հարաբերությունների ածանցյալը: Քանի որ այսօր ԱՊՀ դեռ ոչ բոլոր պետություններն են միևնույն չափով պատրաստ մասնակցելու այդ պաշտպանական դաշինքին՝ որպես լիամասշտաբ ռազմաքաղաքական տարածաշրջանային կազմակերպության, նպատակահարմար է թըվում ցուցաբերել ճկուն փուլային մոտեցում այդ դաշինքի ստեղծմանը:

Ընդամին հարկ է հաշվի առնել, որ ներկայումս միշտ չէ, որ մեր շահերը միապլան են, ուստի և, ըստ մեզ, ինտեգրացումը պետք է իրականացնել հետևյալ սխեմային համապատասխան: Կան այնպիսի համակարգեր, որոնք ընդհանուր են Համագործակցության բոլոր պետությունների համար: Գրանք են՝ ՀՕՊ-ը, կապը, ռազմական հետախույզությունը, ռազմաարդյունաբերական կոոպերացումը, ռազմագիտությունը և այլն: Կա հարաբերությունների նաև երկրորդ մակարդակը՝ տարածաշրջանային հարաբերությունները: Այստեղ արդեն պետք է խոսել արևմտյան ուղղությամբ, ինչպես նաև Կովկասում ու Կենտրոնական Ասիայում փորքերի դաշնադրային խմբավորումների ստեղծման մասին: Այսպիսի մոդելը, որը հենվում է տվյալ տարածաշրջանի համար ընդհանուր շահերի վրա, արդեն սկսել է պտուղներ տալ: Երրորդ մակարդակը երկկողմ հարաբերություններն են: Այստեղ արդեն երևան են գալիս երկկողմանիության հիմքի վրա կոնկրետ պայմանավորվածություններ:

Այսպես, օրինակ՝ Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև ռազմական համա-

գործակցությունը հիմնված է ընդհանուր ռազմավարական տարածքի քստեղծման ուղղությամբ երկու կողմերի ձգտումների վրա: Այս տարի կողմերն արդեն ստորագրել են համապատասխան բնույթի մի շարք փաստաթղթեր: Գրանց թվում հատկապես կարևորվում են գորքերի (ուժերի) դաշնադրային խմբավորման ստեղծման և Ռուսաստանի ու Հայաստանի պինված ուժերի գործադրման համատեղ պլանավորման նրկատմամբ մոտեցումների մասին արձանագրությունները, ինչպես նաև այն արձանագրությունները, որոնք վերաբերում են համագործակցությանը օպերատիվ և մարտական պատրաստման ուղղությամբ միջոցառումների պլանավորման և իրականացման բնագավառում:

Ռուսաստանյան ռազմական բազայի տարածքից դուրս պեճքի կիրառման կարգի վերաբերյալ բազայի իրավաենթակայության և ֆինանսավորման մասին համաձայնագրերի նախագծերը պետական պատվիրակությունների մակարդակում արդեն համաձայնեցվել են հայկական կողմի հետ և հաստատման են ներկայացվել Ռուսաստանի և Հայաստանի կառավարություններին:

Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության նախագահների հանդիպման ժամանակ պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել շարունակելու աշխատանքները Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին նորացված պայմանագրի նախապատրաստման ուղղությամբ:

Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագրի, Կոլեկտիվ անվտանգության հայեցակարգի և Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագրի մասնակից պետությունների ռազմական համագործակցության հիմնական ուղղությունների իրացումը ենթադրում է, որ կոլեկտիվ անվտանգության համակարգի կառուցումը պետք է հիմնված լինի տարածաշրջանային ենթահամակարգերի վրա՝ տարածքների ընդհանրության, քս-

պառնալիքների, պորախմբավորումների ու ենթակառուցվածքի բնույթի և այլ պայմանների ու գործոնների հաշվառմամբ:

Ընդամին յուրաքանչյուր ենթահամակարգ ունի իր քաղաքական, տնտեսական և ռազմական հարաբերականորեն ինքնուրույն տարրերն ու կառույցները, որոնք համագործակցում են կոլեկտիվ անվտանգության ընդհանուր համակարգի շրջանակներում, ինչպես հորիզոնական, այնպես էլ ուղղաձիգ կապերի մակարդակներում: Տարածաշրջանը պաշտպանող դաշնադրային պորախմբերը (ուժերի խմբավորումները), օժտրված ռազմական կառավարման համապատասխան մարմիններով, պետք է դառնան յուրաքանչյուր ենթահամակարգի ռազմական տարր: Ըստ էության պետք է ստեղծվի գորքերի (ուժերի) խմբավորում ռազմական գործողությունների թատերաբեմում կամ օպերային ուղղության վրա: Պաշտպանության գորքերի (ուժերի) դաշնադրային խմբավորումները հետագայում կդառնան միայնյալ պինված ուժերի հիմք:

Պաշտպանության գորքերի (ուժերի) դաշնադրային խմբավորումների և միայնյալ պինված ուժերի կառավարման մարմինները մի շարք հարցերում կապված գորքերի (ուժերի) մարտական պատրաստության, մարտական և օպերատիվ պատրաստման, խաղաղ և պատերազմական ժամանակ դրանց կառավարման հետ, պետք է ունենան վերապցային լիազորություններ: Ռազմական կառավարման դաշնադրային մարմինների վերապցային լիազորությունները պետք է շնորհվեն կոլեկտիվ անվտանգության խորհրդի կողմից և ամրագրվեն մասնակից երկրների ազգային օրենսդրություններում:

Ռազմական քաղաքականության ու ռազմական շինարարության, ագրեսիայի հետմղման եղանակների և կոլեկտիվ անվտանգության ապահովման այլ կարևոր հարցերի վերաբերյալ որոշումները պետք է կայացվեն կոլեկտիվ անվտանգության համակարգի բարձրագույն քս-

դաքական մարմինների կողմից: Համապատասխան օպերացիոն ուղղություններում պորքերի խմբավորումների կիրառման պլանավորման, սահմանների ծածկապաշտպանության, նյութական միջոցների պաշարների կուտակման, ենթակառուցվածքի պարզացման և այլ հարցեր կարող են լուծվել տարածաշրջանային մակարդակում՝ շահագրգիռ պետությունների կառավարման մարմինների կողմից, ընդունված կոլեկտիվ որոշումներին ու պլաններին համապատասխան:

Չինված ուժերի մարտական պատրաստության, նրանց պատրաստման, համալրման, նյութատեխնիկական ապահովման, սեփական սահմաններում կայուն իրադրության պահպանման կոնկրետ խնդիրները վերաբերում են յուրաքանչյուր մասնակից պետության գործառույթին:

Առավել օպտիմալ տարբերակ է թըվում Համագործակցության կոլեկտիվ անվտանգության համակարգի կառուցումը՝ համադրող (կառավարող) կենտրոնական և տարածաշրջանային մարմիններով օժտված տարածաշրջանային ենթահամակարգերի սկզբունքով:

Նման սկզբունքի օգտագործումով կառուցված համակարգը, նախ, պետք է կազմավորվի այն շահերի հաշվեկշռի հիմքի վրա, որոնք գոյություն ունեն ինչպես տարածաշրջանային մակարդակում, այնպես էլ ամբողջ Համագործակցության շրջանակներում:

Երկրորդ, համակարգը պետք է լինի ճկուն, իրավիճակի փոփոխման նկատմամբ հարմարունակ: Ճկունությունը ենթադրում է, որ յուրաքանչյուր պետության իրավունք կընձեռվի այդ համակարգում հանդես գալու իր քաղաքական, տնտեսական օրենսդրական, ռազմական և այլ հնարավորություններին համապատասխան: Սակայն անհրաժեշտ է, որ այս դեպքում բոլոր մասնակիցներն անխտիր պահպանեն մի շարք ընդհանուր սկզբունքներ, այն է՝ ան-

վտանգության անբաժանելիություն (մասնակից պետություններից ոչ մեկը չի ամրապնդում իր անվտանգությունն ի վնաս մյուսների, յուրաքանչյուր պետության անվտանգությունը միաժամանակ մյուս բոլորի անվտանգությունն է), համալիր մոտեցում անվտանգության հարցին (անվտանգության համակարգի բոլոր տարրերը՝ քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և այլն, գործում են սերտորեն համագործակցված), մասնակիցներից մեկի դեմ կատարված ագրեսիայի ընդունում որպես բոլորի դեմ ուղղված ագրեսիայի:

Երրորդ, համակարգը պետք է լինի բաց, այսինքն՝ հնարավոր լինի, որ ներանում ընդգրկվեն նոր մասնակիցներ ինչպես ԱՊՀ պետությունների թվից, այնպես էլ Համագործակցության մեջ չըմտած երկրներից:

Ինչպես վերը նշվեց, Տաշքենդի պայմանագիրը ստորագրել են ԱՊՀ ինը պետություններ, չեն ստորագրել Մոլդովան, Թուրքմենստանը, Ռկրախնան: Սակայն այս պետությունների համար դա արգելք չէ, և նրանք ակտիվորեն մասնակցում են համակարգի ձևավորման գործընթացին՝ իրենց շահերի ու հնարավորությունների սահմաններում:

Չի կարելի բացառել նաև Համագործակցության պաշտպանական դաշինքի և ՆԱՏՕ-ի կազմի մեջ չմտած որոշ պետությունների՝ որպես չմիացած պետությունների, մասնակցությունը այդ գործընթացին, հատկապես խաչաձև երաշխիքների և նոր պայմանագրային պարտավորությունների վանգվածի կազմավորման գործում:

Անվտանգության հիմնահարցի նրկատմամբ համալիր մոտեցումը չի բացառում, այլ, ավելի շուտ, ենթադրում է միավորումը այլ նույնանման մայրցամաքային (տարածաշրջանային) համակարգերի հետ՝ XXI դարի անվտանգության համընդհանուր համակարգի ըստեղծման նպատակով:

ԱՊՐԱԿԱ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ*

Ռ. ՓիՏեՐՍ, մայրո, միջազգային հարաբերությունների բնագավառի մագիստրոս

Համակարգիչը չի փոխարինի գրքին, ինչպես և հալամարտությունների հետադիմական ձևերը լիովին չեն փոխարինի սովորական պատերազմներին, և մենք կը դառնանք կոլեկտիվ և խմբային բռնության բազմազանության ահավոր աճման վկաներ: Համակարգիչը ընդլայնում է մեր հնարավորությունները, վերափոխում աշխատանքային ու կազմակերպական մեթոդները: Նույնպես և հասարակության սոցիալական կազմակերպման և իմացության համակարգերում տիրող համաշխարհային ճգնաժամը մարտահրավեր է նետում համընդհանուր, տարածաշրջանային և տեղական կարգերին: Այն պետությունները և ռազմական կառույցները, որոնք այդ համակարգերի ձեռնարկումները, նախաձեռնությունները սահմանափակում են ավանդական մոդելների շրջանակներում, արյունով, դրամով և կենսամակարդակով կհատուցեն ապագայի հանդեպ իրենց վախի համար:

Թեև պատերազմի և հալամարտության կենտրոնում կրկին կմնա մարդն իր թերություններով, այնուհանդերձ գործոնների եզակի համակցություններն են, որ կարագացնեն և որոշակի տեսք կտան իրադարձություններին: Առնվազն մինչև 17-րդ դարը Արևմուտքի մարդիկ հավատում էին, որ Երկրի վրա տեղի

ունեցող աղետների համար պատասխանատու է մոլորակների ու համաստեղությունների փոխդասավորությունը: Այսօր մենք մեր օջախներին շատ ավելի մոտ ենք հանդիպում խոր ռազմավարական և ռազմական ենթաիմաստ ունեցող բազում ճգնաժամների: Նախազգուշացնող գիտաստղն արդեն մեզ հետ է, իսկ մենք մոտենում ենք մի նոր, մռայլ դարի:

Կառավարությունների անընդունակությունը՝ գործելու որպես ռեսուրսների բաշխման և վերահսկման արդյունավետ համակարգ, ինչպես և տարբեր մշակույթների անկարողությունը՝ մրցակցելու, հետարդիական շրջանում առաջ կրեն են ապագա պատերազմները և ուժային հալամարտությունները: Հարստության համաշխարհային բեռնացումը, որ նույնքան տառապանք է պատճառում ամբողջ մայր ցամաքների և երկրների, որքան և բոլոր երկրներում առանձին անհատների, կղառնա անհաղթահարելի, և սոցիալական խավերի միջև կառաջանան տարբեր դասակարգային պատերազմների ավելի դաժան ձևեր, քան կարող էր պատկերացնել անգամ Կարլ Մարքսը: Հետպետական կազմակերպությունները՝ հանցագործ կայսրություններից մինչև տեղեկատվության միջազգայնացված միջոցները կքայքայեն ազգային պետությունների ամբողջականությունը: Խիստ մասնագիտականացված տեխնոլոգիաները, ինչպիսին են տեղեկույթի օգտագործման ու տարածման ապագա միջոցները, կայրույթ կհարուցեն առնվազն այն հաճախականությամբ, որով գործում են, և կղառնան հալամարտությունների հզոր գործիք: Հիմնական ռեսուրսները այլևս չեն բավարարի բնական սահմաններից դուրս պոռթկած բնակչության պահանջմունքները, և մենք կարող ենք իմանալ մեր մասին այնպիսի ճշմարտություններ, որոնք չենք ուզում իմանալ: Վերջի վերջո մեծագույն մարտահրավեր կարող է նետվել մեր բարոյակարգին:

* Ամերիկյան բանակի մայր Ռայֆ Փիտերսի սույն հոդվածը վերցված է ԱՄՆ-ի ցամաքային զորքերի գլխավոր շտաբի ռազմական քոլեջի «Պարամետեր» առաջատար եռամսյա հանդեսից (1995—1996 թթ. ձմեռ): Ռ. Փիտերսը ծառայում է ցամաքային զորքերի գլխավոր շտաբի պետի հետախուսության գծով տեղակալի սպայախաղմուն և պատասխանատու է չկանխատեսված սպառնալիքների գնահատման համար: Հեղինակ է ռազմական և միջազգային հարցերի վերաբերյալ հինգ գրքի և մի քանի տասնյակ հոդվածների ու ակնարկների:

Խմբագրությունը շնորհակալություն է հայտնում ՀՀ-ում ԱՄՆ-ի նախկին գլխավորակալ կցորդ մայր Բ. Թուռնին այն օժանդակության համար, որ նա ցույց է տվել սույն հոդվածի տպագրման իրավունքի առաջման նպատակով հեյլինակի և «Պարամետեր» հանդեսի խմբագրության հետ գիտական կապեր հաստատելու գործում: Խմբ.:

Պետության անձեռնհասությունը դրսևորվեց մի շարք վրիպումների ձևով, որոնք ձգվեցին նախկին Հարավսլավիայից ու վերջնագծին հասած Հյուսիսային Կորեայից մինչև Չաիր ու Լիբերիա: «Պետությունը», ինչպես մենք մեծարում ենք նրան, մի աճող մշակութային գոյացություն է, որը պետք է վարգանա բնական ընթացքով. պատվաստված տեղում նա հավաքեց է կայուն: Եվրասիայից և արևելասահմանային պետությունների բարեկրթությունը, ինչպես նաև նրանց հեղինակությունը հիմնված են աճող հարստության վրա, շահերի ընդհանրության այնպիսի ըմբռնման վրա, որը թույլ է տալիս հասարակական փոխվիճումներ կամ համակերպում, ինչպես նաև անհատական և կողեկտիվ պատասխանատվության պայմանում: Շատ «պետություններում», որոնք ներկայումս աթոռ են վրադրվում Միավորված ազգերի կազմակերպությունում, մեկ շնչին ընկնող եկամուտը նվազում է, նրանցում չկան շահերի ընդհանրություն, ընդհանուր բարիքների նկատմամբ անհատական պատասխանատվության պայմանում: Նույնիսկ արևմտյան երկրներում ընդհանրացված պատասխանատվության կենսական պայմանը նվազում է, քանի որ շահագրգռված խմբերը նպաստում են նրանց տարանջատմանը և քաղաքացիների սպասելիքները էապես աճում դառնում են անչափ ևսասիրական:

Բավարժիվ «պատահարային պետություններում», որոնք արագ կերպով կազմավորվել են՝ անջատվելով կայսրություններից, պետական կառույցները գոյատևում են միայն շնորհիվ ներքին բռնության: Այսօր նույնիսկ բռնության վրա հիմնված այդ պետությունները փլուզվում են, քանի որ արագ աճող բնակչությունը վիճակագրորեն անարդյունավետ է դարձնում պետության բռնությունները իր քաղաքացիների դեմ: Մինևույն ժամանակ, մեծագույն չափով շնորհիվ գայթակղիչ տեղեկատվական միջոցների, ամբողջ աշխարհում քաղաքացիների սպասելիքները իրենց կառա-

վարություններից անսահմանորեն գերազանցում են մատակարարման գործում այդ կառավարությունների կարողությունները (ինարավորությունների և պահանջմունք-կարիքների միջև եղած գորշ գոտին դեռ հին ժամանակներից պարարտ հող էր կազմակերպված հանցագործության և քաղաքական ծայրահեղականության համար): Սա ճիշտ է և՛ ԱՄՆ-ի, և՛ Ալժիրի համար: Ի բարեբախտություն մեզ՝ ամերիկացիներին, մեր կառավարության կայողությունները ընդհանուր առմամբ գերազանցում են եթե ոչ սպասելիքները, ապա գոնե պահանջմունքը: Ալժիրում կառավարության ձեռնարկումների թերիությունը հանգեցրեց մշակութային պայքարի, որը կլանեց ողջ պետությունը և սպառնում էր կործանել այն:

Կան մշակութային անկման բազմաթիվ պատմական նախադեպեր՝ խեթական կայսրության կործանումից մինչև ացտեկների պետության վերացումը, բայց նախկինում երբեք չի եղել այնպիսի մի ժամանակ, երբ միակ գերակա մշակույթը և նրա նմանակիչները սպառնալիս կլանել աշխարհում յուրաքանչյուր այլ հիմնական մշակույթ: Նույնիսկ Եվրոպայում կայսերական փայլուն ժամանակներում նվաճված ժողովուրդների մեծամասնությունը պահպանել է իր սեփական կրոնի ու ապրելակերպի պատությունը՝ երանելի կերպով անտեղյակ լինելով հմայիչ այլընտրակա մոդելին: Այսօր գայթակղիչ արևմտյան կինտնկարները, տեսաժապավենները, հեռուստատեսությունն ու ռադիոն թափանցել են նույնիսկ աշխարհի ամենամոռայն անկյունները, ուր տիրում է հուսալքությունը, և դրա հետևանքով ստեղծվել է այն աննախադեպ ընդհանուր պատկերացումը, որ ոչ արևմտյան մշակույթի ներսում տիրում է հարաբերական նյութական ու մշակութային աղքատություն: Վարքի արևմտյան մոդելները, հաճախ սխալ ըմբռնված, ստեղծում են ինքնաճանաչողության ճգնաժամներ և գրգռում են մի ախորժակ, որը չի կարող հագեցվել տեղական միջավայրում: Ի լրու-

Ազգամիջյան հակամարտություն. թամիլների «Թամիլ իլամա» կազմակերպության զինված ջոկատը Շրի Լանկայում
(«International Social Science Journal» հանդեսի 1991 թ. փետրվարի համարից)

մըն դրա, մենք ապրում ենք մի աշխարհում, որտեղ Ֆլինտստոնները* հանդիպում են Ջետսոնների** հետ, սակայն դա այնքան էլ դուր չի գալիս առաջիններին: Երբ նրանք ձգտում են նմանակելու մեր գործունեությունը, ապա անհաջողության են մատնվում, բացի շնորհալի անհատների դեպքից: Երբ նրանք փորձում են առանձնանալ Արևմուտքից, դարձյալ անհաջողություն են կրում: Վերջի վերջո մնում է միայն վայրույթը:

Հարստության բևեռացումը սրվում է հավասարեցման տանող սահմանափակ առաջընթացի դարաշրջանից հետո: Արևմուտքը և Հեռավոր Արևելքի որոշ՝ եզակի ընդունակություններով օժտված ազգեր մուտք են գործել հարստության վերարտադրության շրջան, որի վերջն անկախատեսելի է, չնայած ընդմիջվող առևտրական բախումներին ու տնտեսական անկմանը: Սակայն հետարդիական մրցակցության բնույթն այնպիսին է, որ այս «ակումբում» անդամագրումն

ավարտվում է: ՈՒ թեև որոշ կարգապահ, Արևմուտքի մշակույթն ընդունելու պատրաստ պետություններ կարող են վերջի վերջո միանալ հարուստ Արևմուտք-գումարածին***, դրանք միայն բացառություններ կլինեն: Չեռքի և պահպանման աշխատանքի արժեքը խիստ ընկնում է մի աշխարհում, որն ունի հավելյալ բնակչություն, մինչդեռ այն հմտությունը, որն անհրաժեշտ է արդյունավետ տնտեսության ու գրավիչ աշխատանքի համար, ավելի ու ավելի է հարաբերակցվում այն ընդհանուր միջավայրի հետ, որում անհատն ապրում ու սովորում է՝ մանկությունից սկսած: Նախկինում հաջողակ անհատները կարող էին թռիչք գործել նախարդիական շրջանից ներկա շրջան: Սակայն նախարդիական և հետարդիական շրջանների միջև անդունդը չափազանց մեծ է, և այն հնարավոր չէ հաղթահարել մեկ ցատկով: Հաջորդ դարի տնտեսապես փայլուն պեպոնումները կպահանջեն «գերգերազանց գրագիտու-

* Ֆլինտստոններ-բառացի՝ Կայծքարյաններ, այլաբանորեն՝ քարե դարի մարդիկ: Խմբ.:

** Ջետսոններ-բառացի՝ Սևաթյաններ, այլաբանորեն՝ ժամանակակից բարձր կարգացած մարդիկ: Խմբ.:

*** Արևմուտք-գումարած-Արևմուտքի և բարձր կարգացած ասիական երկրների՝ Հասոնիայի, Հարավային Կորեայի, Սինգապուրի և այլն, ամբողջությունը: Խմբ.:

թյուն»՝ երկրորդ էություն դարձած կարգալու, գրելու, վերաբանարեն մտածելու և էլեկտրոնային տեղեկություն օգտագործելու ունակություն: Այս ճակատագրական փոփոխությունը արդեն առաջ է բերում ցավալի տեղաշարժեր մեր սեփական երկրում և սպառնում է ստեղծել մի սովորապես ու անփրկելի ենթադաս: Ոչ արևմտյան աշխարհի վրա դրա ազդեցության արդյունքը կլինի պետությունների, ժողովուրդների և նույնիսկ մայր ցամաքների դատապարտումը երկարատև աղքատության:

Հասարակական շերտավորումը հարցատության բեռնացման ակնհայտ արդյունք է: Թեև աշխարհի բնակչության մեծամասնությունը միշտ էլ դատապարտված է աղքատության, բայց կրոնական հավատը, անտեղյակությունն այն բանին, թե որքան լավ են ապրում ուրիշները, և լավ ապագայի հույսը ավելի ու ավելի հաճախ են սանձում հարցատության անհավասար բաշխման հանդեպ մարդկային բնական վայրույթը: Այժմ Լագոսի խրճիթների աղքատ բնակիչները տեսնում են հարուստների ու համբավվորների ապրելակերպը, թեև բարգավաճման հույսերը նույնիսկ ապագա սերնդի համար մարում են: Արևմուտք-գումարածում այս երկատումը մասնագետների ու հաջողակների՝ հակադրված անբաններին ու չբավորներին, հաջողության ծովում ստեղծել է անհաջողությունների արշիպելագներ: Մնացած աշխարհն ունի միայն հաջողության անհաստատուն կոլեկտիվներ բեր ձախողման ընդարձակ փոթորկոտ ծովերում: Ժամանակ առ ժամանակ անհաջողությունները գրոհում են մեզ վրա տանը այնպիսի մի թատերական ներկայացման նման, ասես ռումբի պայթյուն լինի Առևտրի համաշխարհային կենտրոնում, որ նույնքան տպավորիչ է, որքան և՛ վիճակագրորեն անարդյունավետ: Ավելի հաճախ այս հետամնացները պարպապես իրենց պոռթկուն վայրույթը թափում են ամենամոտ գտնվող նշանակետերի վրա՝ մրցակից տոհմային խմբերի ու համայնքների, ազգային կամ կրո-

նական փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների կամ էլ իրենց սեփական քայքայվող կառավարությունների վրա: Ընդմիջվելով՝ այս տեղական վայրույթները նեղություն կպատճառեն մեր արտատարածքային բարեկեցությանը, գլխավորապես մեր տնտեսական շահերին, և մենք ստիպված կլինենք միջամտելու: 20-րդ դարում մեծ պատերազմները ծագեցին հաղթող փառասեր պետությունների միջև: Եկող դարում սովորական հակամարտությունները, որոնց մենք մասնակից կդառնանք, կներգրավեն ներկայումս համաձայնության եկած նույն այդ հաղթող պետություններին ընդդեմ անհաջողություն կրած պետությունների ու տարածաշրջանների պարտված ժողովուրդներին:

Տարբեր ձևերի **հակապետականության աճումը** եղել է և կլինի հիմնական կարիքները և աճող պահանջումները բավարարելու գործում կառավարությունների անհաջողության արդյունքը: Հակապետականությունը կարող է ընդունել տարբեր ձևեր՝ սկսած այն տեղեկատվական միջոցների կոնգլոմերատներից, որոնք որոշում են, թե ինչ պետք է աշխարհն իմանա, ներառյալ վարկաբեկված, խաղաղություն նախընտրող բազմազգ կորպորացիաները մինչև օվկիանոսների վրայով տարածվող հանցագործ սարդոստայնը, ձեռնարկության արտադրանքը և մշակույթը: Հակապետականության աշխարհում միջազգային հանցագործ տարրերը հաճախ ավելի արդյունավետ ու ստեղծարար կերպով են համագործակցում, քան դա անում են պետությունները: Հանցավոր ձեռնարկությունն իր կիսակետում արտապրում է օրինական ձեռնարկությունը հուսալի շահույթների նկատմամբ իր կողմնորոշմամբ, սակայն նրա միասնությունն ավելի է մեծանում, քան մեծագույն միջազգային կորպորացիաների միասնությունը, քանի որ հանցագործ հակապետականությունն ունի գալվանացնող թշնամի՝ պետությունը, որը պայքար է մղում հանուն իր գոյատևման: Հետարդիական հակապետակա-

նությունն ունի հարմարվելու մի այնպիսի բնույթ, որ կարող է, նույնիսկ ներթափանցող կապի մեջ մտնելով ձևական կառավարության հետ, հիմնավորապես ներխուժել նրա մեջ: Այդպես հակապետական հանցագործ սարդոստայններ են ստեղծվել Ռուսաստանում, Նիգերիայում, Մեքսիկայում, կան և մի շարք այլ սակավ ցայտուն օրինակներ: Հակապետականությունը կարող է ընդունել նաև նախարդիական կառույցների ձևեր, ինչպես ցեղային և կրոնական կառույցների նմանակությունները: Չարգայման վերջնակետում մենք արդեն ակնատես ենք նոր «ցեղերի» ծագման՝ հիմնված հմտության, հարստության ու մշակութային նախապատվությունների վրա: Այս նոր համայնքների աշխարհագրական տիրույթները հազվադեպ են համընկնում եղած պետությունների, ինչպես նաև հին, այժմ դեռ գոյատևող ցեղերի բնակության սահմանների ուրվագծերին:

Մենք ոտք ենք դնում հասարակական վերահսկման բազմաչափ փոխներթափանցող կառույցների, հարստության բաշխման և նույնիսկ հավատարմության դարաշրջան: Պետության անկումը՝ իրական, թե հարաբերական, արագանում է *գիտելիքների գրոհի* պայմաններում, քանի որ իմացության նոր կառույցները գերազանցում են ավանդական կառավարությունների՝ տեղեկությունների մշակման և տեղեկություն արձագանքելու հնարավորությունները: Արդի դարաշրջանը պանգվածային արդյունավետության ժամանակաշրջան է: Հետարդիական դարաշրջանը պանգվածային անարդյունավետության դարաշրջան է, երբ մեծությունը անտաշ ու թույլ է: Արդի ժամանակային դաշտը ճըգտում ունի լրվելու նոր անիշխանական «բջջային» արդյունքներով, որոնք լավագույն դեպքում կարող են մեզ պարզենել միկրոէլեկտրոնիկայի բարելավված մանրատարրեր, իսկ վատագույն դեպքում՝ աշխարհի քաղաքները վերածել հանցագործության հանգրվանների: Պարզեցնելով մինչև նախասկզբնական վիճակը՝ մենք հանդիպում ենք արյունակցական

կապերի և իմացական կապերի հակամարտության: Սա մի աշխարհ է, որի բաղկացուցիչ մասերը կարող են թեքվել որքան հետ, այնքան էլ առաջ, սակայն որում ոչինչ չի կարող անփոփոխ մնալ:

Վճռորոշ տեխնոլոգիաները՝ ծննդաբերությունը վերահսկող հաբից մինչև համակարգիչը, մեր կյանքի ընթացքում քայքայեցին կազմակերպման, վարքի և հավատի ավանդական ձևերը: Տեխնոլոգիան կարող է հասցնել միջավայրին կատարելապես տիրապետելուն, բայց կարող է նաև հասցնել մահացու կախումների: Դրա լավագույն օրինակն է համակարգչի և հեռուստատեսության հակադրությունը: Համակարգչի հմուտ շահագործողը ակտիվ «տեխնագործիչ» է: Միայն եթե նա, մասնավորապես, ստեղծագործող է, ապա հետարդիական շրջանում կլինի կապույտ օձիքով աշխատակից, նոր աշխատող հաստոցի վրա: Նա հավելյալ արժեք է ստեղծում Մարքսի, Քեյնսի և Շումպետերի կողմից սահմանված դասական իմաստով: Մյուս կողմից, պասսիվ հեռուստադիտողը, հատկապես տեսաձայնագրիչ ունեցողը, շփոթության մեջ է գցում մեզ, քանի որ մենք երևակայում ենք, թե նա իրեն է ենթարկում տեխնոլոգիան: Այնինչ տեխնոլոգիան է իրեն ենթարկում մարդուն: Տեխնիկայի պասսիվ օգտագործողը հավելյալ արժեք չի ստեղծում, և նույնիսկ հընարավոր է, որ կորցնի օպերատորական ունակությունները և նախաձեռնությունը՝ դառնալով «ինքնախոշտանգող վամպիր»: Սա, ընդհանուր առմամբ, ելույթ չէ հեռուստատեսության դեմ, որը կարող է լինել տեղեկություն տարածման հզոր միջոց. ավելի ճիշտ, սա նախապուշայում է, որ տեխնոլոգիայի սպառողները պարտադիր չէ, որ դառնան տեխնոլոգիապես հմուտ: *Հասարակությունը պետք է պատրաստի «տեխնագործիչներ»*, և բոլոր տեխնոլոգիաները՝ ակտիվ, թե պասսիվ, պետք է ստանան մի առողջ միասնական մակարդակ: Այլապես տեխնոլոգիայի ուժը կործանարար է, եթե նույնիսկ խաբուսիկորեն հանգրստացուցիչ է իր ուրախացնող արժեք-

Ազգամշակութային ընդհանրություն և հակադրություն.
 հավատացյալ սեմիտները՝ հրեան և պաղեստինցիհ, Երուսաղեմում
 («International Social Science Journal» հունգերսի 1991 թ. փետրվարի համարից)

ներով: Մեր հասարակության խավերի համար վտանգավոր թմրեցնող պասսիվությունը կարող է մահացու լինել անմրցունակ մշակութային համար:

Նշանակալից արդյունքներ են տալիս նաև «ռապմական տեխնոլոգիա» հասկացությունը հետարդիական ժամանակաշրջանում վերասահմանելու փորձերը, սակայն կա մի տեսակետ, ըստ որի արևմտայնության բոլոր ճյուղավորումները՝ ռապմականից մինչև բիզնես, նույնանման են: Ավելի հաճախ, ուր էլ որ գնանք, մենք մեկ հետ տանում ենք մեր ամբողջ շրջապատը: Այսաժ տեխնագրություններից, որոնք իրենց դյուրակիր համակարգիչներն աշխատեցնում են ջունգլիների գետախորշերում, ընդհուպ մինչև այն վինիլորակայնները, որոնք մասնակցում էին «Գեսերտ ստորմ»՝ «Փոթորիկ անապատում», գործողություններին,

մենք սովորում ենք այնքան մեկուսանալ ոչ արևմտյան անարդյունավետ գործընթացներից, որքան դա երբեք չի եղել անցյալում: Սա առաջին անխուսափելի քայլն է դեպի մեր քաղաքակրթության այնպիսի մեկուսացում, որը բացառում է անմրցունակությունը:

Ռեսուրսների պակասը պետք է դառնա առճակատման, հակամարտության և պատերազմի ուղղակի պատճառ: Պայքարը հանուն այն բանի, որ պահպանվի վճռորոշ ռեսուրսներից չանջատվելու հնարավորությունը, կրորբոքի տեղական և տարածաշրջանային հակամարտություններ, որոնք կներառեն հաջորդ դարի առավել հաճախակի տեղի ունենալիք սովորական պատերազմները: Այսօր ռեսուրսների պատերազմների մասին հիշատակությունը Արևմուտքի մարդուն դրդում է անմիջապես մտածելու նախքան

մասին, սակայն ջուրը որոշ պետությունների, հակապետականությունների ու ժողովուրդների պահանջունքի հիմնական առարկան կդառնա: Մենք գիտակցում ենք անձրևաբեր անտառների պահպանման անհրաժեշտությունը, սակայն բնակչության աճումը գնալով կառաջացնի սննդի տարածաշրջանային պակաս, մանավանդ երբ բնությունը դառնում է քմահաճ: Մենք մուտք ենք գործում «պակասության» դարաշրջան, և մենք արյուն կթափենք այն բաների համար, որոնք նախկինում կարող էինք գնել:

Հսկայական գերբնակեցումը ոչ արևմտյան աշխարհի մեծ մասում ի դերն կբանի առաջընթացի փխրուն հնարավորությունները, և այս պրոբլեմը մեծ մասամբ Արևմուտքի սխալի արդյունք է: Սանիտարական վիճակի և հիվանդության վերահսկման մասին անմշակ պատկերացումների հետ կապված մեր բարենպատակ նորամուծությունները՝ փուզակցված տեղական սովի նկատմամբ մեր առատաձեռն արձագանքով, բնակչության «պայթյունաձև» աճման հնարավորություն ստեղծեցին: Արևմուտքյին կարող է և չնկատել առողջապահության բնագավառում տեղի ունեցող աննշան փոփոխությունները, թեև դրանք կարող են տավորիչ արդյունք տալ ոչ վարգայած հասարակության դեպքում: Օրինակ՝ մանկական մահացության նվազումը կարող է տեղի ունենալ կտրուկ, բայց ընտանիքի պլանավորման կարգավորման հայեցակարգի արժեքների նկատմամբ մարտահրավերը պահանջում է սերունդներ, որպեսզի հասարակությունը համակերպվի, այնինչ ումանք մերժում են այդ կարգավորման գաղափարը: Այսպիսով՝ բնակչությունը աճում է երկրաչափորեն, քանի որ ապրելակերպը հետ է մնում տեխնոլոգիայի: Բնակչության այսպիսի աճումը բերում է քաղաքային բնակչության առավել աճման, քանի որ գյուղը և ավանդական կառույցները չեն կարող պահպանել լրացուցիչ ժառանգների կյանքը, իսկ քաղաքը, թվում է, հարմար տնտեսական հնարավորություն և ավելի հրապուրիչ

ապրելակերպ է առաջարկում: Սակայն Արևմուտք-գումարածից դուրս միայն մի քանի տնտեսություններ կարող են աշխատատեղեր ստեղծել նույնքան արագ, որքան արագ նրանք ստեղծում են աշխատանք փնտրողներին: Նույնիսկ տընտեսական վարգայման տեմպերը, ինչը այդքան հրապուրիչ է հնչում, Երրորդ աշխարհի երկրները թողնում են զանգվածների ամենաբարձր գործազրկության և ոչ լրիվ վրադիմության վիճակում: Որպես արդյունք հետագա է՛լ ավելի խոր քայքայման են ենթարկվում ավանդական կառույցները և արժեքները: Ի վերջո, կյանքի ընթացքում վրա հասած հուսալքումից միակ ելքը դառնում է բռնությունը:

Ներկա և ապագա ժանտախտերը այժմ Միացյալ Նահանգների գնալուն գրքերի ցանկի ու կինոնկարների ներկայիս ընտրության սարսափն են: Հիմնական սցենարն ունի մի նոր հիվանդություն, որը դուրս է պոռթկում Երրորդ աշխարհում նախապես մեկուսացած իր որջից և թռչում է Գրինգոլանդ*, որտեղ սկսում է գործել աղբառ ու քրեամետ ավանդույթներով քաղաքային թաղամասի պատանու բացառիկ ավերչությունը: Իհարկե, սա հավանական սցենար է, որից մենք պետք է պաշտպանվենք: Սակայն այս մոլորակի ապագային իրական սպառնալիք կարող է ներկայացնել միայն դրա հակառակը. հիվանդությունը բնության բազմաթիվ «կարգավորիչ մեխանիզմներից» մեկն է: *Մեր պայքարը հիվանդության դեմ կարող է լինել չափից դուրս հաջող*, ինչի հետևանքով երկրագնդի պաշարները չեն կարողանա բավականացնել բնակչությանը, և դա կհանգեցնի մարդկային անվերջ տառապանքների ու հակամարտությունների: Չնայած որ անցյալում համընդգրկուն համաճարակները անթիվ անհատների համար ողբերգական էին, դրանք բացառիկ դեպքերում էին ող-

* Գրինգոլանդ — «Գրինգո»՝ իսպանախոս ամերիկացիների մոտ արիամարիական արտահայտություն ԱՄՆ-ի ամերիկացիների վերաբերյալ «Գրինգոլանդ»՝ գրինգների երկիր (ԱՄՆ): *Խմբ.*

բերգական լինում հասարակությունների և մշակույթների համար և երբեք՝ ամբողջ մարդկության համար: Անկասկած, վարակիչ հիվանդությունը կարող է մեր մոայլ, անձանաչելի «ընկերը» լինել ոչ միայն որպես բնակչության թվի կարգավորիչ, այլև նույնիսկ որպես դինամիկ փոփոխությունների խթանիչ: Իհարկե, երբեք չի եղել մի այնպիսի հիվանդություն, նույնիսկ հաճախակի հիշատակվող սև մահը*, որը կարող էր մարդկությանը լրջորեն սպառնալ բնաջնջմամբ. միայն մարդն է, որ գիտե, թե դա ինչպես պետք է անել:

Եվ ի՞նչ է Գշահակում այս ամենը: Ապագայում տեղի կունենան ավելի քիչ դասական պատերազմներ, սակայն կլինի ավելի շատ բռնություն: Թեև սովորական պատերազմները կմնան որպես միջպիտակյան առձակատումների լուծման վերջին միջոց, այնուամենայնիվ հակամարտությունների մեծ մասը կլինի անհամաչափ. մեկ պետությունը կամ պետությունների դաշնադրությունը ընդդեմ հնարավոր մասնակիցներից միայն մեկի:

Ոչ պետական սպառնալիքների ուժեղացումը մի էական պրոբլեմ է Արևմտյան կառավարությունների և լինվորականության համար, քանի որ մենք օրինավոր կերպով և վարքով պատրաստ ենք պայքարելու միայն օրինական հիմքեր ունեցող մի այլ պետության դեմ (մեր հայելային արտապատկերի դեմ), մինչդեռ պետության ուժն ու էությունը նվազում են ամբողջ աշխարհում:

Հյուսիսային Ամերիկայում «արվայ-վըլիատները»** «գոյամարտիկները», բոլորովին սխալվում են: Մինչդեռ նրանք վախենում են մետաստազներ ունեցող, ավելի ու ավելի խորը ներխուժող, գլոբալ դարձող պետությունից, աշխարհը մասնատվում է, և մեր սեփական կառավարությունը շատ ավելի քիչ հսկողություն ունի իր քաղաքացիների վարքի

վրա, քան երբեք 20-րդ դարի ընթացքում: *Գոյամարտիկները վախենում են չափից ավելի օրինականությունից, մինչդեռ պրոբլեմը պայթյունավտանգ անօրենությունն է*, կամ գոյություն ունեցող օրենքը կիրառելու անկարողությունը: Այն դեպքում, երբ մեր պետությունը միայն սասանվում է, օտար պետությունները փլուզվում են, և մենք կանգնում ենք դեմ-հանդիման ստորայցալների և անարգալների, որոնցից գոյանում են մարտնչող դասակարգերը, որոնց համար խաղաղությունը առավել ցածր պարզևատրվող մարդկային վիճակն է: Մինչ մենք Արևմուտքում ոտք ենք դնում հետարդիական դարաշրջան, «ոչ արևմտյան» տարածքի մեծ մասում (սկսած նախկին Հարավարևմտյան սահմաններից) իրավիճակը նման է տրոյական պատերազմին՝ իր գնդացիներով ... և, վերջին հաշվով, գուցե և միջուկային պենքով:

Ինչի՞ կենսակենս ապագա հակամարտությունները: Պատերազմի վարման ավանդական ձևերը կպահպանվեն՝ մարտադաշտ ունենալով առաջին հերթին Մերձավոր Արևելքը և ասիական մայր ցամաքը, սակայն այս սովորական պատերազմները կրրայվեն հակամարտությունների նոր ու խառնածին ձևերով: *Քաղաքացիական պատերազմները՝* սովորաբար իրենց վարման եղանակով որոշակիորեն անքաղաքակիրթ, մի աճող արդյունաբերություն են, քանի որ մրջակույթներն ու հասարակությունները փորձում են հաստատել իրենց մերժված, համընդհանրորեն անձեռնհաս ինքնությունը: Քանի դեռ այդ քաղաքացիական պատերազմները շարունակ կրսպառնան Արևմուտքի շահերին, սահմանափակ ռազմական միջամտություններն ի վիճակի չեն լինի դադարեցնելու վեճերը: Այսօր բավաբար մարդկային հասարակություններ մշակութային էկոհամակարգեր են, որոնք ձգտում են վերականգնելու հավասարակշռությունը, թեև հաճախ՝ սարսափելի քաղաքացիական պատերազմների միջոցով: Հզոր օտարերկրյա տարրերի ներգրավումը էլ

* Միջնադարում այսպես էին անվանում ժամտախտը: *Սմբ.:*

** Անգլերեն survival բառից, որ նշանակում է փրկում, գոյատևում: *Սմբ.:*

ավելի է խախտում հավասարակշռությունը և միջամտող ուժի հեռացվելուց հետո անխուսափելի կոարձնի անվերջ արյունահեղությունները:

Մեռնող պետությունները իշխանությունը պահպանելու ջրհաճիգ ճիգերում իրենց ժողովուրդների նկատմամբ բռնության կոդիմեն՝ հարուցելով լայնամասշտաբ *ապստամբություններ*: Պետության գործունեության անարդյունավետությունը և ազգային ու մշակութային ներդաշնակության պակասը տեղ-տեղ առաջ կբերեն խռովություններ ու անարեկչություն: Չանգվածային քրեամետ ապստամբությունները պետությանը բռնության միջոցով մարտահրավեր նետելու նոր մեթոդ են: Հարավ-արևելյան Ասիայի «Ոսկե եռանկյուն» և Անդերի լեռնաշղթայի թմրաիշխանների խռովությունները օրենքների վակուումից հասան մինչև տարածքային մեծ հատվածներից պետության հրաժարում: Ռուսաստանում շահաբեր ոլորտներում կազմակերպված հանցագործ աշխարհի և կառավարության փոխներգործությունը կատարեց լիարժեք հանցավոր հեղաշրջում: Նիգերիայի հանցագործ աշխարհը մտադիր է գերապանցելու նավթի եկամուտները որպես ապագայում պետության եկամուտի առաջնային աղբյուր: Անցյալում ապստամբությունները հեշտ էր ճանաչել. խռովարարները շարժվում էին դեպի նախագահական պալատ: Այսօր արդեն որոշ խիստ սպառնալից քրեամետ խռովություններ ոչ Արևմուտքում կղեկավարվեն այն պաշտոնյաների կողմից, որոնք արդեն գտնվում են նախագահական պալատների *ներսում*: Մենք չենք կարող արձագանքել վերևից ներքև նախապատրաստված նման ապստամբություններին աշխարհի համար Վուդրո Վիլսոնների կողմից կազմված իրավունքի միջազգային օրենսգրքի առկայության պայմաններում:

Հետագա անկայունությունն արդեն սպառնալից պրոբլեմ է և դեռ ավելի կվատթարանա: Հետևելով հակամարտությունների կարգավորման համար

բարձր մակարդակներով կնքված համաձայնագրերին՝ խիստ քայքայված երկրները և տարածքները չեն կարող «կուլ տալ» բռնության այլքներից հետո առաջացած մարդկային մնացուկները: Կապված հակամարտության պատճառով է՛լ ավելի վատթարացած, առանց այդ էլ անբավարար ենթակառուցյունների հետ՝ նույնիսկ այն անհատները, ովքեր փափագում են ապրել խաղաղության պայմաններում, հաճախ չեն կարողանում գտնել հանգրվան ու համապատասխան սնունդ, ուր մնաց մի ինչ-որ սրբազան: Նրանց համար, ովքեր վարժվել են բռնությանը և նրա հեշտ տղրվող պարզներին, հետհակամարտային հասարակությունները հաճախ ոչ մի այնպիսի բան չեն ունենում առաջարկելու, որը կարող է հետ սովորեցնել այդ ռազմիկներին և նրանց մղել դեպի վարքի կոնստրուկտիվ մոդելներ: Բանի բընակչությունը տարածվի և թշնամությունը խորանա, մենք կտեսնենք, որ եթե արագ, վճռական ռազմական միջամտությունը կարող է ձեռնարկել վերջ տալ որոշ հակամարտությունների, ոչ ձեռնարկել չափողականության հակամարտությունը կշարունակի դիմադրելով հարատևել՝ ի դերն հանելով տեղական սոցիալական բուժման ամեն մի հույս:

Միջմշակութային պայքարը իր անսանձ կատաղությամբ հանդերձ կդառնա հաջորդ դարի առավել մեծ մղձավանջը: Այդ մասին բավականին շատ է խոսվել. ինչպես Հանտինգտոնի ռճով գըրված «Քաղաքակրթությունների բախում» նախազգուշացումները, այնպես էլ սթափեցնող բարեմիտ արձագանքները, որոնք համոզում են մեզ, որ յուրաքանչյուր ոք առոք-փառոք կապրի, եթե Արևմուտքը փող ուղարկի: Մինչև մենք կարող ենք երկյուղ կրել միջմշակութային մըրցակցության բարոյական ու գործնական հետևանքներից, այդ պայքարն արդեն ազդում է մեզ վրա՝ այն շրջանների շնորհիվ, որոնք թշնամաբար են տրամադրված Արևմուտքի հանդեպ, ինչն այդ վեճերը կրկին վերադարձնում է նրանց մինչև այդ սահմանափակ հնարավորությ

յունների դաշտ: Ներկայիս հակամարտությունները վարզանում են բացահայտ պատերազմների սանձազերծման ուղղությամբ, և դա կարող է լինել հաջորդ դարի որոշիչ պայքարը, ինչպես 20-րդ դարի համար գաղափարախոսության մրցակցությունն էր: Հարցն այն է, թե մենք կկարողանանք արդյոք կառավարել այդպիսի հակամարտությունները ոչ ռազմական միջոցներով, թե դրանք կխորանան ու կտարածվեն այնքան, որ կպահանջվի համընդհանուր ռազմական պատասխան: Այժմ կարելի է մեծ հավանականությամբ ենթադրել, որ գալիք տասնամյակներում մեր բանակը կներքաշվի միջմշակության հակամարտությունների մեջ, եթե միայն դրա հետևվանքով հնարավոր չի լինելու մեղմացնել մարտահրավերները՝ ուղղված մեր դուրսմղմանը, մեր պատժմանը, մեր ոչընչացմանը: Եթե կա մի ուժ, որն Արևմուտքը անտեսում է, դա կողմնորոշված ատելության ուժն է:

Հակազդումը համադեմոստրիկ կշարունակի պահանջել ռազմական մասնակցություն: Համաշխարհային համաձայնակներից ավելի կարճատև ավանդական բնական ադետները վերջին հաշվով կառավարելի են և ռազմական ռեսուրսները վճռակալորեն չեն փոխում: Այլ բան են ձեռակերտ համադեմոստրիկ: Անգամ խաղաղության պահպանումը համադեմոստրիկ հակազդման մի ձև է, ընդ որում՝ հույժ թանկ ձև: Բացի այդ, հյուսիսային կիսագնդի մեծ մասում միջուկային սարքավորումների արագ վերարտադրությունը և ահավոր վիճակը Չեռնոբիլը դարձնում են ավելի շուտ մի նախադեպ է, քան մի արտառոց երևույթ: Մենք կտեսնենք նաև համադեմոստրիկ և հակամարտությունների աճող խաչաձև բեղմնավորումը, երբ մեկը կանի կամ կըսաստկացնի մյուսը: Մինչդեռ անցյալ պատերազմները ուղեկցվել են սովի ու համաճարակների տարածմամբ, մենք կարող ենք մտնել թարմացած ավարտության կամ նույնիսկ բնաջնջման պատերազմների ժամանակաշրջան: Բուվեյթից մինչև Ռուսանդա ձեռակերտ և բնա-

կան ադետների միջև ներկայիս հարմարավետ սահմաններն արդեն կակնհայտ շնչվել՝ առաջ բերելով խառնաշփոթ:

Ստրատեգիական ռազմական գուշակությունները գոնե մասամբ ճիշտ են: Բայց այս գուշակություններն ավելի հեշտ կարող են քննարկվել, քան գործնականում հասցեագրվել: Նախ, մենք կտեսնենք արշավող Արևմուտքը՝ դատապարտված պաշտպանելու իր հեռավոր շահերը: Ներդրելով մեր սահմանափակ ռեսուրսները՝ մենք պետք է կշռենք մեր ազգային շահերը համամարդկային շահերի համեմատ՝ ոչ միայն ինքներս մեզ հարցնելով, թե երբեք մարդասիրական նկատառումներով արժե արդյոք միջամտել, այլև որովհետև մեր ազգային շահերը կարող են հակադիր լինել ոչ արևմտյան մարդկային շահերին: Մենք չենք ցանկանում հեշտությամբ վանել մեկնից խղճատանքը: Հաղթանակ չունեցող պատերազմների ու հակամարտությունների դարաշրջանում մեզ հաճախ պետք կլինի վերասահմանել հաղթանակ հասկացությունը: Երբեմն երկմտանք կծագի՝ կա արդյոք շահ միջամտելու համար, թե ոչ, քանի որ այդ միջամտությունը միայն կհետաձգի հարցի լուծումը: Կարող է պատահել, որ մենք ստիպված լինենք վերաբաշխելու ավանդական ռազմական դերերը, երբ հանդիպենք քրեամետ խռովությունների կամ օտար կոռուպիայի, որոնք այնքան վայրենաբար են դուրս պրծնում հսկողությունից, որ կարող են սպառնալ մեր ազգային շահերին: Մենք կհանդիպենք վրտանգավոր գայթակղության՝ գտնելու գուշակության մարտահրավերի, հատկապես նկատի ունենալով կանոնավոր ուժերի ծախսերը: Մեր մշակութային հաստատուն առավելությունն է ունակ լինել հավասարակշռելու և ձուլելու տեխնոլոգիականը մարդկայինի հետ, և մենք պետք է շարունակենք շեշտել այդ ճիշտ հավասարակշռության կիրառումը: Մենք պետք է գուշանանք հրաշագործ պենքերից, որոնք փոփոխական աշխարհում ոչ էական գերազանցություն են առաջարկում:

Դրվագ լիբանանյան ազգակրոնական հակամարտությունից
(«International Social Science Journal» հանդեսի 1991 թ. փետրվարի համարից)

Քացի այդ, կան նաև գործնական
ռազմական նկատառումներ: Մենք կը-
սլայքարենք այն մարդկանց դեմ, ովքեր
նման չեն մեզ, չեն մտածում, չեն գոր-
ծում ինչպես մենք, և դա կարող է հան-
գեցնել թշնամու կերպարի ապամարդ-
կայնացմանը, ինչպես նաև մեզ համար
ավելի կոթվարացնի նրան հասկանալը:
Մենք կկոտենք քաղաքներում, և մարտա-
կան գործողությունների այդ վայրենի,
կորստաբեր և կեղտոտ ձևը կչեզոքացնի
մեր տեխնոլոգիական առավելություն-
ներից շատերը, միևնույն ժամանակ դա
կքամի մեր ֆիզիկական և բարոյական
ռեսուրսները: Տեխնոլոգիան կշարունա-
կի կուտակել նոր հրաշքներ, բայց մենք
կտեսնենք, որ խիստ սահմանափակ է
այն, ինչ տեխնոլոգիան կարող է ավե-
լացնել մեր հաջողություններին անհա-
մաչափ հակամարտություններում: Ա-
ռաջնորդների և զինվորների որակա-
վորումը կդառնա նույնիսկ ավելի կա-
րևոր, քանի որ մենք կկոտենք ավելի
փոքր տարածքներում կամ հետար-

դիական «դատարկ» ռազմադաշտերում,
կամ ուժասպառ պետությունների գեր-
խիստ, գործառույթները կորցրած քա-
ղաքներում: Քաղաքային մարտերի հոր-
ձանուտում մենք կբախվենք ոչ ռազ-
միկների աննախադեպ խտացումների՝
մեկուսացած քաղաքի մարտերի փոթո-
րիկներում: Եվ մենք, որտեղ դա հնարա-
վոր է, կփորձենք մեր ուժերը «բոժոժեկ
շարժունակ ամրոցների» մեջ. ոչ թե նյու-
թեղեն պատերով դասական ամրոցնե-
րում՝ իրենց էլեկտրոնիկայով, հրթիռնե-
րով ու կրակային պատենշներով, վարա-
կապերձիչ աջակցության միջավայրնե-
րով և անթափանցելի տեղեկությանին
կառույցներով հանդերձ: Գա լավագույն
ձևով կաշխատի սովորական պատե-
րավներում, բայց մեր ներգրավվածու-
թյան սահմաններում արդյունավետու-
թյունը կավերվի այնքան, որքան կը-
փոքրանան կազմակերպված հակամար-
տության մասշտաբները: Կարևոր չէ, թե
մենք որքան կփորձենք մեր աշխարհը

մեզ հետ տանել, այնուամենայնիվ մենք կտեսնենք, որ երբեմն մեզ պետք կլինի թշնամու դեմ պայքարել նրա իսկ հողում, նրա օրենքներով: Սա Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների համար մարտական գործողությունների առավել ծանր ձևն է, քանի որ մեր սեփական օրենքները խեղում են մեզ, իսկ վատագույն դեպքում՝ սպանում:

Նոր դարը կրեթի ճոր գեներ, և այդ գեներների որոշ մասը կհանգեցնի բարոյական երկրճտրանքի: Օրինակ. դիպուք հայտնագործությունների այնպիսի, ըստ երևույթին՝ տարբեր, բնագավառներ, ինչպես էվոլյուցիոն կենսաբանությունը, նյարդաբանությունը, համալիր հետազոտությունները, առաջավոր ձայնատեղորոշումը, համակարգչացումը և հաղորդակցությունները, հնարավորությունն ավելյին մեզ ստեղծելու «ձայնատեսասպիտոռային գենք», որը կարող է անընդհատ վերափոխել մարդու վարքը առանց նրան մարմնական վնաս պատճառելու: Մենք անմիջապես կհանդիպենք այն շահագրգիռ մարդկանց խմբի բողոքին, որոնց տարօրինակ կերպով թվում է, թե ավելի մարդասիրական է թշնամու սպանությունը, քան նրա պատ կամքի խոչընդոտումը:

Այլ նոր գենքեր պինվորականների կպահանջեն բարձրացնել իրենց որակավորման աստիճանը, իսկ առաջնորդ — դեկավար հարաբերությունը կվերաբաշխվի ստորին օղակների ղեկավարների օգտին՝ պայմանավորված ինչպես տեխնոլոգիական առաջընթացով պահանջվող նոր հմտություններով, այնպես էլ քաղաքային մարտերի հատվածների մասնատվածությամբ և սովորական ռազմադաշտի ցրվածությամբ: Պատերազմի հնագույն ձևերը, ինչպես անհատական մարտը, կգոյակցեն անդրհորիզոնային կիբեթատիեֆերական հարձակումների հետ: Եվ նորից ու նորից մենք կհանդիպենք այնպիսի բարեմիտ պուրայակիցների, որոնք կպնդեն, թե պինվորականները այն չեն արել անցյալում, ուրեմն պետք չէ, որ անեն այժմ: Աճող խնդիրների և ավանդական քննադա-

տական դատողությունների միջև շարունակ առկա լարվածությունը կխանգարի ռազմական գործողություններին: Մենք կհանդիպենք այնպիսի կրկնվող իրավիճակների, որոնցում մեզ կխնդրեն մեր պինվորներին ուղարկել մասնակցելու այն հակամարտություններին, որոնց նրանք թեև ֆիզիկապես պատրաստ են, բայց մեր կիրառած օրենքների պատճառով մնում են ըստ էության անպաշտպան: Որպես երկիր մենք պետք է սովորենք որոշել այն, ինչին մենք ձեռնարկում ենք անպայման հասնելու, իսկ հետո ձիջտ գնահատել դրան հասնելու համար անհրաժեշտ միջոցները: Սա է մեր ռազմական ղեկավարության պարտքը՝ տեղեկացնել այս բանավեճի մասին:

Ի՞նչ տեսք կունենա աշխարհը 21-րդ դարում: Հաջողակների համար այն պետք է լինի ոչ ավանդական կայսրությունների դարաշրջան: Միացյալ Նահանգները՝ մասնավորապես, և Արևմուտքը որպես ամբողջություն վերցված ներկայումս աշխարհի բոլոր մասերի հետ շփվող մշակութային և գործնական մի կայսրություն է: Դա ավելի արդյունավետ և արժեքավոր է, քան երբևէ եղած կայսրությունների ձևերը: Ռուսաստանյան Դաշնությունը փորձում է էժան, բայց ավելի վտանգավոր ձևով կառուցել կայսրություն, որտեղ տարածաշրջանային քաղաքական, ռազմական, տնտեսական և ռեսուրսային գերակայությունը տեղ տա Կավթողական մեծ բանակի, գաղութարարության ալիքի և թանկ նստող տեղական կառավարող մարմինների: Ավանդական գաղութները կվերանան ոչ թե պատասխարական գաղափարների ազդեցությամբ, այլ որովհետև դրանք կլինեն վերջին հաշվով անշահութաբեր և կառավարման համար բարդ: Նոր կայսրությունը ավելի մեծ չափով կղեկավարի ինքն իրեն:

Որպես անմրցունակ տարածաշրջանների մայրամուտ՝ կառաջանան, հատկապես Արևմուտք-գումարածում, հարուստ գոտիներ: Ապագայի «գաղութները» կվերահսկվեն տնտեսապես և տեղեկատվական եղանակով, բայց ոչ քաղաքականա-

պես և կլիպակետեն ռեսուրսներն ու շուկաները: Արևմուտք-գումարածի կառավարությունների քաղաքական, իսկ հետո և ռազմական բանակները կներգրավեն միայն այն դեպքում, եթե գործարարությունը բախվի վնասաբեր անօրինական վարքին կամ բռնությանը. այսօր դրոշը հետևում է առևտրին: Արևմուտք-գումարածի կառավարությունները կկառավարեն ֆիզիկական և էլեկտրոնային «անվտանգ անցուղիներ»՝ ռեսուրսների արտահանման, ընդհանուր առևտրի և տեղեկույթի արտադրման համար, սակայն քայքայվող պետություններում ու մայր ցամաքներում Արևմուտք-գումարածը հիմնականում կներկայացվի հետարդիական առևտրականներով:

Լայնամասշտաբ սովորական պատերազմների սանձապերժման գործում որ-

պես մեծ սպառնալիքի աղբյուր հանդես կգան ռեսուրսների մրցակցությունը և մշակութային առձևատուումը կամ դրանց անկայուն համակցությունը, որ կարող է ծագել, օրինակ, Պարսից ծոց—Կասպից ծով գերտարածաշրջանում: Համաշխարհային սոցիալական երկփեղկումը հետըզհետև կտանի դեպի առաջնահերթային դիվանագիտական, անվտանգային և միջամտային մոտեցում, և սթափվող Արևմուտքն իր ռազմական բաշխումների հարցում անհրաժեշտաբար կհաստատի ընտրողականությունը՝ հիմնված կենտրոնացված ֆինանսական շահերի և ապրելակերպի պաշտպանության վրա:

Հաջորդ դարի կեսերին, եթե ոչ շուտ, մեր վիճվորականության հիմնական խնդիրը կլինի մեր ապրելակերպի պահպանությունը:

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА. СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

БЕЗОПАСНОСТЬ СОДРУЖЕСТВА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ*

Л. Г. ИВАШОВ, генерал-лейтенант**

Расширение НАТО на Восток, политика стран блока по отношению к СНГ и России, сохранение и наращивание американского военного присутствия в Азиатско-Тихоокеанском и других регионах мира, экспансионистские устремления Турции, агрессивность исламского экстремизма, непредсказуемость развития ситуации в Китае являются основной составной частью внешнего уровня угроз безопасности СНГ. Так, страны НАТО, и прежде всего США, ставят перед собой следующие цели:

- *дезинтеграция СНГ;*
- *освоение рынков Содружества;*
- *дозированные инвестиции в экономику России и других независимых государств в той степени, которая позволит поставить их в зависимость;*
- *нейтрализация стратегического ядерного потенциала России или установление международного контроля (по эгидой США) над ним (в том числе посредством реализации Договора СНВ-2);*
- *воспрещение лидерства России на постсоветском пространстве.*

И хотя политика Североатлантического блока в отношении стран Содружества характеризуется некоторым продвижением в направлении раз-

* Вместо резюме на языке оригинала публикуется статья полностью. *Рег.*

** Генерал-лейтенант российской армии Л. Г. Ивашов — один из видных современных российских изыскателей проблем национальной безопасности. В недавнем прошлом он занимал пост Секретаря Совета Министров обороны стран СНГ, в настоящее время возглавляет Главное Управление Международного военного сотрудничества МО РФ. *Рег.*

визия сотрудничества, НАТО всячески пытается не допустить проведения государствами СНГ независимого, а тем более согласованного внешнеполитического курса, и ограничить их роль в решении актуальных проблем, стоящих перед Западной Европой и мировым сообществом.

Отмечается также активная борьба за передел сфер влияния между сложившимися и формирующимися центрами сил, особенно за пространство, ранее «подконтрольное» СССР.

Потенциальными источниками опасности и серьезными препятствиями на пути создания единого поля безопасности в Европе — Азиатско-Тихоокеанском регионе являются диспропорции в уровнях и темпах социально-экономического развития групп государств, технологическое неравенство, конкуренция товаров и ресурсов и др.

Исходя из вышеизложенного, можно предположить, что в дальнейшем тема угрозы с Запада и с Юга (Турция) может стать сердцевинной объединяющей военных усилий Содружества Независимых Государств, особенно если войска передового базирования НАТО будут размещены на территории новых членов альянса, желание вступить в который выражали 12 стран.

НАТО, прежде всего, военная организация, и не должно быть сомнений, что военный потенциал стран, вступивших в нее, будет дополнять и без того несравнимую ни с кем боевую мощь блока, а военные аэродромы, пункты управления, разведки, порты, станции слежения и другие объекты немедленно войдут в планы применения вооруженных сил Североатлантического союза.

Рассмотренные угрозы наиболее ярко отражают внешний (первый) уровень угроз безопасности СНГ. Анализ показывает, что в комплексе разноплановых опасностей и угроз следует выделить еще два уровня: опасности и угрозы, лежащие в отношении между государствами Содружества, и внутренние угрозы в каждом из государств СНГ. Ко второму уровню возможно отнести угрозы, порождаемые нерешенными проблемами между государствами Содружества и непосредственно связанные с затяжным и глубоким системным кризисом, переживаемым этими странами.

Они будут иметь место до тех пор, пока существуют социально-экономический кризис, неустойчивость государственных структур власти в государствах Содружества, стремление избрать путь самоизоляции и конфронтации вместо интеграции, попытки легализации криминальных структур в качестве новых государственных образований, игнорирования норм и принципов международного права и правовых обязательств в рамках СНГ.

Представляются опасными позиции тех политических кругов, которые хотели бы реанимировать СССР в прежнем виде, поскольку следствием этого шага может быть резкое обострение отношений в СНГ и разрушение и без того хрупкого мира на постсоветском пространстве.

Вместе с тем, не меньшая опасность для государств СНГ заключается в нерешенности региональных проблем, возникших в преддверии и после распада СССР, которые также следует отнести ко второму уровню угроз безопасности стран Содружества. Среди них можно назвать конкуренцию этно-национальных элит, территориальные, коммуникационные, ресурсные взаимоприязнания, конфессиональные, культурно-языковые и иные противоречия.

Внутренние угрозы связаны прежде всего с политической и социально-экономической ситуацией внутри отдельных суверенных государств Со-

группжества. Наличие зон военных конфликтов, сложность переходного периода, взаимные претензии независимых государств и новых национальных образований друг к другу, неопределенность статуса некоторых войск, находящихся под юрисдикцией России и временно дислоцирующихся на территориях других государств Содружества, а также появление большого числа неконституированных вооруженных формирований отрицательно влияют на внутривосточную обстановку в этих государствах и являются причиной их внутренней нестабильности.

Такая неустойчивость ситуации в некоторых суверенных государствах, образовавшихся на территории бывшего Союза ССР, значительно осложняется экономическим кризисом и неразрешенностью многих серьезных социально-экономических проблем, а это, при определенных обстоятельствах, может привести к тому, что внутренняя нестабильность в одних государствах-участниках Содружества станет источником нарушения безопасности для других.

Предложенная классификация угроз безопасности Содружества в определенной мере условна: характер возможных угроз неодинаков как по содержанию, так и по направленности, угрозы, естественно, подвержены проникновению из одной сферы в другую, их уровни пересекаются и взаимосвязаны. Вместе с тем, такая классификация позволяет более четко представить существующую систему реальных и потенциальных угроз безопасности Содружества, легче ориентироваться в их многообразии и, соответственно, прогнозировать развитие процессов и определяться в путях решения проблем коллективной безопасности СНГ, поскольку в одиночку этих вопросов не решить.

Так, осуществление практических мер по созданию объединенной системы ПВО в Содружестве Независимых Государств показало, что ни одно из них не в состоянии обеспечить безопасность даже своих воздушных границ, поскольку радиолокационное поле разрушено, средства и системы ПВО разобцены, а их техническое обеспечение вызывает серьезную озабоченность.

Поэтому представляется, что наиболее разумным решением проблемы коллективной безопасности СНГ могло бы стать создание оборонного союза в рамках Договора о коллективной безопасности от 12 мая 1992 года, который бы стал составной частью общеевропейской, а в последующем и азиатской систем безопасности и был бы способен противодействовать угрозам безопасности всех трех уровней.

Почему приходится говорить об оборонном союзе? Если судить по формальным юридическим признакам, то в военно-союзнических отношениях сегодня находятся девять государств Содружества. Это участники Ташкентского Договора о коллективной безопасности. Но реальное насыщение этого акта конкретными мерами идет крайне медленно. Мы скорее находимся в состоянии коалиции государств, а не военного союза.

Наиболее подходящими для стран СНГ представляются три типа объединения:

1. В форме коалиции государств (союзнические обязательства на особый период при отсутствии единых координирующих органов, единого или объединенного командования объединенных группировок войск, совместных планов их применения).

2. В форме военного или военно-политического союза (образование системы постоянно действующих политических и военных органов, единых или объединенных военных структур, группировок сил и средств, взаимо-

согласованных оперативных планов и планов подготовки войск и штабов).

3. В форме более глубокой военной интеграции — с коалиционными структурами, обладающими наднациональными полномочиями, решения которых обязательны для государств-участников, с общим (помимо национальных) военным бюджетом, с едиными вооруженными силами под единым коалиционным командованием.

Хотя Договор о коллективной безопасности не препятствует выбору любой из этих форм, очевидно, что для нынешнего состояния отношений в Содружестве более приемлема вторая форма военной интеграции: до третьей еще не доросли.

Эффективность системы коллективной безопасности будет зависеть от ряда составляющих, две из которых, на наш взгляд, будут опорными, или главными. Первая — уровень безопасности каждого из государств-участников системы, и вторая — состояние и дееспособность механизмов, увязывающих потенциалы безопасности отдельных государств в систему.

Целями создания такой системы могут быть:

1. Создание поля доверия и взаимной ответственности между государствами-участниками.

2. Экономия ресурсов.

3. Предупреждение агрессивных устремлений, нейтрализация угроз безопасности.

4. Отражение агрессии, гарантированная защита интересов, суверенитета и территориальной целостности государств-участников.

Достижение эффективности военной безопасности решается комплексом мер политического и правового характера, а также конкретными военно-организационными мерами.

При разработке структуры военной организации системы коллективной безопасности СНГ имеется ввиду, что военная интеграция является производной от степени и глубины интеграции в политической сфере и в экономике, от установления подлинно союзнических, равноправных отношений между государствами Содружества. С учетом того, что сегодня не все государства СНГ в одинаковой степени готовы к участию в оборонительном союзе, как полномасштабной военно-политической региональной организации, представляется целесообразным предложить гибкий поэтапный подход к созданию такого союза.

При этом необходимо учитывать, что у нас сейчас интересы не всегда одноплановые. Исходя из этого, на наш взгляд, следует проводить интеграцию по следующей схеме. Есть системы, общие для всех государств Содружества. Это ПВО, связь, военная разведка, военно-промышленная кооперация, военная наука и т. д. Есть и второй уровень отношений — региональный. Здесь целесообразно говорить о создании коалиционных группировок войск на западном направлении, а также на Кавказе, в Центральной Азии. Такая модель с опорой на общие интересы регионов уже начинает давать плоды. И третий уровень — двусторонние отношения. Тут уже конкретика, определенные договоренности на двусторонней основе.

Так, например, военное сотрудничество между Россией и Арменией основывается на обоюдном стремлении к созданию общего военно-стратегического пространства. Сторонами уже в этом году подписан ряд документов соответствующего характера. Среди них особое значение имеют

протоколы о подходах к созданию Коалиционной группировки войск (сил) и совместному планированию применения вооруженных сил России и Армении, а также к сотрудничеству в области совместного планирования и проведению мероприятий оперативной и боевой подготовки.

Проекты соглашений о порядке применения оружия вне территории российской военной базы, о юрисдикции и финансировании базы согласованы с армянской стороной на уровне госделегаций и направлены на утверждение правительствам России и Армении.

На встрече президентов Российской Федерации и Республики Армения достигнута договоренность о продолжении работы по подготовке обновленного Договора о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Россией и Арменией.

Реализация Договора о коллективной безопасности, Концепции коллективной безопасности и Основных направлений военного сотрудничества государств-участников ДКБ предполагает, что построение системы коллективной безопасности должно основываться на региональных подсистемах с учетом общности территорий, характера угроз, группировок войск, инфраструктуры и других условий и факторов.

При этом каждая подсистема имеет относительно самостоятельные политические, экономические и военные элементы и структуры, взаимодействующие в рамках общей системы коллективной безопасности Содружества, на уровне как горизонтальных, так и вертикальных связей. Военным элементом каждой подсистемы должны стать коалиционные группировки войск (сил) обороны региона с соответствующими органами военного управления. По сути дела, должна быть создана группировка войск и сил на ТВД (театрах военных действий) или операционном направлении. Коалиционные группировки войск (сил) обороны в дальнейшем составят основу Объединенных вооруженных сил.

Органы управления коалиционными группировками войск (сил) обороны и Объединенными вооруженными силами должны обладать наднациональными полномочиями в ряде вопросов, касающихся боевой готовности, боевой и оперативной подготовки войск (сил), управления ими в мирное и военное время.

Наднациональные полномочия коалиционным органам военного управления должны быть делегированы Советом коллективной безопасности и закреплены в национальном законодательстве стран-участниц.

Решения по основам военной политики, военного строительства, способам отражения агрессии и другим важным вопросам обеспечения безопасности должны приниматься высшими политическими органами системы коллективной безопасности. Вопросы планирования применения группировок войск на соответствующих операционных направлениях, прикрытия границ, накопления запасов материальных средств, развития инфраструктуры и другие могут решаться на региональном уровне органами управления заинтересованных государств в соответствии с принятыми коллективными решениями и планами.

Конкретные задачи боевой готовности вооруженных сил, их подготовки, комплектования, материально-технического обеспечения, поддержания стабильного положения на своих границах относятся к функциям каждого государства-участника.

Представляется оптимальным вариант построения системы безопас-

ности Содружества на принципах региональных подсистем с координирующими (управляющими) органами в центре и в регионах.

Система, построенная по такому принципу, во-первых, должна формироваться на основе баланса интересов как на региональном уровне, так и в рамках всего Содружества.

Во-вторых, система должна быть гибкой, способной адаптироваться к изменению ситуации. Гибкость ее заключается в предоставлении права каждому государству участвовать в ней в соответствии со своими политическими, экономическими, законодательными, военными и иными возможностями. Но при этом необходимо соблюдение всеми участниками ряда общих принципов, таких, как неделимость безопасности (ни одно из государств-участников не укрепляет свою безопасность в ущерб другим, безопасность каждого является одновременно безопасностью для всех); комплексный подход к проблеме безопасности (все элементы системы безопасности — политический, экономический, военный и другие — действуют в тесной взаимосвязи); признание агрессии против одного из государств-участников агрессией против всех.

В-третьих, должна быть обеспечена открытость системы, т. е. возможность включения в нее новых участников как из числа государств СНГ, так и не входящих в Содружество.

Как было отмечено, Ташкентский Договор подписали девять государств СНГ, не подписали Молдова, Туркменистан, Украина. Однако это не является препятствием для деятельности этих стран в системе безопасности Содружества, и они активно участвуют в процессе ее формирования в рамках своих интересов и возможностей.

Не следует исключать возможности участия в этом процессе в качестве группы неприсоединившихся и государств, не входящих в НАТО и Оборонительный Союз Содружества, прежде всего в формировании массива перекрестных гарантий и новых договорных обязательств.

Комплексный подход к проблеме безопасности не исключает, а скорее предполагает интегрирование с группами аналогичными континентальными (региональными) системами с целью создания глобальной системы безопасности XXI века.

КУЛЬТУРА БУДУЩИХ КОНФЛИКТОВ*

Р. ПИТЕРС, майор, магистр в области международных отношений

РЕЗЮМЕ

Подобно тому, как компьютер расширяет наши возможности и совершенствует методы работы и организации, мировые кризисы системы социальной организации и доверия расширяют пределы вызовов, бросааемых глобальному, региональному и локальному порядкам.

*Статья перепечатана из журнала Академии Генерального штаба Сухопутных войск США «Параметерс». Автор — майор армии США Р. Питерс — работает в Оффисе заместителя начальника Генштаба СВ США по разведке и отвечает за оценку непредвиденных угроз. Он автор пяти книг и нескольких десятков статей, касающихся военных и международных проблем.

Редакция благодарит бывшего военного атташе США в РА майора К. Тоуна за содействие в установлении научных контактов с автором и редакцией ведущего профессионального журнала СВ США «Параметерс» для получения разрешения на публикацию данной статьи. *Рег.*

Будущие войны и вооруженные конфликты будут обусловлены неспособностью правительств действовать в качестве эффективных систем распределения и контроля ресурсов, а также несостоятельностью целых культур в процессе конкуренции в постсовременную эпоху.

Некомпетентность государства продемонстрирована на ряде примеров: от прежней Югославии и Северной Кореи до Заира и Либерии. «Государство», перед которым мы благоговеем, — культурное растение и должно развиваться органично. При пересадке же на другую почву, оно редко когда приживается. Цивилизованные и авторитет евроамериканских и восточноазиатских государств зиждятся на растущем благосостоянии, индивидуальной и коллективной ответственности и осознанной общности интересов, делающих возможными общественный компромисс и молчаливое согласие.

Культурный упадок имеет множество прецедентов в истории человечества, однако до сих пор еще не было такой эпохи, когда одна доминирующая культура или ее имитаторы угрожали бы поглотить все другое.

Поляризация богатств после целого столетия ограниченного прогресса в направлении нивелирования в настоящее время еще более усугубилась. Запад и некоторые уникально восприимчивые дальневосточные нации вступили в цикл генерации богатств, которому, несмотря на периодически возникающие торговые «войны», не видно конца.

Расслоение общества — непосредственный результат поляризации богатств. На Западе-плюс* разделение общества на удачливых специалистов и неимущих бездельников порождает в море удач отдельные архипелаги неудач, в то время как в остальном мире наблюдаются лишь островки удач в обширном море неудач. Как следствие, в не-Западном мире недовольные выплескивают свою злобу на ближайшие видимые мишени: на национальные и религиозные меньшинства, соперничающие родо-племенные группы или же на свои разваливающиеся правительства.

Рост антигосударственности является и останется результатом провалов правительств в деле обеспечения основных нужд и удовлетворения растущих потребностей общества. Антигосударственность может принимать различные формы: от конгломератов информационных средств, которые решают, что должен знать мир, и сильно скомпрометированных многонациональных компаний до паутины преступных сообществ, опутавших весь мир.

Решающие технологии в наше время порождают как «технопотребителей», которых эти технологии поглотили, так и «технократов», которые сами «поглощают» технологии. Наше общество стоит перед угрозами бесконтрольной деятельности и влияния «техноцыган», а также глубокой изоляции и конфронтации высокотехнологичного постсовременного общества с неэффективным по своей динамике не-Западом.

Скудость ресурсов будет непосредственной причиной конфронтаций, конфликтов и войн. Поэтому борьба за сохранение доступа к важнейшим сырьевым ресурсам в следующем столетии будет разжигать локальные и региональные конфликты, которые будут трансформироваться в частые обычные войны. Сегодня упоминание о сырьевых ресурсах сразу же заставляет Запад думать о нефти, однако фундаментальной потребностью некоторых государств станет вода. Таким образом, мы вступаем в эпоху вечного дефи-

* Имеется ввиду совокупность западных и некоторых высокоразвитых не-западных государств. Рег.

цита и станем проливать кровь за вещи, которые раньше свободно покупали.

Громадная перенаселенность уничтожит хрупкие возможности прогресса в большинстве стран не-западного мира. Основной причиной этого являются промахи и ошибки Запада.

Настоящие и будущие чумы — это ужасы, связанные с выбором кинокартин и бестселлеров в США. Но для будущего нашей планеты самую большую опасность может представлять сверхуспешная борьба с заболеваниями, так как это может привести к демографическому «взрыву» населения и острой нехватке ресурсов.

На что будут похожи будущие конфликты? В тщетных попытках удержать власть разваливающиеся, умирающие государства будут прибегать к насилию против собственных народов, порождая все большее число восстаний. В некоторых странах несостоятельность государства, а также отсутствие этнической и культурной гармонии будут порождать смуты и терроризм. Массовые криминальные восстания являются новым методом вызова государству в форме насилия.

Межкультурная борьба со своей безудержной жестокостью станет наиболее страшным кошмаром в будущем.

Стратегические военные прогнозы правильны хотя бы отчасти. Однако их легче теоретически обсуждать, чем использовать на практике. Вкладывая наши ограниченные ресурсы, мы будем обязаны соотносить свои национальные интересы с общечеловеческими, не только спрашивая самих себя, вмешиваться ли из гуманитарных соображений, но и потому, что наши национальные интересы могут быть диаметрально противоположны западным.

Существуют также практические военные соображения. Нам придется сражаться с людьми, которые выглядят, думают и действуют не так, как мы, и это может привести к крайне опасной дегуманизации образа врага. К тому же мы будем сражаться в городах, и этот дикий, жестокий, приводящий к огромным людским потерям, грязный способ ведения войны нейтрализует наши технологические преимущества и истощит наши физические и моральные ресурсы.

Новое столетие принесет с собой и новое оружие, и некоторые виды этого оружия поставят нас перед дилеммой морального плана. Например, допустим, что открытия в таких, по всей видимости различных областях, как эволюционная биология, нейрология, комплексные исследования, прогрессивная акустика, компьютеризация и связь, дали нам возможность разработать «радиооружие», которое способно постоянно изменять поведение человека, не нанося ему физического ущерба. И сразу же мы столкнемся с недовольством, выражаемым группой людей, которым, как это ни парадоксально, убийство врага кажется более гуманным, нежели насилие над его волей.

Как же будет выглядеть мир в XXI столетии? К счастью, он будет миром нетрадиционных империй. Запад, в частности США, уже сейчас представляется в виде культурных и деловых империй, которые имеют непосредственные связи со всеми регионами земного шара. Это намного более эффективно и приносит больше плодов, чем любая форма империи, существовавшая до настоящего времени. Российская Федерация пытается построить империю без особых затрат, но в этой империи политическая, военная, экономическая и сырьевая региональная гегемония приведет к необходимости создания больших оккупационных армий, к волнам колониза-

ции, к формированию чрезвычайно дорогостоящей местной администрации.

Громадной опасностью, которая может разжечь обычные войны, будет соперничество за сырье и культурная конфронтация или взрывоопасная комбинация того и другого, которые могут разрастись, к примеру, в макро-регионе Персидский залив — Каспийское море.

К середине следующего столетия, если не раньше, главной миссией нашей армии будет защита нашего образа жизни.

MILITARY POLITICS. STRATEGIC STUDIES

SECURITY OF COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

L. G. IVASHOV, Lieutenant-General*

SUMMARY

The eastward expansion of NATO, the policy of its member-states vis-à-vis the CIS and Russia, and the preservation and the increasing American military presence in the Asian-Pacific region and elsewhere are a few of the external components of the threats to the security of the CIS. Other such concerns are the expansionist aspirations of Turkey, belligerent Islamic extremism, and the unpredictable development of the situation in China. NATO countries, and above all, the USA, have the following goals:

- the disintegration of the CIS,*
- controlling its markets,*
- limited investment in the economy of Russia and other independent countries to the extent that will render them dependent,*
- the neutralization of Russia's strategic nuclear power, placing international control (under the aegis of the USA) over it, including the implementation of SALT-2, and*
- inhibiting Russia's leadership position in the post-Soviet area etc.*

Though the policy of that Bloc with respect to the countries of the CIS is characterized by some progress in the development of collaboration, NATO, however, is trying not to permit the implementation of an independent, increasingly common, foreign policy by CIS countries. This is to limit their role in the solution of the real problems facing Western Europe and the world community.

It is stressed the active struggle to change the spheres of influence in centers of power. It is particularly sharp in those countries which were once under Soviet control.

The potential sources of danger and serious obstacles to the creation of a united security zone in the Europe—Asia—Pacific region are the disproportionate levels and rates of socio-economic development of groups of states, as well as technological inequalities, competition of goods, resources and others.

Hence, it is possible to suppose that in the future, the topic of a threat from the West and South (Turkey) can become the seed for the unification of the CIS countries' military efforts. This is especially true if NATO's front-line troops are deployed in those twelve states that have applied for membership.

* L. G. Ivashov, Lieutenant-General of the Russian Army, one of the most eminent modern Russian researchers in the national security area. He recently held the position of Secretary of the Defense Ministers' Council of the CIS countries. Now he is the Head of the Main Department of International Military Cooperation in the Defense Ministry of the Russian Federation. *Ed.*

NATO, above all, is a military organization, and the entrance of new states into the Alliance will incomparably increase the power of the Bloc. Military airports, command and control centers, intelligence centers, surveillance stations and other such facilities may be quickly absorbed in the overall military plans of NATO.

The above-mentioned threats clearly demonstrate the external (first) level of the threats to CIS security. The analysis shows, that in the complex of various dangers and threats, two additional levels should be highlighted.

The first are the dangers and threats which underlie the relations amongst CIS countries and the internal threats within each member-state.

The second level concerns threats, raised by the unresolved problems between countries of the CIS, which originate in long-term and deep systemic crises as suffered by these states. These threats will exist as long as there are socio-economic crises and instability of government power structures. Other threats include aspirations to choose the way of self-isolation and confrontation rather than integration, attempts to legalize the criminal structure as a new state construct, the disregard of norms and principles of international law, and legal liabilities within the CIS framework.

The position of those political circles that would like to re-animate the USSR in its previous form, which can result in an aggravation of the relations within the CIS, is dangerous and can break the fragile peace on post-Soviet lands.

Unsettled regional problems which have appeared before and after the collapse of the USSR are also just as dangerous. These are second-level threats to the security of the CIS countries. We can also mention the competition of ethnic, national elites and their territorial, communication links to the outside world, and resource pretensions. Religious, cultural, linguistic, and other sources of friction have also to be mentioned.

Internal threats are primarily connected to the political and socio-economic situation within separate sovereign states of the CIS. The presence of military conflict zones, a complicated transition period, the mutual claims of newly-independent states and national formations are sources of problems. These are also due to the uncertainty of the status of troops under the jurisdiction of Russia and troops based on the territories of the other CIS states. The appearance of illegal military formations negatively impacts on the domestic policy situation in these countries and results in internal instability. In some sovereign countries the instability of the situation is complicated by an economic crisis and unsettled socio-economic problems. These, under certain circumstances of internal instability in some countries, can be a source for compromising the security of other countries.

The suggested classification of threats to CIS security is somewhat conditional, because their features differ. Perhaps, when these threats become blurred, their importance may not be as clear. Such classification, however, allows one to better conceptualize the existing system of real and potential threats to the security of the CIS. This allows a better orientation and prediction of the development of processes and the solutions to the collective security problems of the CIS because it is impossible for one country alone to solve all these problems.

A more reasonable solution to the problem of the CIS' collective security is, we think, the creation of a defensive alliance within the framework of the Security Treaty of May 12, 1992. This would become a complementary part of Pan-European and, later, Asian systems of security and be able to counteract the threats of all three levels.

There are three more appropriate forms of unification for the CIS:

1. Coalition of States involving allied duties for a specific period with the absence of coordinating bodies, a united command for a group of troops and joint implementation plans.
2. A military or military-political alliance to form a system of permanently acting polit-

ical and military bodies, united military structures, grouping means and forces, mutually agreed operative plans, and plans of troop and staff preparation.

3. A more comprehensive military integration with the creation of coalition structures, with supra-national authorities, whose decisions are binding on state parties, with a common military budget besides the national one, with united armed forces under a coalition command.

It is obvious, that for the current situation of the relations in the CIS, the second form of unification is most appropriate.

The effectiveness of a collective security system will depend on a number of components. Two of them, in our opinion, may be debatable. The first component is the level of security of each state-party of the system. The second component is the condition and capability of mechanisms to place the security potential of different countries in the same system.

The creation of such a system may have the following aims:

1. Creating trust and mutual responsibility amongst state-parties,
2. Saving of resources,
3. Preventing aggressive aspirations, neutralizing threats to security, and
4. Repealing aggression, guaranteeing the defense of the interests, sovereignty and territorial integrity of state-parties.

Integration, we think, should be driven by the following scheme. There are common systems for all the states for: air defense, communications, military intelligence, and military-industrial cooperation. The second level of relations is the regional one, with the creation of coalition groups of troops facing the West, in the Caucasus, and in Central Asia. Such a model of support on a region's common interests already has some results. The third level is one of bilateral relations or definite agreements. For example, military cooperation of Russia and Armenia is based on their aspiration to create a common military-strategic area. Some documents in this regard have already been signed by both sides in 1996.

During the meeting of the Presidents of the Russian Federation and of Armenia, a decision was reached on the continued elaboration of a renewed agreement on friendship, cooperation and mutual assistance between Russia and Armenia. This is a guarantee for further developing relations in general and in the military area specifically.

The building of a collective security system must be based on a regional subsystem considering the community of territories, the characteristics of threats, the grouping of troops, the infrastructure and other conditions and factors. Each subsystem must have relatively independent political, economic and military components and structures interacting within the framework of the whole CIS collective security system. This relative independence must be both horizontal and vertical. The coalition group of troops (forces) of defense regions with their corresponding organs of military administration, must become important military components of each subsystem. Supra-national authorities should be delegated to coalition bodies of military administration by the Council of Collective Security and be set in the national legislation of state-parties.

The way to build a security system for the CIS along the principles of regional subsystems with central coordinating bodies seems to be optimal.

The system must be:

—formed on the basis of a balance of interests on the regional level, as well as within the framework of the CIS,

—flexible, able to adapt to changes in the situation, i. e. each country must have the right to participate in it according to its political, economic, legislative, military and other abilities based on some general principles, (indivisibility of security, joint approach to the security problem, recognition of aggression against one of them as against them all),

—open, i. e. provide for the possibility the attachment of new parties from CIS countries as well as countries which are neither in the CIS nor in NATO.

A joint approach to the security problem does suppose integration with other analogous, continental (regional) systems with the aim of creating the global security system of the 21st century.

THE CULTURE OF FUTURE CONFLICT*

RALPH PETERS, Major, Master of International Relations

The computer will not replace the book, and post-modern forms of conflict will not fully replace conventional war. We will, however, experience a bewildering expansion of the varieties of collective and factional violence. The computer expands our possibilities, and alters methods of working and organizing. So, too, the worldwide crisis in systems of social organization and belief broadens the range of challenges to global, regional, and local order. States and military establishments that restrict their preparations, initiatives, and responses to traditional patterns will pay for their fear of the future in blood, money, and quality of life.

Although man and his failings will remain at the center of war and conflict, a unique combination of factors will precipitate and shape events. At least into the 17th century, Western man believed planetary and stellar conjunctions were responsible for disasters upon the earth. Today, we face a constellation of crises much closer to home with profound strategic and military implications. The warning comet is already with us as we approach a dark new century.

Future wars and violent conflicts will be shaped by the inabilities of governments to function as effective systems of resource distribution and control, and by the failure of entire cultures to compete in the post-modern age. The worldwide polarization of wealth, afflicting continents and countries, as well as individuals in all countries, will prove insurmountable, and social divisions will spark various forms of class warfare more brutal than anything imagined by Karl Marx. Post-state organizations, from criminal empires to the internationalizing media, will rupture the integrity of the nation-state. Niche technologies, such as post-modern means of information manipulation and dissemination, will provoke at least as often as they produce, and will become powerful tools of conflict. Basic resources will prove inadequate for populations exploding beyond natural limits, and we may discover truths about ourselves that we do not wish to know. In the end, the greatest challenge may be to our moral order.

The incompetence of the state has been demonstrated along fault lines from the former Yugoslavia and desperate North Korea to Zaire and Liberia. The «state» as we revere it is a cultural growth and must develop organically--where it has been grafted it rarely takes. The Euro-American and East Asian state's civility as well as its authority rely upon expanding wealth, on a perceived community of interests that allows public compromise or acquiescence, and on individual and collective senses of responsibility. In many of the «states» that presently

* This article, written by Major of US Army Ralph Peters, is reprinted from «Parameters» US Army War College Quarterly (see «Parameters», Winter 1995-96, pp. 18-27). R. Peters is assigned to the Office of the Deputy Chief of Staff for Intelligence, where he is responsible for evaluating emerging threats. He is a graduate of the US Army Command and General Staff College and holds a master's degree in international relations. He has published five books and dozens of articles and essays on military and international concerns. Instead of the summary the editors are published whole article in the language of origin.

The Editorial Board appreciates major Chr. Tone, the former US Defence Attache to the RA, for support in establishing the scientific contacts with the author and Editorial Board of «Parameters» the US Army's Senior Professional Journal to get the permission to publish this article. Ed.

hold seats in the United Nations, per capita wealth is declining, there is no community of interests, nor is there an individual sense of responsibility for the common good. Even in Western states, the vital sense of generalized responsibility is deteriorating as interest groups promote factionalization and citizen expectations grow excessive and wantonly selfish.

In many «accidental states» shaped hastily in the recession of empire, state structures survived only through their ability to apply internal violence. Today, even these oppressive construct-states are breaking down as burgeoning populations make state-sponsored violence against their own citizens statistically ineffectual. Simultaneously, thanks largely to the temptress Media, worldwide citizen expectations of government have wildly surpassed the abilities of government to deliver (the gray area between possibilities and needs/wants is the age-old breeding ground of organized crime and political radicalism). This is true of the United States and of Algeria. Fortunately for us in the United States, our government's ability to deliver generally exceeds requirements, if not expectations. In Algeria, government shortcomings have led to a cultural struggle that has engulfed the state and threatens to destroy it.

Cultural failure has many historical precedents, from the collapse of the Hittite empire to the destruction of the Aztecs, but there has never before been a time when a single dominant culture and its imitators have threatened to overwhelm every other major culture on earth. Even in the great age of European empire, most of the conquered peoples remained free to practice their own religions and lifestyles, blissfully unaware of a seductive alternative model. Today, thanks to the distribution of addictively-Western films, videos, television, and radio to even the most obscure and hopeless backwaters, there is an unprecedented worldwide awareness of relative physical and cultural poverty within non-Western cultures. Western models of behavior and possession--often misunderstood--create crises of identity and raise appetites that local environments cannot sate. Increasingly, we live in a world where the Flintstones meet the Jetsons--and the Flintstones don't much like it. When they try to imitate our performance, they fail, except in the case of gifted individuals. When they try to secede from the West, they fail again. In the end, there is only rage.

Wealth polarization is worsening after a century of limited progress toward equalization. The West and some uniquely receptive Far Eastern nations have entered a wealth-generation cycle for which there is no predictable end, despite intermittent trade squabbles and recessions. But the nature of post-modern competition is such that membership in this club is closing. While some disciplined, culturally predisposed states may eventually join the rich West-plus, they will be exceptions. The value of manual and mass labor is plunging in a world of surplus population, while the skills necessary for successful economies and desirable jobs increasingly rely on the total environment in which the individual lives and learns, from infancy forward. In the past, fortunate individuals could jump from pre-modern to modern. But the gap between pre-modern and post-modern is too great to be crossed in a single leap. The economically vibrant jobs of the next century will demand «transcendent literacy»: the second-nature ability to read, write, think abstractly, and manipulate information electronics. This fateful shift is already creating painful dislocations in our own country and threatens to create an expanded and irredeemable underclass. Its effect on the non-Western world will be to condemn states, peoples, and even continents to enduring poverty.

Social division is the obvious result of the polarization of wealth. Although most of the world's population always has been condemned to poverty, a combination of religious assurance, ignorance of how well others lived, and hope of a better future more often than not curbed man's natural rage at wealth discrepancies. Now the slum-dwellers of Lagos are on to the lifestyles of the rich and famous, while hopes of prosperity even for a future generation dwindle. In the West-plus this bifurcation into skilled and well-off versus unskilled and poor has created archipelagoes of failure in a sea of success. The rest of the world contains only

fragile archipelagoes of success in vast, increasingly stormy seas of failure. Occasionally, the failures attack us at home, staging events, such as the World Trade Center bombing, that are as spectacular as they are statistically ineffective. More often, these unmoderns usually take out their inchoate anger on the nearest targets--rival clans or tribes, citizens of minority religions or ethnicities, or their own crumbling governments. Intermittently, these local rages will aggrieve our extra-territorial welfare--primarily our economic interests--and we will need to intervene. In the 20th century, the great wars were between ambitious winner-states. In the coming century, the routine conflicts to which we will be party will pit those same winner-states, now reconciled, against vast «Josef» populations in failed states and regions.

The rise of the anti-state in various forms has been and will be the result of the failure of governments to cater to basic needs and to satisfy expanding desires. The anti-state can take many forms, from media conglomerates that determine what the world should know, through much-maligned, peace-preferring multinational corporations, to webs of criminality expanding across oceans, enterprise disciplines, and cultures. In the world of the anti-state, international criminals often cooperate more effectively and creatively than do states. Criminal enterprise mirrors legitimate enterprise in its focus on secure profits, but its «integrity» exceeds that of the greatest multinationals because the criminal anti-state has a galvanizing enemy: the state fighting for its life. It is in the adaptive nature of the post-modern anti-state that it can even develop a symbiotic relationship with a formal government it strategically penetrates, as criminal Anti-state webs have done in Russia, Nigeria, Mexico, and numerous less-spectacular examples. anti-states also take the forms of pre-modern structures, such as tribal or religious identifications. At the high end of development we are witnessing the birth of new «tribes» based on skills, wealth, and cultural preferences. As with the old, enduring tribes, the geographic domain of these new communities rarely matches the contours of existing state borders.

We are entering an era of multidimensional, inter-penetrating structures of social control, wealth allocation, and even allegiance. The decline of the state, real or relative, accelerates under knowledge assault, as new structures of knowing outpace the ability of traditional governments to process and respond to information. The modern age was the age of mass efficiencies. The post-modern age is the age of mass inefficiencies, wherein bigness equals clumsiness and lethargy. Ours is increasingly an age of neo-anarchic «cellular» accomplishment that, at its best, gives us enhanced microchips and, at its worst, turns the world's cities into criminal harbors. Reduced to the fundamentals, we face a conflict between blood ties and knowledge ties. Ours is a world whose constituents may lurch backward as well as forward, but in which nothing can remain unchanged.

Decisive technologies, from the birth control pill to the computer, have exploded traditional forms of organization, behavior, and belief in our lifetimes. Technology can lead to enhanced environmental mastery--but it can also lead to fatal dependencies. The best example of this pits the computer against the television. A skilled computer user is an active «techno-doer». Unless he or she is particularly creative, this computerist is the post-modern blue-collar worker, the new machinist. This computerist adds value in the classic sense enshrined by Marx, Keynes, and Schumpeter. On the other hand, the passive television viewer, especially one possessing a VCR, confuses us because we imagine he is mastering technology. On the contrary, the technology is mastering the human. The passive techno-user adds no value and may even lose operative abilities and initiative, becoming a «self-sucking vampire». This is not an attack on television in general, which can be a powerful tool for the dissemination of information; rather, it is a warning that technology consumers do not necessarily become technologically capable. A society must produce techno-doers, and all technologies, active and passive, must find a healthy integrative level. Otherwise, the force of technology is

destructive, if deceptively comforting in its amusement value. Dangerous for segments of our own society, this addictive passivity can be fatal to noncompetitive cultures.

Rich issues also arise out of our attempts to redefine «military technology» in the post-modern age, but there is one respect in which all relevant branches of Westernness, from the military through business, are alike. Increasingly, we take our entire environment with us when we go. From techno-gypsies working their laptops in jungle backwaters to the military that fought Desert Storm, we are learning to insulate ourselves as never before from the inefficiencies of the non-West. This is the first, unavoidable step toward an enclavement of our civilization that excludes the noncompetitive.

Resource scarcity will be a direct cause of confrontation, conflict, and war. The struggle to maintain access to critical resources will spark local and regional conflicts that will evolve into the most frequent conventional wars of the next century. Today, the notion of resource wars leads the Westerner to think immediately of oil, but water will be the fundamental need of some states, anti-states, and peoples. We envision a need to preserve rainforests, but expanding populations will increasingly create regional shortages of food--especially when nature turns fickle. We are entering the century of «not enough», and we will bleed for things we previously could buy.

Gross overpopulation will destroy fragile possibilities for progress in much of the non-Western world, and much of this problem is the West's fault. Our well-intentioned introduction of relatively crude concepts of sanitation and disease control, combined with our determination to respond generously to local famines, has allowed populations to explode. Changes in public health so small a Westerner would not notice them can have spectacular effects in underdeveloped societies. For instance, reductions in infant mortality can occur swiftly, but it takes generations for societies to adjust to the value-challenging concept of family planning--and some refuse to adjust. Thus, populations increase geometrically as behavior lags technology. These population increases lead to greater urbanization, as the countryside and traditional structures cannot support the additional surviving offspring and the city appears to offer economic opportunity and a more attractive lifestyle. But few economies outside of the West-plus can create jobs as quickly as they are creating job-seekers. Even rates of economic growth that sound remarkable leave Third World countries with ever-greater unemployed and underemployed masses. The result is an even further breakdown of traditional structures and values. In the end, the only outlet for a lifetime's frustration is violence.

Now and future plagues are the present nightmares of choice on the bestseller lists and movie screens of the United States. The general scenario has a new disease exploding out of its previously isolated lair in the Third World and hopping a flight to Gringoland, where it behaves with the random destructiveness of an inner-city teenager. Certainly, this is a plausible scenario, and one against which we must guard. But the real threat to this planet's future may be just the opposite: disease is one of nature's many corrective mechanisms. Our battle against disease may prove too successful, resulting in populations the earth's resources cannot sustain and precipitating literally endless human misery and conflict. While the pandemics of the past were tragic for countless individuals, they were only rarely tragic for societies or cultures--and never for mankind as a whole. Indeed, epidemic disease may have been our dark, unrecognized friend, not only as a population regulator but even as a catalyst for dynamic change. Certainly, there has never been a single disease, not even the oft-cited Black Death, that seriously threatened to wipe out mankind--only human beings know how to do that.

So what does it all mean? There will be fewer classic wars but more violence. While conventional war will remain the means of last resort to resolve inter-state confrontations, the

majority of conflicts will be asymmetrical, with a state or coalition of states only one of the possible participants. The rise of non-state threats is a tremendous problem for Western governments and militaries because we are legally and behaviorally prepared to fight only other legal-basis states--mirror images of ourselves--at a time when state power and substance is declining worldwide.

«Survivalists» in North America have it exactly wrong. While they fear a metastasizing, increasingly intrusive, globalizing state, the world is fracturing, and our own government has less control over the behavior of its citizens than at any time during the 20th century. The survivalists fear excessive lawfulness, when the problem is exploding lawlessness--or the inability to enforce existing laws. While our state occasionally falters, foreign states are collapsing, and we face constituencies of the damned, of the hopeless, from whose midst arise warrior classes for whom peace is the least rewarding human condition. As we in the West enter the post-modern age, much of the non-West (starting at the borders of the former Yugoslavia) looks like the Trojan War with machine guns...and, perhaps eventually, with nuclear weapons.

What will future conflicts look like? Traditional forms of warfare will remain, with the Middle East and the Asian landmass as their primary cockpit, but these conventional wars will be supplemented with new and hybrid forms of conflict. Civil wars--usually distinctly uncivil in their conduct--are a growth industry, as cultures and societies attempt to resolve their threatened, globally incompetent identities. While these civil wars will intermittently threaten Western interests, rule-bound military interventions will not be able to bring them to closure. Today, many human societies are cultural ecosystems striving to regain equilibrium, often through gruesome civil wars. The introduction of powerful foreign elements only further upsets the equilibrium and guarantees exaggerated bloodshed after the intervening power has withdrawn.

Dying states will resort to violence against their own populations in last-gasp efforts to maintain power, spawning expanded insurgencies. Elsewhere, state inefficiencies and the lack of ethnic or cultural harmony will spark revolts and terrorism. Massive criminal insurgencies are a new method of challenging the state through violence. In Southeast Asia's Golden Triangle and in the Andean Ridge, druglord insurgencies have moved from defying laws to denying great tracts of territory to the state. In Russia, a confluence between organized crime and government in lucrative spheres constitutes a quiet criminal coup. Nigerian criminality looks to exceed oil income as the primary revenue of the state in the future. In the past, insurgencies were easy to recognize--the rebels marched on the presidential palace. Today, some of the most threatening criminal insurgencies in the non-West will be conducted by officials already inside the presidential palace. We cannot respond to such top-down insurgencies under international codes of law designed for a world run by Woodrow Wilsons.

Aftermath instability is already a pernicious problem and will worsen. In the wake of high-level agreements to resolve conflicts, most broken states or territories cannot reabsorb the human detritus left behind by waves of violence. With a previously inadequate infrastructure further degraded by conflict, even individuals who desire to live in peace often cannot find shelter or adequate food, much less employment. For those who have become habituated to violence and its quick rewards, post-conflict societies often have nothing to offer that can wean these warriors back to constructive patterns of behavior. As populations expand and hatreds deepen, we will find that while a swift, determined military intervention may bring a formal end to some conflicts, informal conflict will persist indefinitely, destroying any hopes for local societal healing.

Intercultural struggles, with their unbridled savagery, are the great nightmare of the next century, and a great deal has been written about them, either warning of the «Clash of

Civilizations à la Huntington, or in outraged, well-intentioned responses that assure us that everybody will get along just fine if the West sends money. While we may dread the moral and practical issues intercultural competition poses, this struggle is already upon us, with parties hostile to the West forcing the issue to the extent of their still-limited competencies. If present conflicts evolve toward open warfare, this could be the defining struggle of the next century--as ideological competition was for the 20th century. The question is whether we can manage such conflicts with nonmilitary means, or if they will deepen and spread until they require a general military response. At present, it appears likely that our military will find itself drawn into intercultural struggles in future decades--if only because it will be impossible to appease challengers bent upon supplanting us, punishing us, or destroying us. If there is a single power the West underestimates, it is the power of collective hatred.

Cataclysm response will continue to demand military participation. Traditional natural disasters, short of world plagues, are ultimately manageable, and do not fatally divert military resources. Manmade cataclysms are another matter. Even peacekeeping is a form of cataclysm response--and a very expensive one. Further, the proliferation and terrible condition of nuclear facilities in much of the northern hemisphere make Chernobyl look like a precedent rather than an anomaly. We also will see a growing cross-fertilization between cataclysm and conflict, with one feeding on or aggravating the other. While past wars often spread famine or plague in their wakes, we may be entering a period of renewed spoils-taking or even wars of annihilation. From Kuwait to Rwanda, the comfortable modern boundaries between man-made and natural disasters already have begun to break down in post-modern confusion.

The strategic military implications are clear--at least in part. But those implications can be more easily discussed than practically addressed. First, we will see an expeditionary West, condemned to protect its distant interests. Given our finite resources, we will have to weigh national interests against human interests, not only in asking ourselves whether or not to intervene for humanitarian reasons, but because our national interests may be contrary to non-Western human interests. We are not going to get off easily in the conscience department. We often will have to redefine victory in an era of unwinnable wars and conflicts. Sometimes the dilemma will be whether or not there is an advantage to an intervention that only delays resolution. We may have to recast traditional military roles when faced with criminal insurgencies or foreign corruption so wildly out of control it threatens our national interests. We will face a dangerous temptation to seek purely technological responses to behavioral challenges --especially given the expense of standing forces. Our cultural strong suit is the ability to balance and integrate the technological with the human, and we must continue to stress getting that balance right. We must beware wonder weapons that offer no significant advantage in a changing world.

There are practical military considerations, as well. We will fight men who do not look, think, or act like us, and this can lead to a dangerous dehumanizing of the enemy, just as it will make it more difficult for us to understand him. We will fight in cities, and this brutal, casualty-prone, and dirty kind of combat will negate many of our technological advantages while it strains our physical and moral resources. Technology will continue to pile up new wonders, but we will find that there are sharp limits to what technology can add to our effectiveness in asymmetrical conflicts. The quality of leaders and soldiers will become even more important as we fight in smaller increments, whether on an «empty» post-modern battlefield or in the overcrowded, dysfunctional cities of failing states. We will encounter unprecedented densities of noncombatants stranded in the maelstrom of urban combat. And we will try, whenever possible, to cocoon our forces in «moveable fortresses»--not classic fortresses with physical walls but transferred environments, with electronic, missile, and fire barriers, anti-septic support environments, and impenetrable information structures. This will work best in conventional warfare, but our efficacy in setting the terms of involvement will deteriorate the

farther down the scale of organized conflict we must descend. No matter how hard we try to take our world with us, we will still find we sometimes must fight the enemy on his ground, by his rules. This is the hardest form of combat for the United States, because our own rules cripple us and, at worst, kill us.

The new century will bring new weapons, and some of those weapons will bring moral dilemmas. For example, suppose that discoveries in fields as seemingly diverse as evolutionary biology, neurology, complexity studies, advanced sonics, computerization, and communications allowed us to create a «broadcast weapon» that could permanently alter human behavior without causing physical harm. We would immediately face protests from concerned parties to whom it would, paradoxically, be more humane to kill an enemy than to interfere with his or her free will.

Other new weapons will require the military to expand its skill range, and leader-to-led ratios will need to be increased in favor of low-level leaders, due both to those new skills required by technological advances and because of the compartmentalization effect of urban combat and the dispersion of the conventional battlefield. The oldest forms of warfare, such as in-close individual combat, will coexist with over-the-horizon cyberspace attacks. And, again and again, we will face well-intentioned interlocutors who insist that, since the military never did that, they shouldn't be allowed to do it now. An enduring tension between expanding missions and traditional strictures will hamper military operations. We will face repeated situations in which we are asked to send our soldiers into conflicts for which they have been physically well trained, but in which the rules we impose upon them leave them practically defenseless. We must learn as a country to identify that which we truly need to achieve, and then to assess honestly the necessary means of getting to that achievement. It is the duty of our military leadership to inform that debate.

How will our 21st-century world look? For the successful, it will be an age of nontraditional empires. The United States in particular, and the West in general, currently possesses a cultural and business empire that touches all parts of the globe. It is far more efficient and rewarding than any previous form of empire has been. The Russian Federation is trying to build an empire on the cheap, in a less-benign form, in which regional political, military, economic, and resource hegemony take the place of large armies of occupation, waves of colonization, and expensive local administrations. Traditional colonies have disappeared not because of liberation ideology but because they were ultimately unprofitable and too difficult to manage. The new empire largely manages itself.

As noncompetitive regions decline, wealth enclaves will emerge, primarily in the West-plus. The «colonies» of the future will be controlled economically and «medially», not politically, and will focus on resources and markets. The political and then the military arms of West-plus governments will become involved only when business encounters disadvantageous illegal behaviors or violence—today, the flag follows trade. West-plus governments will police physical and digital «safe corridors» for resource extraction, general trade, and information ranching, but in failed countries and continents, the West-plus will be represented primarily by post-modern traders.

The great dangers that could spark broad conventional wars will be resource competition and cultural confrontations—or a volatile combination of both, which could arise, for instance, in the Persian Gulf/Caspian Sea macro-region. Worldwide social bifurcation will lead increasingly to a triage approach to diplomacy, aid, and interventions, and a sobered West will prove necessarily selective in its military deployments, concentrating on financial interests and lifestyle-protection.

By the middle of the next century, if not before, the overarching mission of our military will be the preservation of our quality of life.

ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐՈՒՄ
ՏԱՐՎՈՂ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
ԵՎ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Գ. Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, գնդապետ

ՀՀ ԶՈՒ-ի շինարարության ներկա փուլի համար բնութագրականը անցումն է նրա արագացման ծավալային խնդիրներից որակական խնդիրներին: Դա նշանակում է, որ այսօր առաջին պլանն են մղվում բանակում տարվող աշխատանքների բովանդակության խորացման, ձևերի և մեթոդների կատարելագործման հարցերը: Այդ նկատառումով մենք այստեղ ուզում ենք վերլուծել ու գնահատել ՀՀ ԶՈՒ-ում ձևավորված դաստիարակչական աշխատանքի համակարգը, այն ամրապնդելու, ավելի գործուն և արդյունավետ դարձնելու հղնարավորություններն ու եղանակները:

Բանակում տարվող դաստիարակչական աշխատանքն ինքնանպատակ չէ: Այն ամբողջովին նպատակաուղղված է մեկ խնդրի՝ ունենալ մարտունակ բանակ, որն ի վորու լինի հուսալիորեն պաշտպանելու պետության սահմանները, մեր ազգային շահերը: Դրա հետ մեկտեղ դաստիարակչական աշխատանքի համակարգը հարաբերականորեն ինքնուրույն ոլորտ է իր առանձնահատուկ խնդիրներով և դրանց լուծման համար ստեղծված հատուկ մարմիններով:

Դաստիարակչական աշխատանքում մենք տարբերակում ենք այդ աշխատանքի կառուցվածքային-կազմակերպական և հոգևոր-բովանդակային կողմերը: Առաջինը կապված է, ինչպես արդեն նշվեց, դաստիարակչական աշխատանքի կազմակերպման գործառույթ ունեցող հատուկ մարմինների համակարգի ստեղծման հետ, երկրորդը՝ հոգևոր արժեքների համակարգի մշակման

հետ, արժեքներ, որոնք պետք է ամուր հաստատվեն յուրաքանչյուր պիսվորի գիտակցության մեջ:

Ինչպե՞ս են լուծված այս խնդիրները ՀՀ ԶՈՒ-ում:

ՀՀ ԶՈՒ-ում դաստիարակչական համակարգի առանցքը կազմում են անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի մարմինները, պաշտպանության նախարարությունում՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչությունը, զորքերում՝ հրամանատարների՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի գծով տեղակալները: Հրամանատարի՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի գծով տեղակալի հաստիքներ են ստեղծված զորամիավորումներից մինչև վաշտերը: Ընդհանուր համակարգում կարևոր տեղ է հատկացվում սոցիալ-իրավական հարցերով սպաներին: Հաջորդ օղակը զորամասի ակումբների պետերն ու գրադարանավարներն են: Անձնակազմի դաստիարակչության առաջնային կարևորության նկատառումով սահմանված է նախարարի՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի գծով տեղակալի պաշտոն:

Եղված մարմինները ՀՀ ԶՈՒ-ի կառուցվածքում կազմում են միասնական և մասնագիտացված մի համակարգ, որն անմիջականորեն կոչված է ապահովելու ԶՈՒ-ի անձնակազմի համակողմանի դաստիարակչությունը, այսինքն՝ պիսվածառարողների հայրենասիրական, գաղափարաքաղաքական, բարոյական, գեղագիտական դաստիարակչությունը, հոգեբանական և կամային անհրաժեշտ որակների ձևավորումը:

Գրա հետ մեկտեղ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի մարմինները պատասխանատու են յուրաքանչյուր զինվորի կյանքի և առողջության, սոցիալական ինքնազգացողության, նրա շահերի և իրավունքների պաշտպանության, հանգստի և ժամանցի կազմակերպման, պորամասում առողջ բարոյահոգեբանական մթնոլորտի հաստատման, սոցիալական արդարության սկզբունքների պահպանման, զինվորական կարգապահության ապահովման համար:

Պետք է նկատի ունենալ, որ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքը և անձնակազմի դաստիարակությունը նույնական չեն. երկրորդը առաջինի մի մասն է, ընդ որում՝ հիմնական մասը: Այդ նկատառումով մենք սխալ ենք համարում ժամանակ առ ժամանակ արտահայտվող այն կարծիքը, թե կարելի է նըշված մարմինները պարզապես անվանել դաստիարակչական աշխատանքի մարմիններ, որ մասամբ արվում է անվանման բարեհնչության նկատառումով, իսկ ընդհանրապես՝ հարցը խորությամբ չմբռնելու հետևանքով: Դեռ ավելին, բուն պորքերում թերևս ճիշտ կլինի արդեն այսօր հրամանատարի՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի գծով տեղակալին ուղղակի անվանել անձնակազմի գծով տեղակալ՝ նկատի ունենալով նրա գործունեության և պատասխանատվության վերը նշված շրջանակը:

Վերադառնալով ՀՀ ՁՈՒ-ի դաստիարակչական համակարգին՝ կարևոր ենք համարում պարզաբանել այն հիմնական կազմակերպական-կառուցվածքային սկզբունքները, որոնց վրա խարըսխված է համակարգի արդյունավետությունը: Այդ սկզբունքներն են՝

ա) անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի մարմինների առկայությունը բանակի կառուցվածքի բոլոր հիմնական օղակներում՝ պաշտպանության նախարարությունից մինչև վաշտերը,

բ) անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի մարմինների ուղղաձիգ ենթակայությունը վարից վեր,

գ) վերադաս մարմինների պատաս-

խանատվությունը ստորադաս մարմինների համար:

Գործնականում այս սկզբունքները նշանակում են, որ յուրաքանչյուր վերադաս օղակի որոշում, հրաման կամ ցուցում պարտադիր են ստորադաս օղակում կատարման համար, իսկ դրանց աստիճանական հաջորդականությունը և մինչև բանակի կառուցվածքի ստորին օղակներ դրանց առկայությունը հնարավորություն են տալիս առավել մասնագիտացված և արդյունավետ դարձնելու դաստիարակչական աշխատանքը:

Գրա հետ մեկտեղ վերադաս մարմինը հանդես չի գալիս միայն որպես ղեկավար մարմին: Ընդհանուր կառույցին ներկայացվող պահանջները ստիպում են նրան լինել նաև ուսուցանողի և կազմակերպչի դերում:

Համակարգի մարմինների այս փոխկապվածությունը, որը նման է «համապարտ երաշխավորության», ստիպում է միավորել ջանքերը, գործել «բոլորը մեկի, մեկը բոլորի համար» սկզբունքով:

Կարևորագույն կազմակերպական սկզբունք է նաև անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի մարմիններին իշխանության լիազորություններով օժտելը: Առանց այդպիսի լիազորությունների բանակում դաստիարակչական մարմինները պարզապես լուրջ չէին ընդունվի:

Հրամանատարի՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի գծով տեղակալը ամբողջ անձնակազմի ուղղակի պետն է: Նրա հրամանները պարտադիր են անձնակազմի կողմից կատարման համար: Հատկապես դրա շնորհիվ դաստիարակչական մարմիններն ի սկզբանե օժտվում են որոշակի հեղինակությամբ, հնարավորություն են ստանում ավելի լայն կազմակերպական գործունեություն ծավալելու համար:

Համակարգի հիմքում դրված տեսական սկզբունքների իմաստավորումը հրևարավոր դարձրեց վերջին մեկ տարվա ընթացքում մշակել կոնկրետ մեխանիզմներ և մոտեցումներ դաստիարակչական աշխատանքի արդյունավետու-

թյան նախադրյալների ամրապնդման համար:

Գրանցիկ առավել կարևորը գորքերում անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի մարմինների հեղինակության հետագա բարձրացման ուղղությամբ արված քայլերն են: Ներկայումս գործառնապի հրամանատարների՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի գծով տեղակալներն օժտված են լայն լիազորություններով՝ կապված սպաների ծառայողական առաջնադասման, հերթական փոխարկական կոչումների շնորհման, փինծառայողներին պարգևի և խրախուսման արժանացնելու, կարգապահական տույժերի ենթարկելու հարցերի հետ, այսինքն՝ այն հարցերի, որոնք ամենից ավելի են հուզում փինծառայողներին:

ՀՀ պաշտպանության նախարարի 1995 թ. հունիսի 27-ի հ. 237 հրամանի 9-րդ կետում մասնավորապես սահմանված է. «Ձորամասերում բարձրացնել հրամանատարների՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի գծով տեղակալների հեղինակությունն ու պատասխանատվությունը: Կադրային բոլոր փոփոխությունները, առաջարկությունները, խրախուսանքը ներկայացնել նրանց կարծիքի հաշվառումով և նրանց ստորագրությամբ»:

Ձորամասավորման հրամանատարի՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի գծով տեղակալի կարգավիճակը նրան պարտավորեցնում է մասնակցել սպայական կադրերի ուսումնասիրման և մասնագիտական որակավորման, նըրանց ընտրության և տեղաբաշխման աշխատանքներին, գիտենալ սպաների գործնական, բարոյահոգեբանական որակները, պաշտոնին նրանց նշանակման, պաշտոնից ապաստման, փինվորական կոչման բարձրացման, խրախուսման, աստիճանավորման հարցերում ունենալ և արտահայտել անկողմնակալ կարծիք՝ այն վավերացնելով իր ստորագրությամբ համապատասխան միջնորդագրերում:

Անձնակազմի հետ տարվող աշխա-

տանքի մարմինների դիրքերի ուժեղացումն ուղեկցվում է նրանց ներկայացվող պահանջների խստացմամբ: ՊՆ դեկավարությունն այս հարցում իրականացնում է հետևողական և սկզբունքային քաղաքականություն, որի շնորհիվ զգալիորեն աճել է նրանց պատասխանատվությունը:

Համակարգի կազմակերպական ըսկզբունքների ամրապնդումն անհրաժեշտ նախադրյալներ է ստեղծում կառույցի արդյունավետ կենսագործունեության համար, սակայն ինքնաբերաբար չի ապահովում այն:

Ինչպես ցանկացած համակարգում, այնպես էլ բանակում դաստիարակչական աշխատանքի համակարգը ենթադրում է կազմակերպական բնույթի մի շարք խնդիրներ և առաջին հերթին՝ կադրերով ապահովման հարցը: Կադրային հարցը ՀՀ ՋՈՒ-ի կարևորագույն հարցերից է: Առանձնակի սրությամբ այն ծառայած է դաստիարակչական համակարգի առաջ:

Փորձը ցույց է տվել, որ մենք չենք կարող լիովին հենվել նախկին փինվորական քաղաքական ուսումնարաններ ավարտած սպաների վրա: Ասենք, դըրանց թիվն այնքան էլ մեծ չէ, հատկապես երիտասարդների, մի մասն էլ ծառայությունն սկսել և շարունակում է այլ բնագավառներում: Կադրային համալըրումը հիմնականում կատարվում է դըրսից, անհատական ընտրության սկզբբունքով: Իսկ ընտրության հնարավորությունները մեծ չեն: Բացասական ազդեցություն է ունենում այն հանգամանքը, որ առայժմ փինվորական ծառայությունը սոցիալական առումով հրապուրիչ չէ:

Գրանցիկ բացի, որքան էլ մենք ջանանք, համակարգից դուրս կատարված ընտրությունը, նախ՝ հաջողության միայն հարաբերական երաշխիքներ ունի և ապա՝ անխուսափելիորեն իր հետ բերում է աշխատանքի դիթմի և ժամանակի կորուստ:

Ստեղծված իրավիճակը թելադրում է երկու մոտեցում՝ հեռանկարային և ընթացիկ:

Որպեսզի վաղը չունենանք նույն իրավիճակը, ինչ այսօր, մենք պետք է ստեղծենք անձնակազմի գծով սպաների պատրաստման պինվորական ուսումնական հաստատություն, եթե ոչ առանձին ուսումնարան, ապա նվազագույնը՝ հատուկ ֆակուլտետ ՊՆ բարձրագույն բազմաբնույթ պինվորական ուսումնարանում: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն այլ պինվորական մասնագիտությունների, ՀՀ ՁՈՒ-ի անձնակազմի դաստիարակությամբ պրազվող սպաների պատրաստումը չի կարելի իրականացնել արտասահմանյան պինվորական ուսումնական հաստատություններում:

Ներկայումս այս բայը ՀՀ ՁՈՒ-ի դաստիարակչական համակարգի էական թերությունն է, և քանի դեռ այն չի վերազդել, մենք լուրջ հոգսեր կունենանք բանակի դաստիարակչական համակարգը պատրաստված կադրերով ապահովելու գործում: Ուստի պետք է առանց հապաղելու ձեռնամուխ լինել այդ խնդրի լուծմանը:

Որպես հաջողության գրավական դասախոսական աշխատանքին պետք է ներգրավվեն մանկավարժության, հոգեբանության, սոցիոլոգիայի, հասարակական-քաղաքական գիտությունների ասպարեզում հանրապետության լավագույն մասնագետները: Արդեն այսօր հանրապետության գիտական միտքը պետք է պգալի չարժով ուղղվի դեպի ռազմական սոցիոլոգիա և ռազմական հոգեբանություն:

Ինչ վերաբերում է ընթացիկ աշխատանքին, ապա այս ուղղությամբ մենք յզգալի փորձ ենք կուտակել՝ կապված հրամանատարների՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի գծով տեղակալների մեթոդական ուսուցման կազմակերպման հետ: Անհրաժեշտ է այս աշխատանքը շարունակել ավելի համակարգված, նաև տարածաշրջանային սկզբունքով, օգտագործելով արդեն պորալիավորումները, հատուկ ուշադրություն դարձնելով գումարտակի և վաշտի օղակներին:

Հարկ է նաև կատարել առաջընթացի ման ռեզերվի բժախնդրի ընտրություն և մշակել ուսուցման հատուկ ծրագիր այդ խմբի համար:

Ընդհանուր առմամբ ներկա համակարգն իր տարածական, քանակական և մասնագիտացվածության չափանիշներով հիմնականում ապահովում է դաստիարակչական աշխատանքի կազմակերպական-կառուցվածքային կողմը: Դրա հետ մեկտեղ մենք այդ համակարգը վերջնական չենք համարում. ըզգայվում է նրա կատարելագործման անհրաժեշտությունը: Դաստիարակչական աշխատանքի մի շարք բնագավառներ, հատկապես նեղ մասնագիտական ուղղվածության, ինչպես օրինակ՝ պինժառայողների հոգեբանական պատրաստումը, կարիք ունեն յուրաքանչյուր տվյալ բնագավառի մասնագետ կադրերի ներգրավման: Այսօր քննարկվում է նաև այն հարցը, թե պորքերում ընդհանուր բարոյական մթնոլորտի առողջացման վրա ինչ ազդեցություն կունենա բանակային կառույցում հոգևորական սպաների հաստատության հիմնումը:

Ընդունելով հետագա կառուցվածքային փոփոխությունների անհրաժեշտությունը՝ ցանկանում ենք միայն ընդգծել, որ մենք որոշակի պուշավորությամբ, կարելի է ասել՝ հոգաժողությամբ պետք է վերաբերվենք կառուցվածքային նորամուծություններին: Դրանք պետք է հանգամանորեն նախապատրաստվեն, ունենան հաջողության լուրջ երաշխիքներ, այլապես շտապողականությունն այս գործում կարող է ավելի վնասակար լինել. կարող են վտանգվել և արժեզրկվել անգամ ամենակարևոր գաղափարն ու նորաստեղծ հաստատությունը:

ՀՀ ՁՈՒ-ում դաստիարակչական աշխատանքի երկրորդ կարևոր ուղղությունը նրա հոգևոր-բովանդակային կողմն է: Այն անմիջականորեն առնչվում է պինժառայողների մտածելակերպի և վարքի կողմնորոշչ սկզբունքների մըշակման ու նրանց գիտակցության մեջ արմատավորման հետ: Ձինվորական

գործը և առաջին հերթին ռազմական գործողությունների վարումը պետք է խորապես գիտակցված լինի: Յուրաքանչյուր պինձառայող անպայմանորեն պետք է գիտենա, թե ինչ նպատակների համար է ինքն պրադվում մարտական պատրաստությանը, մարտի գնում՝ վրտանգելով իր կյանքը:

Պատերազմների փորձը ցույց է տրվել, որ պինավարժ բանակ ունենալը դեռևս հաղթանակի գրավական չէ: Միայն պրոֆեսիոնալ պինվորական պատրաստությունը, եթե այն չի բուրգակցվում անձնակազմի հայրենասիրության, մարտական ոգու և այլ բարոյականային բարձր որակների հետ, վճռական պահերին կարող է բավարար չլինել:

Այդ իսկ նկատառումով դաստիարակչական աշխատանքը, պինվորի և սպայի հայրենասիրական դաստիարակությունը, նրանց գաղափարական կոփումը խիստ կարևոր են դառնում: Աշխարհում ոչ մի բանակ չի անտեսում այս խնդիրը:

Միաժամանակ, կախված տվյալ երկրի արտաքին քաղաքական խնդիրներից, պատմական անցյալից և ներկայից, ազգային գիտակցության առանձնահատկություններից և այլ գործոններից, դրսևորվում է տարբեր պետությունների բանակներում տարվող դաստիարակչական աշխատանքների բովանդակության, ձևերի և մեթոդների բազմազանություն: Օրինակ՝ ամերիկյան բանակում այդ աշխատանքի հիմքը պետության աշխարհակալ քաղաքականություն իրականացնող պինվորի հոգեբանական մշակումն է: Նախկին խորհրդային բանակում դաստիարակչական աշխատանքը խիստ քաղաքականացված էր և կառուցվում էր դասավարդային գաղափարախոսության հիմքի վրա: Նապոլեոնը իր բանակը նվրոպական միապետությունների դեմ պայքարի էր առաջնորդում ֆրանսիական հեղափոխության հռչակած պատության, հավասարության և եղբայրության գաղափարների դրոշի ներքո: Հիտլերը գերմանական ազգը և բանակը միավորեց

գերմանացիների բացառիկության և մյուս ազգերին իշխելու նախասահմանվածության հիմնադրույթով: Թուրքական հասարակության և բանակի գաղափարախոսությունը պանթուրքիզմն է:

Հարց է ծագում. իսկ ինչպիսի՞ն պետք է լինի ՀՀ ԶՈՒ-ի գաղափարախոսությունը:

Այսօր արդեն պետք է վճռականորեն մի կողմ թողնել բոլոր տատանումները՝ կապված այն հարցի հետ, թե արդյոք մեզ հարկավոր է միասնական գաղափարախոսություն: Մանրամասների մեջ չմտնելով՝ ասենք, որ առանց ազգային-պետական և սոցիալական իդեալի, առանց գաղափարախոսության՝ որպես այնպիսի գաղափարների և հայացքների ամբողջության, որոնք արտահայտում են ազգի արմատական շահերը, մեր հասարակությունը իր բոլոր կառույցներով չի կարող լրջորեն առաջադիմել: Գաղափարախոսությունը միավորում է մարդկանց, իմաստավորում է նրանց սոցիալական գործունեությունը:

Հատուկ պետք է ընդգծել, որ ՀՀ ԶՈՒ-ի գաղափարախոսությունը պետք է բխի ազգային-պետական միասնական գաղափարախոսությունից, բանակում իրականացվող դաստիարակությունը ընդհանրապես ոչ թե սկիզբ, այլ շարունակություն պետք է լինի:

Սակայն այս հարցում մենք հանդիպում ենք որոշակի դժվարությունների՝ կապված այն բանի հետ, որ մեկտեսում առայժմ չի ստեղծված միասնական գաղափարախոսական և դաստիարակչական համակարգ:

Մենք այսօր բախվում ենք այն իրողությանը, որ բանակ եկող երիտասարդը գրեթե գաղափարազուրկ է, ավելի շատ կողմնորոշված է դեպի անձնական շահը: Գնալով ավելի է մեծանում միջնակարգ կրթություն չունեցող երիտասարդների թիվը բանակում: Նրանց գիտելիքները, մտածորիվորը, ընկալունակությունը սահմանափակ են:

Երիտասարդության ռազմահայրենասիրական դաստիարակությունը կանոնավորված չէ: Չկան մանկապատա-

նեկան և երիտասարդական ռազմա-
հայրենասիրական կազմակերպություն-
ներ, միություններ կամ ակումբներ, այդ
նպատակին ծառայող հրատարակու-
թյուններ, պարբերականներ:

Քանի դեռ հասարակության մեջ չի
մշակվել միասնական գաղափարախո-
սական համակարգ, զինծառայողների
դաստիարակությունը կարող է տարվել
միայն առանձին հոգևոր արժեքների և
գաղափարախոսական հիմնադրույթնե-
րի հիման վրա:

Դրանց թվում առաջինը, անկաս-
կած, պետականության գաղափարն է:
Յուրաքանչյուր հայ մարդ ազգային ան-
կախ պետականությունը պետք է ընկա-
լի որպես բարձրագույն արժեք: Յուրա-
քանչյուր հայ զինծառայող պետք է
պարզ տեսնի ՊՈՒ-ում իր ծառայության
անմիջական կապը պետության գոյու-
թյան հետ: Իր քաղաքացիական պարտքի
կատարումը նա պետք է իմաստավորի
ազգային պետության շահերի տեսանկ-
յունից: Այլ կերպ ասած՝ հայ զինվորի և
սպայի գիտակցության մեջ կարմիր թելի
պես պետք է անցնի ազգ — պետու-
թյուն — բանակ շղթան:

Երկրորդ կարևորագույն արժեքը ու-
ժեղ լինելու հանգամանքն է: Ուժեղ լի-
նելը ընդհանրապես պետք է դառնա մեր
ազգի կենսագործունեության սկզբունք:
Ուժեղ լինելու հետ պետք է կապենք մեր
ապահովությունը, բարգավաճումն ու
բարեկեցությունը: Իսկ հայ զինվորը
պետք է համոզված լինի, որ ինքն է ազգի
ուժի կրողն ու մարմնավորողը, նա հո-
գեբանական որևէ արգելք չպետք է ու-
նենա ուժի դրսևորման հարցում:

Ղարաբաղյան հակամարտության
ընթացքը դրա համոզիչ ապացույցն է.
վտանգված ազգային շահերը և պատմա-
կան իրավունքները հնարավոր եղավ
պաշտպանել միայն զենքով: Այլ բան է,
թե մեր դիվանագիտությանը որքանով
կհաջողվի ամրագրել հաղթանակը: Ամեն
դեպքում մեր վիճակն այսօր շահեկան է:
Վաղուց ի վեր մենք չէինք հայտնվել այն
դերում, երբ մեր ախոյանը պետք է
մտածի կորույրածը հետ բերելու մասին:

Ո՛վ կարող է պնդել, թե ռազմական
հակամարտությունն ու անկայունու-
թյունը արդեն բացառված են: Իհարկե, ոչ
մեկը: Դրանց հնարավորությունն ան-
շուշտ միշտ կպահպանվի: ՀՀ ՁՈՒ-ի
անձնակազմը պետք է դաստիարակվի
հարձակողական նախատրամադրվա-
ծության ոգով: Դաստիարակչական աշ-
խատանքի այս ելակետը օրգանապես
պետք է բխի Հայաստանի Հանրա-
պետության ռազմական դոկտրինից,
որի հիմնական դրույթներից մեկը, մեր
համոզմամբ, պետք է լինի կանխարգելիչ
(պրենևտիվ) հարված հասցնելու, հա-
կառակորդին իր իսկ տարածքում պար-
տության մատնելու հիմնադրույթը:

Այս ամենը խիստ տրամաբանական
է ու պատմականորեն արդարացված և
գապիչ ազդեցություն պետք է ունենա
մեր հարևանների վրա: Պետական սահ-
մանի պաշտպանության ժամանակ մեր
տարած ռազմական հաղթանակները
բարերար հող են նախապատրաստել
մեկ այլ հոգևոր հիմնարժեքի հաստատ-
ման համար: Դա հավատն է սեփական
ուժի նկատմամբ: Այստեղ անխզելի կապ
ենք տեսնում հայրենասիրության, ազ-
գային արժանապատվության և պուտ
ռազմական պատվախնդրության միջև:

Նշված արժեքների դաստիարակու-
թյան սխեման պետք է կառուցվի ճանա-
չողության հիմքի վրա, ըստ նժդեհյան
բանաձևի՝ ճանաչել ազգը, հավատալ
ազգի ուժերին, հպարտանալ, որ Հայ ես:
Երիցս իրավացի էր Նժդեհը, երբ մեր
ողբերգության պատճառը համարում էր
այն, որ «Հայն իր պատմության մեջ ա-
վելի մարդ եղավ, քան Հայ մարդ»: Ընդ ո-
րում ճանաչողության այս գործընթա-
ցում պետք է վճռականորեն մերժենք
ինքներս մեզ վատաբանելու, բամբասե-
լու արատավոր սովորույթը: Ազգի ճա-
նաչողությունը պետք է տարվի նպա-
տակամղված ձևով, ճանաչողության
նյութը պետք է բժախնդիր կերպով ըն-
տըրվի: Մեր պատմության հերոսական
էջերը, ռազմական փառքի դրվագները,
հայրենաշունչ երգերը, մի խոսքով այն
ամենը, ինչը կարող է սնուցել հայ մար-

դու, հայ ռազմիկի ազգային հպարտությունը, պետք է օգտագործվի:

Մենք այս ուղղությամբ մշակել ենք կարգախոսների մի ամբողջ շարք: Ահա դրանցից մի քանիսը.

«Ուժեղինն է աշխարհը, հայրենիքը, ազատությունը և ամեն ինչ»:

«Հայը եզակի և ռազմաշունչ կռվող է»:

«Ես մի զարկն եմ քո բավկի, հայրենիք»:

«Հարձակվիր ինչով կարող ես, ինչ որ ձեռքիդ կա՝ թմբուկով, երգով, քաջությամբ, ջարդիր, փշրիր, պայթեցրու... հատթիր միայն» և այլն:

Տպագրության են նախապատրաստվել և 15-օրյա պարբերականությամբ պորքեր կուղարկվեն քարոզչական նյութով հարուստ գրքույկներ: Լրջորեն խորհում ենք ռազմապատմական բընույթի հանդես հրապարակելու մասին, ինչպես բանակում, այնպես էլ բանակից դուրս, հատկապես պատանիների ու երիտասարդների շրջանում տարածելու համար, լրացնելու համար այն բացը, որ այսօր կա նրանց ռազմամասնագիտական կողմնորոշման և ռազմահայրենասիրական դաստիարակության գործում:

Դաստիարակչական աշխատանքի բովանդակության հստակեցման հետ մեկտեղ պակաս կարևոր չէ նաև դաստիարակչական աշխատանքի կազմակերպման մեթոդաբանության ճշգրտումը, այսինքն՝ այն սկզբունքների առանձնացումը, որոնց հիման վրա պետք է տարվի պինձառայողների դաստիարակությունը: Այս առումով մենք կարևորում ենք հատկապես հետևյալ սկզբունքները.

1. Դաստիարակչական աշխատանքի անընդհատություն: Պատկերավոր ասած՝ այստեղ պետք է հետևենք «Կաթիլը քար է ծակում» իմաստությանը. քիչ-քիչ, բայց նույն բանը՝ անընդհատ:

2. Ստանդարտություն, կամ միակերպություն: Նույն երգերը, ընդ որում,

նոր, ռազմաշունչ, լավատեսական, հաղթական ոգով, նույն կարգախոսները, պլակատները, ստենդները և այլն:

3. Մարտական ուսուցման և դաստիարակության գործընթացների միասնություն: Ջենքին և ռազմական տեխնիկային, ռազմական գործին տիրապետելու ընթացքում պինվորական ծառայության մոտիվացիան հասնում է իր գագաթնակետին: Այս պահը ամենանպաստավորն է պինվորի գաղափարական և հոգեբանական դաստիարակության համար:

4. Տարբերակված և անհատական մոտեցումը: Առաջինը ենադրում է պինվորական կոլեկտիվի որակական պարամետրների՝ կրթական մակարդակի, ընկալունակության, հավաքական վարքագծի և այլն, երկրորդը՝ առանձին պինվորի սոցիալական, ընտանեական դրություն, մտածելակերպի, խառնվածքի և այլ առանձնահատկությունների հաշվառում:

Եվ վերջինը, ինչի վրա ցանկանում ենք ուշադրություն հրավիրել, գիտության և պրակտիկայի անընդհատ առընչակցման, դրանց փոխհարստացման անհրաժեշտությունն է: Հատկապես դաստիարակչական աշխատանքի ոլորտը անընդհատ ստեղծագործության դաշտ է, որտեղ պետք է ուշադրությամբ հետևել ինչպես բուն բանակում, այնպես էլ հասարակության մեջ ընթացող սոցիալ-հոգեբանական գործընթացներին, կարողանալ իմաստավորել դրանք, ի հայտ բերել պատճառական կապերը և ճշգրիտ վերլուծության հիման վրա մըշակել աշխատանքի ուղղություններ, գտնել արդյունավետ ձևեր ու մեթոդներ: Գրա համար անպայմանորեն պետք է կիրառվեն գիտական մոտեցումներ: Գիտականությունն ընդհանրապես մեր բանակի որակական ամրապնդման ներկա փուլի անբաժան ուղեկիցն ու կարևորագույն հիմքերից մեկը պետք է լինի:

ВОЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА

СИСТЕМА ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ, ПРОВОДИМОЙ В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ, И ПУТИ ЕЕ УЛУЧШЕНИЯ

Г. Б. АРУТЮНЯН, полковник

РЕЗЮМЕ

Для современного этапа строительства ВС РА характерен переход от количественных задач их развития к качественным задачам. Это означает, что сегодня на первый план выдвигаются вопросы углубления содержания проводимой в армии работы, усовершенствования ее формы и методов. Для этого необходимо проанализировать и оценить оформившуюся в Вооруженных силах РА систему воспитательной работы, определить возможности и методы ее укрепления, а также повышения ее действенности и эффективности.

Воспитательная работа в армии служит целям создания боеспособной армии, которая надежно защитит границы государства, национальные интересы нашего народа. В то же время система воспитательной работы является относительно самостоятельной сферой со своими специфическими задачами и специальными органами, созданными в целях решения этих задач.

Следует различать организационно-структурную и духовно-содержательную стороны воспитательной работы. Первая из них связана с созданием системы специальных органов, призванных проводить такую работу в армии, а вторая — с разработкой системы тех духовных ценностей, которые должны быть надежно закреплены в сознании каждого военнослужащего.

Стержнем организационно-структурной системы в ВС РА являются органы по работе с личным составом — от управления в МО до заместителей командиров по работе с личным составом в частях. В общей системе особая роль отводится офицерам по социально-правовым вопросам. Следующим звеном являются начальники клубов частей и библиотекари. В связи с огромной важностью работы в составе МО создана должность заместителя министра по работе с личным составом.

В структуре ВС РА эти органы образуют единую специализированную систему, которая призвана непосредственно обеспечивать патриотическое, идеологическое, моральное и эстетическое воспитание военнослужащих, формирование у них необходимых психологических и волевых качеств. Следует учесть, что работа с личным составом и его воспитание не идентичны: второе является компонентом первой.

В числе основных организационно-структурных принципов особое место занимает делегирование значительных полномочий органам этой системы.

В приказе Министра обороны РА от 27 июля 1995 г. N 239, в частности, указывается: «В частях повысить авторитет и ответственность заместителей командиров по работе с личным составом. Все кадровые изменения, предложения, поощрения представлять с учетом их мнения и с их под-

писью». Отметим, что укрепление позиций органов по работе с личным составом сопровождается усилением их ответственности.

Система воспитательной работы в армии предполагает существование задач организационного характера, и в первую очередь — обеспечение необходимыми кадрами. Комплектование, в основном, производится извне, на основе индивидуального отбора, возможности для которого не так уж велики, поскольку военная служба в социальном аспекте пока еще не привлекательна.

Создавшееся положение диктует два подхода: перспективный и текущий.

Чтобы избежать возникновения такой же ситуации в будущем, необходимо создание военного учебного заведения по подготовке офицеров по работе с личным составом или соответствующего факультета в составе многопрофильного высшего военного училища МО. В этом вопросе следует учесть обстоятельство невозможности подготовки офицеров по работе с личным составом в зарубежных учебных заведениях. Преподавание таких дисциплин, как психология, социология и другие общественно-политические науки, должно быть доверено ведущим специалистам республики в этих областях.

Что касается текущих задач, то в этом направлении нами уже накоплен значительный опыт по организации методического общения заместителей командиров по работе с личным составом. Однако эти работы следует продолжить более систематизированно, особое внимание уделяя таким звеньям, как батальон и рота. Сегодня уже обсуждается вопрос о том, как подействует на оздоровление морального климата в войсках создание института армейских священнослужителей.

Второй аспект воспитательной работы — это ее духовно-содержательная сторона. Каждый военнослужащий должен иметь четкое представление о том, для каких целей он занимается боевой подготовкой, во имя чего идет в бой. Опыт войн показывает, что наличие высокого военного профессионализма без патриотизма, боевого духа и иных высоких морально-волевых качеств в решающие моменты может быть недостаточно для победы.

Содержание, формы и методы воспитания зависят от задач внешней политики, исторического прошлого и настоящего, специфики национального самосознания и иных факторов. Идеология Вооруженных сил РА должна вытекать из единой национально-государственной идеологии. Пока в обществе не выработана единая идеологическая система, воспитание военнослужащих может вестись лишь на основе отдельных духовных ценностей и идеологических положений. Отметим наиболее важные из них — это идея государственности и необходимость быть сильным.

Военные победы, одержанные при защите нашей государственной границы, подготовили плодотворную почву для установления еще одной ценности — веры в собственные силы. В этом мы видим неразрывную связь между патриотизмом, национальным достоинством и чисто военным честолюбием.

Схема воспитания, ориентирующего на указанные ценности, должна строиться на познавательной основе, по формуле Г. Нжде: познать нацию, верить в силы нации, гордиться, что ты — Армянин. Прав был Нжде, утверждая, что «Армянин за всю свою историю оказался более Человеком, чем Армянином».

Необходима и конкретизация методологии организации воспитательной работы в армии. В этом аспекте нам хотелось бы особо выделить следующие принципы: непрерывность, единообразие, единство процессов боевого обучения и воспитания, индивидуальный и дифференцированный подход.

И последнее, на чем мы бы хотели заострить внимание, это необходимость непрерывного синтеза науки и практики, их взаимообогащения. Сфера воспитательной работы в особой мере является областью непрерывного творчества, вот почему необходимо применять научные подходы. И вообще, научность должна стать непреложным фактором, сопутствующим процессу качественного укрепления нашей армии на данном этапе, одним из главных принципов строительства ВС.

MILITARY PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY

THE SYSTEM OF EDUCATIONAL WORK CARRIED OUT IN THE ARMED FORCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AND WAYS OF ITS IMPROVEMENT

G. B. HAROUTUNIAN, Colonel

SUMMARY

The transition from quantitative tasks of development within the Armed Forces of Armenia to qualitative tasks, is typical for the modern stage of building the Armed Forces. It means that today the questions of the characteristics of the content of this effort in the army and improvement of its forms and methods are first and foremost. It is therefore necessary to analyze and evaluate the educational system in the Armed Forces, to determine the possibilities and the methods which may strengthen and improve its effectiveness.

The goal of educational work in the Army is to create efficient, combat-ready troops to safeguard our borders and our national interests. The system of educational work is also a relatively independent sphere with its specific tasks and special bodies to accomplish these tasks.

The organizational and moral issues in educational work should be different. The former is related to the creation of a system of special bodies to do such work in the Army. The latter is related to the elaboration of special spiritual values that should be anchored in the mind of every serviceman.

In the Armenian Armed Forces, the main organizational backbone is made up of the bodies responsible for working with personnel. This stretches from the specific department of the Ministry of Defense to the deputy commanders responsible for working with personnel.

Throughout the system, the officers responsible for social-legal issues have a special role. The next link is the Chiefs of Base clubs and librarians. Because of the great importance of such work, the position of Deputy Minister responsible for work with personnel was established in the Ministry of Defense (MoD).

In the structure of the Armenian Armed Forces, these bodies form a united specialized system. Its purpose is to provide patriotic, ideological, moral and aesthetic education to servicemen. It also forms necessary psychological characteristics and sharpens the will. We should consider that the education of personnel is a part of the overall work which has to be accomplished.

The delegation of authority to bodies within the system is of special importance.

According to order number 239 (dated 1995 07 27) of the Minister of Defense of Armenia the authority and responsibility of Deputy Commanders responsible for work with

personnel is to be increased. All staff changes, suggestions and encouragement should be submitted according to their opinion and with their signature. It must be noted that the consolidation of positions of bodies responsible for the work with personnel is accompanied by increasing their responsibility. The educational system in the Army assumes the existence of organized tasks. Foremost amongst these is the provision of sufficient cadres. These cadres are currently chosen from outside the forces according to their individual characteristics. The possibilities for such recruitment are limited because it is not too socially appealing.

This new situation dictates two approaches: the future and the present ones.

In order to avoid the rise of the same situation in future it is necessary to create a military educational institution to prepare officers responsible for working with personnel or appropriate faculty in the structure of the Higher Military Multitask Command College of the MoD.

Officers who would be responsible for work with personnel could not, in our opinion, be trained abroad. Teaching of such disciplines as pedagogy, psychology, sociology, and political science, should be entrusted to leading specialists in Armenia.

What about current tasks? Here we have already gained significant experience in the organization of contacts regarding methods amongst Deputy Commanders responsible for work with personnel. These efforts, however, should be continued more systematically. Special attention should be paid to such units as the battalion and the company. We have already started discussing the issue of the creation of a structure to include military priests and their affect on normalizing the moral climate of troops.

The second aspect of educational work in the army is its moral and spiritual side. Each serviceman must understand why he does combat training and the aim of engagement. The experience of wars shows that the presence of a high military professionalism without patriotism, a combative spirit and other moral-volitional characteristics may, at crucial moments, be insufficient for victory.

The content, forms, and methods of education depend on foreign policy tasks, the historical past and present, specifics of national consciousness and other factors. The ideology of the Armenian Armed Forces should be derived from a united national state ideology. As long as the united ideological system is not developed in society, the education of serviceman can be based only on various spiritual values and ideological principles. We should note the most important ones—the idea of statehood and the necessity to be strong.

Military victories, gained during the protection of our state borders, prepared a rich soil for establishing another important value: a belief in our own power. We see an indissoluble connection amongst patriotism, national dignity and pure military honor.

The scheme of education of these values must be built on a cognitive base according to the formula of Garegin Nzhdeh : be cognizant of your nation, believe in the power of your nation, be proud of being Armenian. G. Nzhdeh was right contending that: the Armenian, throughout his history, was more human than he was Armenian.

It is necessary also to specify the methodologies of the organization of educational work in the army.

In this respect, we would like to highlight the following principles: continuity of conduct, uniformity, unity of processes of combat training and education, individual and differential approach.

The last focus of attention is the necessity of a continuous synthesis of science and practice, and their mutual enrichment. The sphere of educational work is a special field of continuous creation. This is the reason it is necessary to use scientific approaches. As a matter of fact, the scientific character must become an immutable factor, attending the process of the qualitative strengthening of our army today. It should become one of the most important principles of building the Armed Forces.

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԵՏՔԱՇՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ.
ԸՆԿՃՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՈՒՃԱՊԻ ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ

*Գ. Ս. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ, պաշտոնաթող գնդապետ,
պատմական գիտությունների դոկտոր*

Ահա երկու տարի է, ինչ ԼՂՀ-ում և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի պետական սահմանի վրա վինադադար է տիրում: Սակայն դա ամեննին էլ խաղաղություն չէ, այլ խորհերու, գույե և նախնին քաղաքական նպատակներին հասնելուն ուղղված նոր պատրաստությունների համար կարճ դադար: Այսօր, ինչպես երբեք, բանակին պետք են պոնություն և մարտապատրաստություն, մարտական պատրաստման կազմակերպում գիտական հիմքերի վրա:

Ձորքերի կողմից մարտական գործողությունների վարման հիմնական ձևերն են հարձակողական և պաշտպանական գործողությունները: Դրանք օպերային ուղղության տարածքի կամ ռազմական գործողությունների թատերաբեմի որոշակի շրջանում ըստ պորքերի ու կրակով հարվածների խնդիրների և ժամանակի համաձայնեցված մարտական գործողություններ են, որոնք մարտերում ու օպերայիաներում հաճախ փուգակցվում են հակառակորդի ոչնչացման նպատակով: Հարձակողական և պաշտպանական գործողությունների ճիշտ համակցումը ռազմական արվեստի առավել ցայտուն դրսևորումներից է:

Հակառակորդի նկատմամբ ավելի ձեռնտու դիրքեր գրավելու և նրա առավել արդյունավետ ոչնչացման համար ուժերի ու միջոցների անհրաժեշտ խըմբավորման և կրակով հարվածների համակարգի ստեղծման նպատակով մարտական գործողությունների ընթացքում կատարվում է պորքերի կազմակերպված տեղաշարժ, այն է՝ տարաշարժ (մաներ)¹:

¹ Տես «Боевой устав сухопутных войск, ч. II». М., 1989, с. 14 (այսուհետև՝ БУ СВ).

Տարաշարժի ձևերն են՝ շրջառումը, շրջանցումը (գերապանցապես հարձակողական մարտերում), հետքաշումը և հարվածների ու կրակի տարաշարժումը:

Հետքաշումը պաշտպանական մարտի տարատեսակ է և այնպիսի մի տարաշարժ է, որը կիրառվում է հակառակորդի գերապանցող ուժերի հարվածի տակից յուրային պորքերի դուրսբերման, ժամանակի շահման և ավելի նըպաստավոր բնագծի կամ շրջանի գրավման նպատակով²: Հետքաշումը լինում է երկու տեսակի՝ հարկադրական և կանխամտածված:

Հարկադրական հետքաշումը կատարվում է հակառակորդի գերապանցող ուժերի հարվածների ազդեցությամբ՝ մարտից պորքերի նախապես դուրսբերումով, այնպիսի պայմաններում, երբ առկա ուժերով ու միջոցներով հնարավոր չէ պահել պաշտպանության վրանդեպքում շրջանները և ստեղծվել է յուրային պորքերի շրջանակման ու ոչնչացման սպառնալիք³:

Կանխամտածված հետքաշումը կատարվում է հետագա գործողությունների համար բարենպաստ պայմանների ստեղծման նպատակով:

Մարտից դուրսբերումը այնպիսի գործողություն է, երբ մարտ վարող պորքը լրիվ կազմով կամ ուժերի մի մասով պոկվում է հակառակորդից: Այն կատարվում է հակառակորդի ճնշման տակ⁴ և դիտվում է որպես սովորական երևույթ, պաշտպանական մարտի մի մաս:

² Տես նույն տեղում, էջ 15:

³ Տես նույն տեղում, էջ 142–143:

⁴ Տես «Половой устав армии США (FM-100-5)». М., 1964, с. 161, 164–165.

Մարտիսի դուրսբերումը և կազմակերպված հետքաշումը կարող են կատարվել հետևյալ նպատակներով.

- վորամասերի ու ստորաբաժանումների փոխարինում,
- յուրային վորքերի պաշտպանության ուժեղացում այլ տեղամասերում,
- յուրային վորքերի համար ավելի ձեռնտու վիճակի ստեղծում,
- մարտերիսի դուրս բերված վորքերի տեղափոխում ծովով և օդով՝ հատուկ խնդիրների կատարման համար,
- օբյեկտների և հաղորդակցության ուղիների պաշտպանություն,
- ուժերի ու միջոցների նոր խմբավորման ստեղծում,
- մարտական գործողությունների ծանր հետևանքների վերացում,
- վորքերի դուրսբերում երկրորդ շարանակարգ կամ ռեզերվ,
- տնտեսական աշխատանքների կատարում և այլն⁵:

Բոլոր դեպքերում հետ քաշվողները ժամանակ են շահում ի հաշիվ տարածքի կորստյան և հակառակորդի մարտական հնարավորությունների նվազեցման՝ պայմաններ ստեղծելով պաշտպանվող վորքերի խորքիս ուժերի և միջոցների մոտեցման համար⁶:

Պաշտպանական գործողությունների ժամանակ վորքերի հետքաշումն ապահովվում է. ամերիկյան վորքերում՝ ծածկապաշտպանական ստորաբաժանումների՝ պաշտպանակների, ռուսական վորքերում՝ վերջապահ վորքերի, գերմանական վորքերում (երկրորդ համաշխարհային պատերազմի փորձիս)՝ առաջակալների ուժերով: Դրանս բոլորի էությունը նույնն է՝ ապահովել յուրային վորքերի դուրսբերումը մարտիսի և գրավել ավելի նպատավոր դիրք: Այս

ստորաբաժանումները սովորաբար գործում են երկու խմբով, որոնք հաջորդաբար, կատարելով գլորումներ, գրավում են նպատավոր բնագծեր:

Հարկ է նշել, որ 1943—1945 թթ. մարտերում գերմանական հրամանատարությունը կատարելապես տիրապետում էր պաշտպանական մարտերի կազմակերպման ու վարման արվեստին՝ ծածկապաշտպանվելով շարժունակ ու լավ սպառալինված վերջապահ խմբերով: Նրանք ի վիճակի էին լինում երկար ժամանակով արգելակել խորհրդային վորքերի առաջխաղացումը, իսկ մարտի վճռորոշ պահերին այնքան աննկատելիորեն կտրվել հարձակվողներիս, որ երբեմն գերմանայիների հետքաշման մասին տեղեկանում էին շատ ժամանակ անս:

Եղել է նաև ադրբեջանական վորքի հետքաշում ԼՂՀ անմիջական մատույցներիս: Բայց այստեղ հետքաշումը հարկադիր էր և հետևանքն էր նրանս մոլի ձգտման՝ միայն անընդհատ հարձակումով, որքան հնարավոր է կարճ ժամանակահատվածում գրավելու ԼՂՀ-ն, առանս հերոսական ու անձնագոհ դարաբաղյիների, նրանս քաջարի վինվորների ներուժը հաշվի առնելու, ընդսմին նաև հոգ չտանելով սեփական թիկունքի ամրության մասին:

Ավարտելով հետքաշման ժամանակ մարտական գործողությունների վարման այս համառոտ ակնարկը՝ մեր պարտքն ենք համարում նշել, որ ինչպես ԼՂՀ-ում, այնպես էլ ՀՀ-ում նահանջողական մարտավորությունը կիրառելի չէ, քանի որ ավելի մեծ «շահում» ձեռք բերելու համար մարտավարության հարցում պարտվելու կամ որոշ տարածք կորցնելու գաղափարը այստեղ ոչ մի պայմանով կիրառելի չի կարող լինել՝ տարածքի սահմանափակության և կասկածելի ռիսկի պատճառով:

Ռազմական մասնագետները լավ են հիշում, որ 1941—1945 թթ. պատերազմում պաշտպանության մարտավարական գոտու խորությունը կազմում էր 25—30 կմ, և հակամարտող մյուս կողմը սովորաբար այն ձեղքում էր հարձակ-

⁵ Տես Գ. Շ. Աբրամյան. 89-ая Армянская Таманская стрелковая дивизия в последней фазе Великой Отечественной войны. Изд. «Гитутюш» ИАИ РА, Е., 1994, с. 197; Центральный архив Министерства Обороны РФ, ф. 1251, оп. 1, д. 29, лл. 123—129 (այսուհետև՝ ЦАМО РФ).

⁶ Տես «Полевой устав армии США», էջ 162—166.

Անգլիական զորքերի կազմակերպված նահանջը (Հունաստան, 1941 թ.)
 («История Второй Мировой Войны, 1939—1945», т. 8, М., 1977 գրքից)

ման առաջին իսկ օրը: Իսկ ԼՂՀ տարածքի խորությունը էապես փոքր է նշված արժեքից: Նույնը վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, քանի որ այստեղ էլ ամենուրեք ապահովված չէ անհրաժեշտ «խորությունը» և չկան «օպերատիվ հաջողության» ձեռքբերման նպատակով տարածքի կորստյան արդարացի ման հուսալի երաշխիքներ:

Մեկ պետք է առաջին հերթին մտա-

հոգի ոչ թե տարածքի կորստյան վտանգը, այլ մի այնպիսի անհաղթահարելի ու խոր շարանավորված պաշտպանության ստեղծումն ու վարումը, որը հագեցած լինի գոյատև ու դաշտային ամրաշինական կառույցներով, յուրային զորքերի վրայով թևային և բազմահարկ կրակի վարման համար նախատեսված կրակակետերով, կառավարվող և ոչկառավարվող ականապայթուցիկ պատնեշ-

ներով, դարաններով ու այլ «անակնկալներով», կայուն ու դաշտային հուսալի կապողիներով, ինքնաթիռների և ուղղաթիռների թռիչքանցման գաղտնի գոտիներով, ռեպերվի տեղաբաշխման շրջաններով:

Տարամասշտաբ, վճռական և մարտական գործողությունների բնույթով ու ձևերով տարբերվող խնդիրները հաշտությամբ լուծելու համար հրամանատարները պետք է իրենց տրամադրության տակ ունենան հակամարտող կողմերի վիճակի և կազմի մասին տվյալներ, որոնք պետք է գնահատվեն և հաշվի առնվեն նրանց որոշումներում: Ցավոք, միշտ չէ, որ հնարավոր է լինում հավաքել հակառակորդի մասին անհրաժեշտ տրվյալների ամբողջությունը: Ահա թե ինչու հրամանատարները որոշում ընդունելիս հաճախ են հանդիպում իրավիճակի *անշոշափելի գործոններին*⁷, որոնք, անտարակույս, բացասաբար են ազդում մարտական գործողությունների կազմակերպման ու վարման ընթացքի վրա:

Անշոշափելի գործոնների թվին է դասվում հակամարտող կողմերի պորքերի բարոյահոգեբանական վիճակի, մարտունակության աստիճանի, դիմադրելու կամքի որոշման բարդությունը, երբեմն նույնիսկ անհնարինությունը:

Ուստի մենք անհրաժեշտ ենք համարում քննել վիճակների հոգեկան վիճակի վրա ներազդող վտանգավոր գործոնների առաջացման և վարգայման հարցերը, դրանց դեմ պայքարի միջոցները: Նշենք, որ այդ գործոնները, որոնցից առավել տարածված են ընկրճվածությունն ու խուճապը, հատկապես ցայտուն են արտահայտվում նահանջի ժամանակ:

Ձիւվորը, ինչպես և ցանկացած մարդ, հասարակական-պատմական գործունեության ու մշակույթի կրողն է⁸: Դեռ մինչև բանակ գալը նա, մյուսներից անհատականորեն տարբերվելով, բարդ և երկարատև ճանապարհ է անցնում

յուրաքանչյուր անհատի համար տարբեր կենսամիջավայրում՝ ձեռք բերելով քիչ թե շատ կայուն բնավորություն: Իսկ բանակում այդ բնավորությունը համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում պետք է «վերափոխվի» պորքերի ծառայության «տանջալից միապաղարության» ոգով, ընդ որում՝ մարտական գործողությունների վարման նրա համար անսովոր հնարների ու կանոնների պայմաններում: Եվ պատահական չէ, որ, ինչպես պարզել են փնվորական հոգեբանները, ծառայության առաջին տարվա ընթացքում խորհրդային բանակի փնվորների լոկ 1/5 մասն էր հասցնում հարմարվել ստորաբաժանման կյանքին և ներդաշնակվել ծառայակիցների հետ⁹:

Հայտնի խորհրդային մանկավարժ Ա. Ս. Մակարենկոն գրել է. «Ոճն ստեղծվում է չափազանց դանդաղ, որովհետև այն անսպասելիքացնելի է առանց ավանդույթների, այսինքն՝ իրավիճակների ու սովորությունների, որոնք ընդունվում են արդեն ոչ թե փոստ գիտակցությամբ, այլ ավագ սերունդների փորձի, ժամանակի ընթացքում գոյատևող ողջ կոլեկտիվի մեծ հեղինակության նկատմամբ գիտակցական հարգանքի միջոցով»¹⁰:

Հայ փնվորների մեջ վարքի նման ոճի ստեղծումը ՀՀ և ԼՂՀ բանակների հրամանատարական կազմերի առջև դրված գերբարդ, մինևույն ժամանակ վեհ ու ալնիվ խնդիր է, որի կատարման համար հրամանատարներից պահանջվում են Կապվածություն ու տակտ, համբերատարություն, խոր գիտելիքներ և մեթոդական հմտություն ուսուցման ու դաստիարակչական աշխատանքում՝ ուղղված փնվորների բարոյական ոգու բարձրացմանը և իր վեճին տիրապետման գործում վարպետացմանը, ինչպես նաև ստորաբաժանումների և պորամասերի լիաներդաշնակմանը:

Այժմ քննենք ընկճվածության և խուճապի երևույթները, դրանց առաջացման պատճառներն ու հետևանք-

⁷ Տես նույն տեղում, էջ 39:

⁸ Տես «Советский энциклопедический словарь». М., 1979, с. 1496 (այսուհետև՝ ՇՅՇ).

⁹ Տես «Красная звезда», 17 октября 1964 г.

¹⁰ А. С. Макаренко. Сочинения, т. I, М., 1957, с. 556.

ները, ինչպես նաև դրանց դեմ պայքարի մեթոդները:

Ձիևվորների ընկճվածությունը նրանց ճնշված, մռայլ ու ծանր տրամադրությունն է, վիատություն, նեղությունից խեղճացածության հոգեվիճակը, որը նա առաջանում է նրանց գիտակցության ու կամքի վրա արտաքին (բնական) ու ներքին (հոգեբանական) գործոնների ներգործությամբ: Որոշակի պայմաններում այն կարող է վերածվել *վախի*, այսինքն՝ բացասական հույզական հակադրման, որն առանձին զինվորների մեջ կամ զորամասերում ու ստորաբաժանումներում ծագում է իրական կամ մտացածին վտանգի դեպքում, ինչպես նաև նրանց բարոյական ու հոգեբանական պատրաստականության և կայունության անբավարարության հետևանքով¹¹:

Մարտական գործողություններ վարելու ժամանակ վախը կարող է հանգեցնել *խուճապի*, որն ավելի խոր հույզական հակադրում է, խելակորույս զինվորների անսպասելի վախն է՝ կապված արտակարգ վտանգի վերապրման, իրավիճակի արագ ու կտրուկ փոփոխությունների պայմաններում մարտի նպատակին հասնելու գործում սեփական ուժերի նկատմամբ վստահության կորստի հետ:

Մարտական պատրաստման ընթացքում, հատկապես զինվորների գործնական հմտությունների, ինչպես նաև մարտական գործողությունների հետ կապված մտավոր ունակությունների ձևավորման գործում լայնորեն օգտագործվում են հոգեբանախոսության ուսուցման մեթոդները: Ընդամին համապատասխան հնարները սկզբում կատարվում են բաժան-բաժան, դանդաղ, ապա՝ միջին տեմպով, վերջում՝ արագ տեմպով՝ հասնելով ավտոմատիզմի:

Այդ գործընթացը յուրովի շարունակվում է մարտադաշտում. մարտը դառնում է մի յուրահատուկ պրակտիկա այդ հմտությունների, հնարների, ունակությունների կատարելագործման հա-

մար: Այսպես՝ բազմաթիվ մարտերի մասնակից զինվորը հակառակորդի թռչող արկի (ականի) ձայնով (սվոյոյով), հատկապես նրա հետագծի վարընթաց հատվածում, անսխալ որոշում է նրա անկման կետի հեռավորությունը և, անհրաժեշտության դեպքում, հասցնում է թաքնվել մինչև պայթյունը:

Մարտի դաշտում տեղի ունեցող գործընթացների և երևույթների գնահատման ճշգրտությունը և զինվորի՝ դրանց հետ կապված վարքը էապես կախված են նաև նրա *խառնվածքից*: Խառնվածքը անհատի հոգեկան գործունեության ընդհանուր բնութագիրն է ըստ զգայմունքների խորության, ուժի, տևողության, կայունության, ընթացքի արագության: Բնականաբար, նշված գործընթացներն ու երևույթները տարբեր խառնվածքի տեր մարդկանց կողմից ընկալվում են տարբեր կերպ, ուստի և նրանք հակադրում են յուրաքանչյուրը յուրովի¹²:

Հարկ ենք համարում նշել, որ բոլոր պատերազմներում, որպես արտաքին հոգեբանական ներգործության առավել հզոր գեներելից մեկը, կիրառվել է *քարոզչությունը*: Հակառակորդի վրա հոգեբանական ներգործությունը նույնքան հին միջոց է, որքան ինքը պատերազմը: Նրա նպատակն է հակառակորդին վախ ներշնչել, իսկ սեփական զորքերին՝ քաջություն, արիություն ու խիզախություն: Քարոզչությունը սովորաբար բովանդակում է ե՛ր ճշմարտություն, ե՛ր սուտ: Մուտը շատ պետությունների ղեկավարների համար մի գենք է, որը նրանք օգտագործում են սեփական ժողովրդին մոլորեցնելու, չեպոք երկրների համակրանքը շահելու, հակառակորդին խաբելու նպատակով: Ի դեպ, քարոզչությունը նաև սառը պատերազմի հզոր միջոցներից մեկն է:

Վերադառնալով խուճապի հարցին՝ պետք է նշել, որ նրա հիմքում գտնվում է վախը: Իսկ վախի ապրումը ազդում է նյարդային քջիջներում և զլխուղեղի կեղևում տեղի ունեցող հիմնական նյար-

¹¹ Шу «Военно-энциклопедический словарь». М., 1986, с. 713.

¹² Шу СЭС, с. 1328.

դային գործընթացների՝ գրգռման և արգելակման վրա, նրանց դինամիկայի ու հարաբերակցության վրա: Ընդ որում թույլ գրգռիչները կարող են առաջ բերել անսպասելի բուռն հսկայադուր կամ խոր ընկճվածություն: Վախն ապդում է բոլոր հոգեկան գործընթացների վրա՝ մտածողության, սգայմունքների և կամքի վրա: Տարբեր պինդորներ տարբեր կերպ են ապրում վախը, մասնավորապես անհանգստությունը, որը հատուկ է վտանգի տակ գտնվող յուրաքանչյուր մարդու¹³: Եթե ժամանակին միջոցներ չձեռնարկվեն, անհանգստությունը կարող է վերածվել երկյուղի, ահի, խուճապի, իսկ վերջինս առավել ուժեղ հուզական հակադրումն է, որը պարունակում է ստրեսի տարրեր:

Խուճապահար գործածար կամ ստորաբաժանումը վախից խելակորույս մարդկանց մի հոծ պանզված է: Նրանց հեղեղն իր ճանապարհին խորտակում է արգելքները, դեն է շարտում գենքը, ջրջում է գումակի բեռնասայերը, վիրավորներով սայլակառքերը, կտրում է հըրանտթևերի լծափողկերը և այլն: Խուճապի մատնված պորամասը բացարձակապես ի վիճակի չէ կատարելու որևէ ակտիվ գործողություն, դեպքերի մեծամասնությունում նա միառժամանակ շարքից դուրս է գալիս, և հետագա մարտերում նրա նկատմամբ պետք է ցուցաբերել որոշ պզուշավորություն, քանի որ մեկ անգամ ապրած պզայմունքը նույնանման պայմաններում կրկնվելու միտում ունի¹⁴, համաձայն հետևյալ սկզբունքի. «Ամբոխը վազում է առջևից խոյացողի հետևից ոչ այն պատճառով, որ առջևից ընթացողը ճիշտ է վարվում, այլ որովհետև նա ավելի արագ է վազում»¹⁵: Հետևաբար, խուճապը այն բեկումնային պահն է, որից սկսվում է պարտությունը, հաճախ նաև ջախջախումը:

Բոլոր տեսակի մարտերում պորքերը

պետք է ցուցաբերեն ծայր աստիճան ըզգունություն, պատրաստ լինեն օրվա կամ գիշերվա ցանկացած ժամին ակնթարթային գործողություն վարելու: Ընդամին պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ մարտերը սովորաբար սկսվում են անսպասելիորեն՝ առաջացնելով հոգեկան և մարմնական ուժեղ վնասվածք, խուճապ, որոնք կարող են տանել դեպի պարտություն:

Քննարկենք մի քանի պատմական օրինակներ:

Լուկուլլոսի պորքերի առաջ հայոց պորքերի նահանջի ժամանակ (մ. թ. ա. 69—67 թթ.) Տիգրան Մեծը չերկնչեց, այլ պատերազմների պատմության մեջ առաջին անգամ կիրառեց հակառակորդի թվապես գերազանցող բանակի մարտակարգերը թեթև հեծելազորի տարաշարժային հարձակումներով խախտելու մարտավարություն, իսկ այնուհետև ծանր հեծելազորով ոչնչացրեց նրան Արածանի գետի ու Արտաշատի մոտ¹⁶:

Ռուս մեծ պորավար Ա. Սուվորովն իր պորքերի մի մասի նահանջի ու խուճապի առաջացման դեպքում քայլում էր պինդվորների հետ, սակայն նահանջին կանխամտածված ու կառավարելի տեսք տալով՝ աշխույժ գոչում էր. «Ապրե՛ք, դուրս գան՝ փրկե՛ք: Ընդհատ է. գրավելով՝ ծուղակ գցենք»: Իսկ երբ պորքերը հասնում էին պորավարի կարծիքով պաշտպանության համար նպատակավոր բնագծի, նա հրամայում էր. «Ապրե՛ք, արծիվներս, կանգ ա՛ն: Ահա այստեղ մենք թշնամու հետ վճռական մարտի կրոնվենք»¹⁷: Եվ, իսկապես՝ կռվում ու հաղթում էին:

1940 թ. մայիսի 26-ից մինչև հունիսի 4-ը ժամանակահատվածում 43 գերմանական դիվիզիա Գյուտենբերկի մոտ ջրապատեցին 18 ֆրանսիական, 10 անգլիական և 12 բելգիական՝ ընդամենը 40 դիվիզիա և սկսեցին դրանց ջախջախումը: Շրջապատվածները խուճապի մատնվե-

¹³ Տես Ա. В. Барабаничиков, А. Д. Глоточкин, Н. Ф. Фегенко, В. В. Шеляг. Психология воинского коллектива. М., 1967, с. 182.

¹⁴ Տես նույն տեղում, էջ 183—184:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 184:

¹⁶ Տես «Военное искусство рабовладельческого и феодального строя». М., 1953, с. 111.

¹⁷ «Рабочая тетрадь». Записи лекций по истории войн и военному искусству, сделанные в академии им. М. Фрунзе в 1953 г., с. 43.

Դաշնակցային զորքերի խուճապահար փախուստը Դյունկերկից (1940 թ.)
(«История Второй Мировой Войны, 1939—1945», т. 8, М., 1977 գրքից)

ցին¹⁸: Բայց Հիտլերը որոշեց նրանց ֆիզիկապես չոչնչացնել, այլ հնարավորություն տալ Մեծ Բրիտանիա անցնելու՝ ենթադրելով, որ այստեղ փրկվածները կտարածեն գերմանական բանակից սարսափի ու հուսահատության պգայմունք: Դա ֆյուրերի կարծիքով կնպաստեր Մեծ Բրիտանիայի բնակչության խոր բարոյալքմանը և, վերջին հաշվով, այդ երկրի շուտափույթ պարտությանը¹⁹: Բարեբախտաբար դա տեղի չունեցավ:

Նման մի բան կատարվեց ինչպես Ղարաբաղի հայության կողմից Շուշի քաղաքի պատագրման, այնպես էլ ԼՂՀ-ի արևելյան մասերում հայերի լայնածավալ հակահարձակման ժամանակ: Ազերիների սարսափահար փորձը խուճապի մատնվեց և ոչ միայն ամեն ինչ թողած փախուստի դիմեց, այլև իր բնակչությանն այնպես վարակեց այդ

սարսափով, որ նա նույնպես դիմեց իր զորքերի անփառունակ օրինակին:

Այո՛, խուճապը լոկ ընկճվածություն և ու շփոթություն չէ: Այն արտահայտվում է անգիտակցական և չկառավարվող բընույթ կրող գործողություններով:

Փորձից բխող մեր համոզմունքով խուճապի կանխման լավագույն մեթոդն այն էր, երբ անձնագոհ կամավորների՝ սպաների, սերժանտների, շարքայիների սակավաթիվ խմբեր «կառչում» էին կարևոր բնագծերից և հետ էին մղում թշնամու գրոհները: Ջգալով իրավիճակում տեղի ունեցող փոփոխությունը՝ նահանջող պինվորները, ասես ամաչելով իրենց արարքից, մեկ-մեկ կամ փոքր խմբերով վերադառնում էին քաղերի մոտ և միանում նրանց կողմից մղվող մարտին: Նման օրինակները բավաթիվ են և հույժ ուսանելի:

Այսպես, օրինակ, երբ Թամանյան թերակղզում, Կոմենդանտակայա լեռան մոտ 1943 թ. հոկտեմբերին թշնամու տանկերը հանկարծակի գրոհեցին 89-րդ Հայկական դիվիզիայի 526-րդ գնդի աջ

¹⁸ Шу «Советская военная энциклопедия», т. 3, М., 1977, с. 280—281.

¹⁹ Шу «История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945», т. 1, М., 1963, с. 224.

թնի վրա, գնդի հրամանատարի տեղակալ մայոր Ջ. Բաբայանը, վերցնելով մի հակատանկային հրացան, իր հանձնակատարի հետ կրակային դիրք գրավեց մի կիսավեր տան մոտ և խոցեց տանկերից երկուսը՝ դրանով իսկ կանխելով հնարավոր շփոթությունը գնդի պիւվորների շրջանում²⁰:

Նշենք, որ խուճապ է առաջացել նաև պանզավաճային խոցման ժամանակակից միջոցների կիրառման պայմաններում, երբ անգամ այդ միջոցներն ըստեղծողները չեն կարողացել լիովին կանխատեսել կամ ճիշտ գնահատել դրա հետևանքները:

Այսօր էլ պանզավաճային խոցման պենքերի շատ տեսակներ պահվում են հույժ գաղտնիության պայմաններում, իսկ պանզավաճային լրատվության միջոցներում ժամանակ առ ժամանակ հայտնվում են սուղ տեղեկություններ տարբեր տեսակի պենքերի մասին (ինֆրա-ձայնային, էլեկտրամագնիսական, լազերային, ցրող գործողության ռումբերի և այլն): Դա նշանակում է, որ նշված և ներկայումս մեզ առայժմ անհայտ միջոցները կարող են հակամարտող պորքերի մեծ պանզավաճների կիրառմամբ բնորոշվող դասական պիւված պայքարը վերածել գիտության և տեխնիկայի պատերազմի:

Ահա թե ինչու Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտպանության համար մենք պետք է ոչ միայն գտնվենք մշտական մարտական պատրաստության վիճակում, այլև հաշվի առնենք անսպալի ու ներկայի փորձը՝ կանխատեսելով արագադուր հնարավոր փոփո-

խությունները, նախապատվությունը տալով ոչ այնքան անսպալին, որքան հեռանկարին: Դա կլինի լավագույն երաշխիքն այն բանի, որ ինչ միջոցի էլ դիմի մեր հնարավոր հակառակորդը, մենք հանկարծակիի չենք գա, չենք մատնելի խուճապի և, պատրաստ լինելով մեր դեմ հնարավոր բոլոր միջոցների կիրառմանը, կկարողանանք պատվով պաշտպանել մեր հայրենիքը:

Ընկճվածության և խուճապի կանխման գործում հաջողության հիմնական գրավականը բանակի հրամկապմի խոր գիտելիքներն են, գործնական հմտությունն ու անձնական արիությունը, ժամանակակից ուսումնական բազաներում բոլոր կատեգորիաների պիւճառայողների մարտական, ֆիզիկական ու բարոյահոգեբանական որակյալ պատրաստումը ուսուցման ու դաստիարակման առաջավոր մեթոդների կիրառմամբ: Դա հնարավոր է դարձնում գործնական ինդիվիդների կատարումը ռիսկի թույլատրելի «բաժնեմասով», պորքերի բնականոն սպառապիւումը և ապահովումը երկարատև ու լարված մարտերի վարման համար անհրաժեշտ ամեն ինչով, պորամասերի ու ստորաբաժանումների լիաներդաշնակումը, ինչպես նաև պիւվորների միջև նորմալ փոխհարաբերությունների ու նրանց մեջ մարտերում փոխօգնության պատրաստակամության դաստիարակումը, մի խոսքով՝ մըշտական մարտական պատրաստությունը և չբթացող պզոնությունը:

Նշենք, որ սույն հիմնահարցը դեռևս պատշաճ ձևով մշակված չէ և իր արտացոլումը չի գտել պիւվորական կանոնադրություններում: Ուրտի, կարծում ենք, ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը, գիտնականների հետ համագործակցելով, կարող է նախաձեռնել այս բարդ ու կարևոր գործը:

²⁰ Տես ԱՄՈ ՓՓ, փ. 1251, օր. 1, Գ. 29, Ա. 110 և Գ. 2, Ա. 23, Գ. Ա *Արքահայան*, նշ. աշխ., էջ 185-193:

БОЕВАЯ ПОДГОТОВКА

БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ ПРИ ОТХОДЕ. МЕТОДЫ БОРЬБЫ ПРОТИВ ПОДАВЛЕННОСТИ И ПАНИКИ

Г. С. АБРАМЯН, полковник в отставке, доктор исторических наук

РЕЗЮМЕ

Основными видами ведения войсками боевых действий являются наступательные и оборонительные действия. Правильное сочетание этих действий, конечной целью которых является ликвидация противника, — одно из ярких проявлений военного искусства.

В целях занятия более выгодного положения по отношению к противнику и создания необходимой группировки сил и средств, системы огневых ударов для наиболее эффективного уничтожения противника в ходе боевых действий используется маневр.

Видами маневра являются обход, охват (преимущественно в наступательных боях), отход и маневр ударами и огнем.

Отход является маневром, применяемым в оборонительных боях в целях вывода своих войск из-под ударов превосходящих сил противника, выигрыша времени и занятия более выгодного рубежа или района. Существуют два вида отхода: вынужденный и преднамеренный. Вынужденный отход осуществляется под воздействием ударов превосходящих сил противника, с предварительным выходом из боя, когда имеющимися силами и средствами невозможно удержать занимаемые районы обороны и создается реальная угроза окружения и уничтожения своих войск. Преднамеренный отход организуется в целях создания благоприятных условий для дальнейших действий.

Выход из боя — это действия, при которых ведущие бой войска в полном составе или частью сил отрываются от противника. Выход из боя тоже является частью оборонительного боя.

Отход войск обеспечивается: в войсках США — подразделениями прикрытия, в русских войсках — арьергардами, а в немецких (по опыту ВОВ) — заслонами. Суть их одна — обеспечить выход своих войск из боя и занять более выгодное положение. Это действие обычно производится двумя группами, которые последовательно, делая перебаты, занимают очередные выгодные рубежи.

Следует отметить, что с учетом тактической глубины обороны (в годы ВОВ она составляла 25-30 км и прорывалась противоборствующей стороной в первый же день наступления), по нашему мнению, применение таких видов маневра, как отход, в условиях РА и НКР ни в коей мере не допустимы вследствие малости их географических параметров.

В ходе боевых действий, чаще всего при отступлении, могут возникнуть такие негативные психологические явления, как подавленность и паника.

Подавленность характеризуется мрачным, угнетенным настроением. Она может возникнуть во всех стадиях боя, особенно в процессе отступления, в окружении.

Паника — это более глубокое эмоциональное переживание, в основе которого лежит страх. Охваченное паникой подразделение представляет собой лавину обезумевших от страха людей, которые бросают оружие, унич-

пожуют на своем пути преграды, опрокидывают обозы, повозки с ранеными, рубят построики у орудий и т. г. Охваченная паникой часть не способна к активным действиям, в большинстве случаев она на некоторое время выбывает из строя. В последующих боях в ее отношении следует соблюдать особую осмотрительность, так как однажды испытанное чувство при пождественных условиях имеет склонность к повторению. Паника является тем переломным моментом, с которого начинается поражение.

Учитывая то обстоятельство, что бои, как правило, начинаются внезапно, вызывая сильное психическое и физическое расстройство, вследствие которых может возникнуть паника, во время боевой подготовки войска следует готовить к мгновенным действиям в любое время дня и ночи, воспитывать в них высокую бдительность. Одним из лучших средств борьбы против подавленности и паники является воспитание в воинах психологической устойчивости, доведение исполнения ими всех приемов до автоматизма, достижение высокого уровня слаженности частей и подразделений.

В годы второй мировой войны было много случаев, когда отдельные офицеры или солдаты проявляли личный героизм и группой или в одиночку оказывали сопротивление врагу, своим примером увлекая других воинов и предотвращая возникновение паники.

Панику может вызывать и применение противником новых, еще не пользующихся широкой известностью видов оружия. Поэтому войска должны быть психологически готовы и к этому.

Подводя итоги, отметим, что основными гарантими успеха в деле предотвращения подавленности и паники являются: глубокие знания, практические навыки и мужество командного состава, качественная боевая, физическая и морально-психологическая подготовка всех категорий военнослужащих, нормальная оснащенность и обеспеченность войск всем необходимым для ведения продолжительных и напряженных боев, слаженность частей и подразделений, а также воспитание в воинах нормальных взаимоотношений и чувства взаимной выручки в боях, т. е. постоянная боеготовность и неусыпная бдительность войск.

COMBAT TRAINING

COMBAT ACTIVITIES DURING RETREAT: METHODS TO COMBAT DEPRESSION AND PANIC

G. S. ABRAHAMIAN, Colonel (Retired), Doctor of Historical Science

SUMMARY

Combat activities may fall into two types of operations: offensive and defensive. The right combination of these activities, the final purpose of which would be the defeat of the enemy, is one of the striking displays of military art.

Maneuvers are organized to occupy an advantageous position with respect to the enemy and create the necessary grouping of means and forces. Fire power is aimed to achieve the most effective defeat of the enemy during combat activities.

Maneuvers include turning to circumscribe the enemy. Another maneuver would envelope enemy forces during an offensive operation, retreat, and using attacks and fire.

Retreat is a maneuver used with a view to gain time and occupy a more advantageous position or region, taking the troops out of the attacks of more numerous enemy forces. There are two forms of retreat: deliberate and forced. Forced retreat is carried out under the impact of the attacks of enemy forces in superior numbers. After a preliminary disengagement, a retreat should start when it is impossible to maintain positions by available means and forces and there is a real threat of encirclement and troop destruction. A deliberate retreat is organized with a view to create favorable conditions for subsequent operations.

Disengagement is the activity, when a full or partial complement of fighting troops break off from the enemy. Disengagement is a part of defensive operations and conducted under the impact of the enemy.

Retreat of troops is provided by cover units (in the USA) and by rear-guard troops (in Russia) During World War 2, German troops used covering, incidental detachments. The key-point is the same: to provide for the disengagement of troops and the occupation more advantageous positions. This is done by the two groups, which subsequently maneuver to occupy such positions.

Considering that the tactical depth of defense (during World War 2 this was about 20-30 km and was broken by the enemy on the first day of its assault). In our opinion, the use of such kinds of maneuvers such as the withdrawal in Armenia and Karabagh have to differ because of their small geographical parameters.

During combat activities during a retreat, negative psychological phenomena such as depression and panic may appear.

Depression is characterized by a dismal and oppressed mood. It can arise at all stages of combat, especially when retreating or being encircled.

Panic is a deeper emotional experience, the base of which is fear. A unit consumed with panic is an avalanche of people gone mad with fear, who leave their rifles, destroy all obstacles on their way, overturn transports, carriages with casualties, destroy constructions near guns and so on. A unit in panic is not able to conduct an active engagement. In most cases it becomes a casualty for some time. In subsequent engagements, special circumspection should be given with respect to the panic, because once experienced, it is likely to be repeated under similar circumstances. Panic is the crucial moment when defeat begins.

Engagements start, as a rule, quite suddenly and may throw people into mental and physical disorder. This may cause panic. During combat training, therefore, troops should be prepared for instant activities at any time of day and night. They need a high level of vigilance. One of the best means against depression and panic is the training of soldiers in psychological stability. Their training must bring their reactions to the level of instinctive responses with a high level of harmony amongst troops and units.

There were many cases during the World War 2, when individual officers and soldiers displayed heroism and resisted the enemy in a group or alone, other soldiers were carried away by their example and as a result panic was prevented.

Panic can also be caused by the use of new, unknown types of weapons by the enemy. That is why troops must be psychologically prepared for anything.

In the final analysis, guarantees of success for staving off depression and panic are by means of thorough knowledge, practical skills and the courage of commanders. It is also achieved through the training of all troops in the areas of combat, physical, and moral-psychological training, together with the provision of all necessary equipment and facilities. All these are required to conduct long and intensive engagements, ensure the harmony amongst units and troops, and training to ensure good relations amongst soldiers and mutual assistance during operations, i. e. maintaining permanent combat readiness and vigilance.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԶՈՐՔԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Ռ. Խ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, կապիտան, տեխնիկական գիտությունների թեկնածու

Մարտական գործողությունների ընթացքում պորքերի կառավարումը տարբեր մակարդակների հրամանատարներից պահանջում է օպտիմալ որոշումների ընդունում:

Հրամանատարից՝ որպես որոշում ընդունող անձից, պահանջվում է գտնել պորտեմակների ճիշտ հարաբերակցությունը, որոշել նրանց թվաքանակը, ինչը հնարավորություն կտա նրան հաջողությամբ ղեկավարելու ռազմական գործողությունները, օպերայիան, մարտը: Օպերայիաների նպատակները և պորքերի խնդիրները որոշելիս հրամանատարը պետք է ցուցում տա, թե *ինչ, երբ* և *որտեղ* պետք է արվի, ինչ ուժեր և միջոցներ են հարկավոր դրա համար: Ունենալով այդ տվյալները՝ կարելի է հաշվարկել ուժերի և միջոցների անհրաժեշտ քանակությունները, որոշել, թե դրանք ինչ կառուցվածք պետք է ունենան: Այնուհետև պետք է քննել յուրաքանչյուր և թշնամու պորքերի կազմի հարցը, որոշել, թե ինչ պետք է անել հարձակման մեջ հարվածային ուժն ու կրթակային հպորությունը է՛լ ավելի մեծացնելու կամ պաշտպանությունում տոկոսությունն ամրապնդելու համար: Նշված վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ճշգրիտ որոշելու պորքերի թվակազմը, տանկերի, իրետանու և այլ սպառազինության ու տեխնիկայի քանակն ըստ տիպերի և նախանշանակման: Հրամանատարը պետք է լուծի նաև պորքերը պահեստային կարգավիճակի փոխադրելու և լրակազմելու պրոցեսների հետ կապված հարցերը, ինչպես նաև այլ հիմնահարցեր՝ օրինակ, պորքերի վերախմբավորումն ու տեղաշարժը, նյութական պաշարների մատա-

կարարումը, սպառազինությամբ, վինամթերքով, ռազմական տեխնիկայով, վառելաքսանյութերով, իրեղեն գույքով, սընընդամթերքով և անհրաժեշտ մյուս բոլոր միջոցներով պորքերի ապահովման պլանավորումը: Ուստի հրամանատարը պետք է ձեռքի տակ ունենա բավականաչափ մանրամասն տվյալներ յուրաքանչյուր և թշնամու պորքերի մասին: Դրա համար պահանջվում է ռազմական գործողությունների թատերաբեմում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ տվյալների հավաքում և վերլուծում: Խնդիրը հանգում է տեղեկության հոսքից ճիշտ որոշման ընտրության համար անհրաժեշտ և օգտակար տեղեկությունների առանձնացմանը: Ընդամին նշենք, որ տվյալների վերլուծության ժամանակ երբեմն պատահում են սխալներ, որոնք ցանկալին որպես իրողություն ընդունելու հետևվանք են: Հետևաբար, հրամանատարը նախ պետք է մտովի հստակ պատկերացնի ապագա օպերայիայի հիմնական իրադարձությունների ընթացքը և կարողանա ճիշտ վերստեղծել ու «խաղարկել» գործողությունների մտահղացումը:

Հրամանատարը մանրամասնորեն ուսումնասիրում է իրադրությունն այն մասշտաբով, որում պլանավորվում է օպերայիան: Հարկ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ, կախված գիտելիքներից, փորձից, բնավորությունից, ամեն մի մարտու մոտ ձևավորվում է աշխատանքի իր յուրահատուկ ոճը, այսինքն՝ աշխատանքի եղանակների, կատարման հնարների ու կարգի որոշակի համակարգ, որը նրան հնարավորություն է տալիս կատարելու այդ աշխատանքը առավել բարձր որակով և կարճ ժամկետ-

ներում: ՈՒստի օպերայիան հետազոտող խումբը պետք է հրամանատարին ներկայացնի հնարավոր բոլոր փաստերը և այլընտրանքային գործոնները: Այդ տվյալները ներկայացվում են քանակական ձևով: Դա հրամանատարին հնարավորություն է ընձեռում թափանցելու մարտի կամ օպերայիայի էության խորքը, կանխատեսելու դրանց հնարավոր ընթացքը, որոշելու այն միջոցների կազմը, որոնց շնորհիվ կարելի կլինի այդ ընթացքին տալ անհրաժեշտ ուղղություն:

Որոշումների ընդունման ժամանակ գործնականում պետք է լինում գընահատել ընդունվող որոշման մի շարք հնարավոր հետևանքները, իսկ դա, բնականաբար, հանգեցնում է այլընտրանքների բազմությունից որոշակի գործողության ընտրության ժամանակ մի քանի չափանիշների կիրառմանը: Այլ կերպ ասած, անհրաժեշտություն է ծագում որոշումը օպտիմալացնելու ոչ թե ըստ մեկ, այլ ըստ մի քանի նպատակային ֆունկցիաների: Այսպիսով, հաճախակի գործածվող «նվազագույն ծախսերով հասնել առավելագույն արդյունավետության» արտահայտությունը արդեն նշանակում է որոշման ընդունում երկու չափանիշների առկայության պայմաններում:

Օրինակ, հրամանատարի առաջ կարող է դրվել հետևյալ խնդիրը. բեռնատար տրանսպորտը ապահովել անհրաժեշտ ուղեկցորդ պահակախմբով այն վտանգավոր գոտով անցկացնելու համար: Իհարկե, այս խնդիրը կարելի է լուծել պուտ կռահողաբար՝ ելնելով ինչպես անձնակազմ, այնպես էլ նախորդ պատերազմների և մարտական գործողությունների փորձից: Բայց կարելի է լուծել նաև՝ կիրառելով մաթեմատիկայի մեթոդները, ինչը էապես կնվազեցնի սըխալ կամ թերի որոշում ընդունելու հավանականությունը:

Լավ մշակված մաթեմատիկական մոդելները, որոնք տարածում են գտել օպերայիաների հետազոտման գործում և մաթեմատիկական մոդելավորման բը-

նագավառում, սովորաբար կիրառվում են մեկ նպատակային ֆունկցիայի, այսինքն՝ օպտիմալության մեկ չափանիշի համար: Օպերայիաների հետազոտման նպատակն է այնպիսի քանակական հանձնարարականների մշակումը, որոնք անհրաժեշտ են ցանկացած նպատակաուղղված գործողության պլանավորման ու կազմակերպման համար: Դա դրված խնդիրների նկատմամբ գիտական սկզբունքների, մեթոդների ու միջոցների կիրառումն է՝ արդյունքներն այն մարդկանց տրամադրելու համար, որոնք պատասխանատու են այդ խընդիրների օպտիմալ լուծման համար:

Որոշման կայացման գործընթացի կատարելագործումը հանգում է նրան, որ մի մակարդակում գործընթացի հետազոտման արդյունքները հնարավոր լինի օգտագործել որպես ելակետային տվյալներ հաջորդ մակարդակում խընդիրների լուծման համար: Անհրաժեշտ է մեծ քանակությամբ փոխկապակցված հանգամանքների հաջվառում, միևնույն լուծման համար եղած ժամանակը անընդհատ նվազում է: Որոշման ընդունման պատեհաժամության պայմաններից մեկն էլ բավականաչափ ակնառու ձևով ներկայացվող անհրաժեշտ տեղեկության առկայությունն է, քանի որ որոշում կայացնող անձի արձագանքման արագությունը հաճախ վճռորոշ է լինում օպերայիայի հաջող իրագործման համար: Մի քանի չափանիշների կիրառելիության դեպքում առաջներում հաճախ բոլոր չափանիշները, բացի մեկից, ֆիքսվում էին և համարվում էին պարզապես սահմանափակող, այնպես որ օպտիմալացումը կատարվում էր ըստ այդ մեկ չափանիշի, որն ընդունվում էր որպես գերակա: Նման մոտեցումը նշանակում էր, որ օպերայիաների հետազոտման բնագավառի մասնագետը ըստ էության խուսափում է խնդրի լուծումից, և որոշում ընդունող անձը հայտնվում էր սահմանափակումների բազմության արձանագրման և տարափոխման բարդ համակցական հիմնահարսի դեմ-հանդիման: Այստեղ առավել կարևորն այն է, որ

որոշում կայացնող անձը մասնագիտական հմտություններ ունենա այն կոնկրետ բնագավառում, որին վերաբերում է լուծվող խնդիրը:

Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում որոշման ընդունման գործընթացը: Այն կարելի է մասնաբաժանել տարբեր ձևերով, սակայն նրա սկզբունքային պահերն են նպատակը և ապա չափողականությունը: Բազմաթիվ նպատակային ֆունկցիաներով խնդիրներում որոշման ընդունման մեթոդներն ու ծագող հիմնահարցերը բավականին բազմազան են.

— կանխավորձաբար մտյված այն նպատակային f ֆունկցիայի նկարագրությունը, որի $f(a)$ արժեքը տվյալ թույլատրելի a գործառության համար արտահայտում է նրա օգտավետությունը որոշում ընդունող անձի համար,

— բազմաթիվ նպատակային ֆունկցիաների միավորմամբ այնպիսի մեկմիասնական ֆունկցիայի ձևավորումը, որը հնարավորություն տա այլընտրանքների քննարկվող բազմությունը կարգավորելու ըստ նրանց նախապատվելիության,

— նախապատվությունների աստիճանական որոշումը՝ միաժամանակ հետազոտելով այլընտրանքների թույլատրելի բազմությունը,

— առկա այլընտրանքների համար թեկուզ և ոչ լրիվ, այլ միայն մասնակի, բայց այնպիսի կարգավորվածության հայտնաբերումը, որը լինի ավելի տեղեկունակ, քան միմյանց չհակասող նախապատվությունների պարզ միավորումը,

— անորոշության և անհամեմատելիության ըստ հնարավորին նվազեցումը:

Որոշման ընդունման համար բնորոշ են որոշ պահեր, որոնք ավելի մանրակրկիտ քննարկման կարիք են զգում: Անշուշտ յուրաքանչյուր որոշման ընդունման հիմնահարցն ունի իր յուրահատկությունը: Սակայն բոլոր հիմնահարցերն ունեն որոշակի ընդհանրություններ, և դրանցից հարկ է առանձնացնել այն բաղադրիչները, որոնցից կազմվում է ընդհանրապես որոշման ընդունման հիմնահարցը:

Իսկ որո՞նք են որոշման ընդունման հետ կապված ելակետային իրադրության բնութագծերը: Գրանք են այն *անձը*, որը պետք է որոշում ընդունի, որոշման ընդունման *տեղը* և *ժամկետը*, որոշման արտահայտման *ձևը* և, վերջապես, այդ *որոշումը պայմանավորող գործոնները* և որոշման ընդունման *նպատակը*: Ընդ որում պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ ելակետային իրադրությունը չի կարելի համարել անփոփոխ: Ուստի պետք է ուսումնասիրել ելակետային իրադրությունը և պարզել, թե չի կարելի արդյոք այն դարձնել ավելի բարենպաստ: Այսպես, օրինակ, որոշում ընդունելիս կարելի է.

— որոշման միանձնյա ընդունման փոխարեն անցնել որոշման ընդունմանը մի քանի անձանց մասնակցությամբ,

— հարցը փոխադրել այլ վայր, եթե դա կնպաստի իրադրության ավելի բարենպաստ դառնալուն,

— ճիշտ գնահատել հիմնահարցի ըմբռնման և որոշման ընդունման խընդիրն իր վրա վերցնելու պահերի միջև գոյություն ունեցող ժամանակամիջոցը,

— որոշման համար ընտրել արտահայտման առավել հարմար ձև, այսինքն՝ տվյալ դեպքում մեկ պետք է հետաքրքրի ոչ թե որոշման հետևանքը, այլ նրա արտահայտչաձևը,

— համարել, որ ցանկացած դեպքում ընդունված որոշումը պետք է բերի օգտակար արդյունք, որը կարող է լինել ոչ միայն ուղղակի, այլև անուղղակի ձևով արտահայտված:

Բոլոր հնարավոր որոշումները հարկ է բացահայտ ձևով համեմատել միմյանց հետ, դրանք քննել լրիվության, համալիրություն առումով: Հնարավոր որոշումների մասին պատկերացում կազմելուն և համալիրության ստուգմանն էապես կօգնի այսպես կոչված *որոշումների ծառի* կազմումը: Այդ ծառը կօգնի բարդ որոշումը աստիճանակարգված ձևով բաժանելու տարրերի: Ընդ որում այդ տարրական որոշումները ավելի ու ավելի են կոնկրետանում ճյուղավորման վարընթացի համեմատ:

Ներկայումս մշակված են մեծ թվով «քանակական» մեթոդներ, որոնք նախատեսված են որպես օգնություն որոշում ընդունող անձին: Այս մեթոդները հիմնվում են չափապանս պարզեցված իրադրությունների վրա, ինչը էապես նըվազեցնում է դրանց կիրառմամբ կատարված հետազոտությունների օգտավետությունը: Այս դեպքում ծագում է հավանականությունների բազմաչափաբաշխական և օգտավետության բազմաչափ ֆունկցիայի գնահատման անհրաժեշտություն: Իսկ դա բավականին բարդ հարց է, որի լուծման համար ներկայումս գոյություն ունեն սակավաթիվ մասնագիտացված մեթոդներ: Այնուամենայնիվ նման գնահատումը միանգամայն անհրաժեշտ է բարդ իրադրություններում համարժեք վերլուծության և ընդունելի որոշումների պատրաստման համար:

Անորոշության պայմաններում որոշման ընդունման վերաբերյալ խընդիրներում բազմաչափ (բազմագործոն) այլընտրանքների գնահատմանն առավել տարածված մոտեցում է օգտավետության գումարային ֆունկցիայի կիրառումը: Այդ ֆունկցիան n -չափանի դեպքում կարող է գրվել հետևյալ ձևով՝

$$U(x_1, x_2, \dots, x_n) = U_1(x_1) + U_2(x_2) + \dots + U_n(x_n),$$

որտեղ $U_i(x_i)$ -ն օգտավետության ֆունկցիան է x_i գործոնի համար:

Օգտավետության գումարային ֆունկցիայի հիմնական առավելությունը նրա պարզությունն է:

Գործնականում որոշման ընդունումը հաճախ տեղի է ունենում այնպիսի պայմաններում, երբ հնարավոր գործողությունների նպատակները, սահմանափակումները և հետևանքները ճշգրիտ հայտնի չեն: Ոչ ճշգրտորեն հայտնի մեծությունների հետ գործողություններ կատարելիս սովորաբար կիրառվում են հավանականությունների տեսության հնարակազմը (ապարատը), ինչպես նաև որոշումների ընդունման, կառավարման ու տեղեկության տեսությունների մեթոդները: Այսպիսով, ներ-

պգայաբար կիրառվում է այն ենթադրությունը, որ, անկախ իր բնույթից, անձրությունը կարող է նույնացվել պատահականության հետ: Դա վիճելի ենթադրություն է: Ոմստի հարկ է տարբերակել պատահականությունը և ճապաղությունը, ընդամին վերջինս որոշումների ընդունման շատ գործընթացներում անձրության հիմնական աղբյուրն է: Ճապաղությունն ասելով հասկանում են անձրությունների այն տեսակը, որը կապված է ճապաղ բազմությունների հետ, այսինքն՝ այն դասերի հետ, որոնցում հնարավոր չէ նշել այդ դասին պատկանող տարրերը դրան չպատկանող տարրերից բաժանող կրտուկ սահման: Ըստ էության պատահականությունը կապված է այն անորոշության հետ, որը վերաբերում է մի որոշ օբյեկտի պատկանելությանը ոչ ճապաղ բազմությանը: Իսկ ճապաղության հասկացությունը վերաբերում է այն դասերին, որոնցում կարող են լինել պատկանելության չափի տարբեր աստիճաններ, որոնք գտնվում են տվյալ դասին օբյեկտի լրիվ պատկանելության և ոչ պատկանելության միջև:

Այս տարբերությունը հանգեցնում է նրան, որ ճապաղ բազմությունների մաթեմատիկական մեթոդները բացարձակապես նման չեն հավանականության տեսության մեթոդներին: Առաջինները բազում առումներով ավելի պարզ են: Դա պայմանավորված է նրանով, որ հավանականության տեսության հավանականային չափի հասկացությանը ճապաղ բազմությունների տեսության մեջ համապատասխանում է պատկանելության ֆունկցիայի ավելի պարզ հասկացությունը: Բայց այդ, $a+b$ և ab սովորական գործողությունների փոխարեն (այստեղ a -ն և b -ն իրական թվեր են) կիրառվում են ավելի պարզ՝ $\max(ab)$ ու $\min(ab)$ գործողությունները: Այդ պատճառով նույնիսկ այն դեպքերում, երբ որոշումների ընդունման գործընթացում ճապաղությունը կարող է ներկայացվել հավանականային մոդելի միջոցով, սովորաբար ավելի հարմար է

նրա հետ գործողություններ կատարել ճապաղ բազմությունների տեսության մեթոդներով՝ առանց հավանականության տեսության հնարակազմի կիրառման:

Որոշումների ընդունման այն գործընթացները, որոնցում այս կամ այն կերպ առկա է ճապաղությունը, կարող են հետապնդվել տարբեր տեսանկյուններից: Հիմնական ուշադրությունը դարձվում է երեք հիմնարար հասկացությունների մտյման վրա՝ ճապաղ նպատակը, ճապաղ սահմանափակումը և ճապաղ որոշումը, ինչպես նաև որոշումների ընդունման բազմաբայլ գործընթացների վրա, որոնցում նըպատակները և սահմանափակումները կարող են լինել ճապաղ, իսկ կառավարվող համակարգը կարող է լինել որոշակիացած կամ ստոխաստիկ, բայց ոչ ճապաղ:

Ընդհանուր ճանաչում գտած մոտեցման մեջ որոշումների ընդունման գործընթացի գլխավոր տարրերն են՝

— այն սահմանափակումների բազմությունը, որոնք պետք է հաշվի առվեն տարբեր այլընտրանքների միջև ընտրություն կատարելիս,

— նախապատվության ֆունկցիան, որը յուրաքանչյուր այլընտրանքին համապատասխանեցնում է հաջողություն (կամ անհաջողություն), որը կատարվի այդ այլընտրանքի ընտրության դեպքում:

Այդ գործընթացը դիտարկելով որոշումների ընդունման ավելի ընդհանուր դիրքերից՝ ճապաղ պայմաններում բնական է թվում մի այլ տրամաբանական սխեմա, որի կարևորագույն բնութագիծն է համաչափությունը նպատակների և սահմանափակումների նկատմամբ: Այս համաչափության շնորհիվ վերանում են նպատակների ու սահմանափակումների միջև տարբերությունները և հնարավոր է դառնում դրանց հիման վրա բավական հեշտությամբ ձևակերպել որոշումները: Այսպիսով, կարելի է պնդել, որ ճապաղ որոշումը կամ պարպազ որոշումը պետք է սահմանել որ-

պես դրված նպատակների և այլընտրանքների փոխհատման հետևանքով այլընտրանքների տարածության մեջ ստացվող ճապաղ բազմություն:

Ճապաղ պայմաններում որոշումների ընդունման տեսության շատ տեսանկյունների համար պահանջվում է ավելի հարմարանալիս վերլուծություն: Գրանց թվին են պատկանում այնպիսի հարցեր, ինչպես՝ ճապաղ որոշումների իրագործումը, նպատակների և սահմանափակումների ոչ միևնույն կարևորության կամ փոխկապակցվածության դեպքում դրանց միավորման եղանակները, ճապաղ համակարգերի կառավարումը և ճապաղ ալգորիթմների իրացումը, ճապաղ հետադարձ կապի ու որոշումների ընդունման վրա նրա ներգործության վերաբերյալ պատկերացումները:

Կյանքում դեր են խաղում ոչ միայն օրինաչափությունները, այլև պատահականությունները: Հենց այդ հանգամանքն է, որ պարտադիր է դարձնում ընդունվող որոշումների հետեւանքների պարբերական և հնարավոր առավելագույն ճշգրտությամբ հաշվառումը:

Գործնական խնդիրների լուծման ժամանակ որոշում ընդունող անձի համար հեշտ չէ նախապատվություն տալ n կոմբինացիաներին՝ արժեքավորության կամ օգտավետության ֆունկցիաներ կառուցելիս: Նույնիսկ արդի մոտեցումների ողջ գիտնոցի կիրառման դեպքում շատ ու շատ խնդիրներ երկընտրանքի են վերածվում՝ կամ չափազանց շատ ջանք ու ժամանակ վատնել, կամ բավարարվել այդ նախապատվությունների զգալի չափով կամայական ներկայացմամբ՝ առավել պարզ ֆունկցիոնալ ձևերով: Քանի որ հաճախ պահանջվում է որոշել լավագույն գործողությունը, արժեքավորության ֆունկցիայի կառուցման ժամանակ ընթացակարգի որոշ փուլեր դառնում են ավելորդ: Իմաստ ունի միմյանց հետ համեմատել միայն արդյունավետ գործողությունները, այսինքն՝ այն գործողությունները,

որը, որոնց նկատմամբ այլ գործողություն գոյություն չունի: Գծային ծրագրավորման խնդրի շրջանակներում նախ և առաջ գտնում են եպրային լուծումները յուրաքանչյուր գծային նպատակային ֆունկցիայի համար՝ դիտված մյուս բոլոր նպատակային ֆունկցիաներից առանձին: Սակայն անորոշության ու անհամեմատելիության նվազեցման նրկատմամբ համակարգված մոտեցման մշակումը դժվար հարց է: Պահանջվում է մի այնպիսի մեթոդ, որը հնարավորություն տա կարգավորումը կատարելու մի որոշակի ձևականացված մոդելի հիմքի վրա, ընդ որում այդ մոդելում մի շարք գործոններ (ինչպես փոխակալման սահմանային գործակիցները, սուբյեկտիվ հավանականությունները և այլն) ոչ լիովին են հայտնի: Ի դեպ այս մեթոդի հիմքում դրված կլինեն ձևականացված մոդելը և անորոշությունն ու անհամեմատելիությունը բնորոշող գործոնների արժեքների սահմանների որոշման ընթացակարգը:

Գործողությունների հետապոտումը՝ համակարգային վերլուծության հիմնական ակունքներից մեկը, հաճախ է գործողության եղանակի, պլանի տարբերակի ընտրությանը, այսինքն՝ որոշման ընդունմանը: Այստեղ կարելի է նշել երեք ուղղություն, ընդամին դրանցից միայն մեկն է առնչվում մաթեմատիկայի ավանդական կիրառմանը: Դրանք են.

— մոդելների կառուցում, այսինքն՝ ուսումնասիրվող գործընթացի կամ երևույթի իրականացում. այն հաճախ է գործընթացի արտահայտմանը մաթեմատիկական լեզվով,

— օպերացիաների նկարագրում՝ խնդրադրում. կատարվում է անորոշությունների անհրաժեշտ վերլուծություն և, վերջին հաշվով, ձևականացում որպես օպտիմալացման որոշակի խնդիր՝

$$f(x) \rightarrow \max,$$

որտեղ x -ը այլընտրանքների բազմությանը պատկանող տարր է,

— օպտիմալացման ստացվող խընդրի լուծում:

Վերջին փուլը թույլ չի տալիս սահմանափակվել խնդրի պուտ մաթեմատիկական հետապոտմամբ: Այստեղ արդեն պահանջվում է տարաբնույթ էվրիստիկական հնարների կիրառում:

Այժմ լուծենք հողվածի սկզբում բերված օրինակը՝ կիրառելով վերը քննարկված մաթեմատիկական մոդելավորման հնարակալմը:

Եվ այսպես. հրամանատարի առջև խնդիր է դրված ապահովելու վտանգավոր գոտով բեռնատար տրանսպորտի անցումը նվազագույն կորուստներով: ՈՒստի նա պետք է որոշի ուղեկցման համար անհրաժեշտ պահակախմբի թրվական կալմը:

Ելքը կախված է այն բանից, թե ինչպիսի հարված կհասնի հակառակորդը՝ ուժեղ, թույլ, թե պարզապես ոչ մի հարված չի հասնի: Ենթադրենք, որ որոշում ընդունող անձը կարող է, ելնելով հայտնի վիճակագրությունից, յուրաքանչյուր վիճակին վերագրել որոշակի հավանականություն՝ կախված տեղանքից և եղանակի պայմաններից: Որպես նպատակային ֆունկցիա ընդունվում է անցած տրանսպորտի առավելագույն տոկոսը: Սա անորոշության պայմաններում որոշման ընդունման բնորոշ խնդիր է:

Դիպուք միջավայրի յուրաքանչյուր հնարավոր y_j վիճակին վերագրված է նրա տեղի ունենալու g_j հավանականությունը:

Այդ դեպքում՝

$$g_j \geq 0, \quad \sum_{j=1}^m g_j = 1:$$

Որպես x_i այլընտրանքի «օգտավետության» գնահատական սովորաբար վերցվում է թվական արժեքների ստորն բերված աղյուսակ 1-ի x_i տողում նշված թվերի և նրանց հավանականությունների պուլգերի արտադրյալների գումարը, որը կոչվում է այդ մեծության մաթեմատիկական սպասում և նշագրվում է M տառով:

Աղյուսակ 1

	Y_1	...	Y_j	...	Y_m
X_1	a_{11}	...	a_{1j}	...	a_{1m}
...
X_i	a_{i1}	...	a_{ij}	...	a_{im}
...
X_n	a_{n1}	...	a_{nj}	...	a_{nm}

Այս աղյուսակում՝

x_1, \dots, x_n -ը ընդունվող որոշման այլընտրանքներն են, $i=1, \dots, n$,

y_1, \dots, y_m -ը՝ միջավայրի բոլոր հնարավոր վիճակները (հարվածի ուժը), $j=1, \dots, m$,

a_{ij} -ն՝ ելքի թվական գնահատականը, որը ստացվում է էվրիստիկական եղանակով, եթե որոշում ընդունողը, հաշվի առնելով բոլոր հնարավոր գործոնները, ընտրում է x_i այլընտրանքը, իսկ միջավայրն ընդունում է y_j վիճակը:

Որոշումների ընդունման այսպիսի խնդիրներում բավականին էական է այն հարցը, թե կարելի է արդյոք միջավայրի յուրաքանչյուր վիճակին (հարվածի տեսակին) վերագրել նրա կայացման հավանականությունը: Եթե դա այդպես է, ապա փաստորեն ստացվում է ռիսկի պայմաններում որոշման ընդունման խնդիր:

Քննարկվող օրինակում որոշում ընդունողը կարող է միջավայրի յուրաքանչյուր վիճակին վերագրել որոշակի հավանականություն:

Ինչպես վերը նշեցինք, x_i այլընտրանքի «օգտավետությունը» հավասար է՝

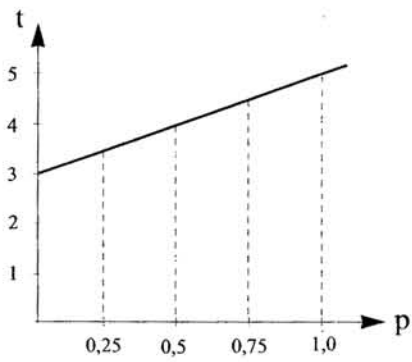
$$M_i = \max \min \sum_{j=1}^m g_j a_{ij}$$

Օպտիմալ պետք է համարել այն այլընտրանքը, որը համապատասխանում է մաթեմատիկական սպասման առավելագույն արժեքին, այսինքն՝ $M_{i \max}$ -ին:

Ելնելով փորձաքննական գնահատումներից՝ կարելի է ասել, որ որոշակի դեպքերում առանց կորուստների ան-

յաժ տրանսպորտի քանակը նույնիսկ մինևույն պայմաններում կարող է դիտվել որպես պատահական մեծություն, և հնարավոր է վիճակագրական տվյալների մշակումով ստանալ նրա բաշխման օրենքը:

Դիցուք հարված (ուժեղ, թույլ կամ չկա) հասցվելու հավանականությունը համապատասխանաբար հավասար է 0.6, 0.1, 0.3՝ կախված տեղանքից և եղանակից: Միաժամանակ հաշվի է առնվում այն հանգամանքը, որ վտանգավոր գոտով տրանսպորտի անցման ժամանակը համեմատական է պահակախմբի թվաքանակին: Դրա պատճառն այն է, որ պահակախումբն ստիպված է ընդունել արագության ինչ-որ միջին արժեք: Այսպիսով, մի կողմից եթե մեծ է պահակախմբի թվաքանակը, մեծ է և տրանսպորտի պաշտպանվածությունը հակառակորդի հարձակումից, մյուս կողմից՝ եթե մեծ է այդ թիվը, համապատասխանաբար մեծ է և վտանգավոր գոտում գտնվելու ժամանակամիջոցը, հետևաբար նաև՝ տրանսպորտի խոցման հավանականությունը (տես գրաֆիկ 1):

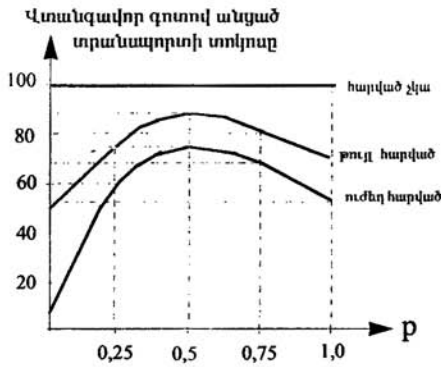

Գրաֆիկ 1

Այստեղ t -ն վտանգավոր գոտով անցնելու ժամանակամիջոցն է, p -ն՝ պահակախմբի թվաքանակը պայմանական միավորներով:

Վտանգավոր գոտով անցած տրանսպորտի համապատասխան տոկոսը ըստ փորձաքննական գնահա-

տունների՝ կախված հարվածի ուժից, բերվում է ստորև՝ գրաֆիկական և աղյուսակի ձևով.

Գրաֆիկ 2

Աղյուսակ 2

Պահակախմբի թվաքանակը	Հարված		
	ուժեղ 0,6	թույլ 0,1	չկա 0,3
1,0	60	70	100
0,75	70	80	100
0,50	80	90	100
0,25	60	70	100
0	10	50	100

Աղ. 2-ում բերված արժեքները տեղադրելով (1) բանաձևի մեջ՝ ստանում ենք.

$$M_1 = 0.6 \times 60 + 0.1 \times 70 + 0.3 \times 100 = 73,$$

$$M_2 = 0.6 \times 70 + 0.1 \times 80 + 0.3 \times 100 = 80,$$

$$M_3 = 0.6 \times 80 + 0.1 \times 90 + 0.3 \times 100 = 87,$$

$$M_4 = 0.6 \times 60 + 0.1 \times 70 + 0.3 \times 100 = 73,$$

$$M_5 = 0.6 \times 10 + 0.1 \times 50 + 0.3 \times 100 = 41:$$

Ելնելով $M_i = \max$ պայմանից՝ որոշում ենք, որ օպտիմալ այլընտրանքը երրորդն է՝ M_3 -ը:

Վերջում հարկ ենք համարում ընդգծել, որ մենք այստեղ բնավ չենք հավակնում օպտիմալ որոշման ընդունման բարդ խնդրի լրիվ լուսաբանմանը: Մակայն որոշումների ընդունման մեթոդաբանության և տեսության հիմունքների այս համառոտ քննարկումը, մեր կարծիքով, հետաքրքրություն կառաջացնի ընթերցողների, հատկապես ՀՀ ՁՈՒ-ի ռազմագիտության ոլորտի սպաների շրջանում, և հույս ունենք, որ կնպաստի ապագայի միտված այս տեսության հնարակավալի ավելի խորացված ուսումնասիրությանը, մի տեսության, որը պետք է դրված լինի ցանկացած նպատակաուղղված գործողությունների հիմքում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. В. В. Розен. Цель — оптимальность решения. М., «Радио и связь», 1982.
2. «Вопросы анализа и процедуры принятия решения». Сборник переводов под редакцией И. Ф. Шахнова. М., «Мир», 1976.
3. И. М. Марков, Т. М. Виноградская и др. Теория выбора и принятия решений. М., «Наука», 1982.
4. Н. Н. Моисеев, Математические задачи системного анализа. М., «Наука», 1981.
5. Э.Науман, Принять решение — но как? М., «Мир», 1987.

ВОЕННАЯ ИНЖЕНЕРИЯ

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ПРИ УПРАВЛЕНИИ ВОЙСКАМИ

Р. Х. ГРИГОРЯН, капитан, кандидат технических наук

РЕЗЮМЕ

В процессе управления войсками в период боевых действий от командиров различных уровней требуется принятие оптимальных решений. Командиру, как принимающему решение лицу, необходимо найти верное соот-

ношение между видами войск, рассчитать требуемую численность. Определая цели операций и задачи войск, командир должен указать что, где, когда и как сделать, какие силы и средства для этого нужны. Имея эти данные, уже возможно подсчитать численность сил и средств и определить их необходимую структуру, рассмотреть состав своих войск и определить меры для повышения ударной силы и огневой мощи в наступлении или упрочения обороны. Для этого ему необходимо располагать достаточно подробными данными о своих войсках и войсках противника. Задача по сбору и анализу данных сводится к извлечению из потока информации необходимых для принятия решения сведений. Следовательно, командир должен мысленно представить всю модель операции, весь ход будущих основных событий, детально изучить обстановку в том масштабе, в котором планируется операция. Поэтому группа по исследованию операций (под исследованием операций подразумевается выработка количественных рекомендаций, необходимых для планирования и организации любого целенаправленного действия) представляет командиру весь набор возможных факторов и альтернатив. Это помогает командиру проникать в самую сущность предстоящего боя или операции, предвидеть их возможное развитие, определять средства, с помощью которых можно управлять их ходом. В практике принятия решений всегда приходится оценивать ряд возможных последствий принимаемого решения, что, естественно, приводит к использованию нескольких критериев при выборе действий из множества альтернатив. Другими словами, приходится оптимизировать решение в соответствии не с одной, а с несколькими целевыми функциями.

Хорошо разработанные математические методы, принятые в исследованиях операций и в математическом моделировании, обычно оперируют одной целевой функцией, т. е. одним критерием оптимальности.

Совершенствование процесса выбора решения состоит в том, чтобы результаты исследования процесса на одном уровне могли служить исходными данными для задач следующего уровня. При этом требуется учет большого числа взаимосвязанных обстоятельств в условиях сокращения времени на принятие решения. Раньше в случаях наличия многокритериальности чаще всего все критерии, кроме одного, фиксировались и принимались в качестве ограничений, так что оптимизация производилась только по тому из них, который признавался доминирующим. Такая постановка вопроса, по сути дела, означала уход специалиста по исследованию операций от участия в решении задачи, и лицо, ответственное за принятие решения, оставалось один на один со сложной комбинаторной проблемой фиксации и варьирования множества ограничений.

Процесс принятия решения можно расчленять по-разному, но наиболее принципиальные его моменты — это, прежде всего, цель и измерение. Проблемы и методы принятия решений в задачах со многими целевыми функциями многообразны:

— описание введенной априори целевой функции f , значение которой $f(a)$ для данного допустимого действия a представляет его полезность для принимающего решение лица;

— объединение многих целевых функций в единую функцию, что позволяет упорядочить рассматриваемое множество альтернатив по их предпочтительности;

—последовательное выявление предпочтений с одновременным исследованием допустимого множества альтернатив;

—нахождение для существующих альтернатив пусть не полного, но хотя бы частичного упорядочения, которое более информативно, чем просто объединение непротиворечащих друг другу предпочтений;

—максимально возможное уменьшение неопределенности и несравнимости.

Каждое решение в некоторой определенной исходной ситуации допускает наличие по меньшей мере двух возможных вариантов и обуславливает определенные последствия осуществления этих вариантов.

Что же характеризует ситуацию? Это лицо, которое принимает решение, место, где оно должно быть принято, срок, в который требуется принять решение, форма, в которой оно должно быть выражено, и, наконец, причины, обуславливающие решение, и его цель. При этом следует учесть, что исходную ситуацию нельзя считать неизменной. Поэтому начинать следует с изучения исходной ситуации и возможностей ее улучшения.

Подспорьем для представления возможных решений и их проверки на формальную полноту может служить так называемое дерево решений, с помощью которого сложное решение иерархически расчленяется на элементы. Причем, эти решения становятся более конкретными по мере того, как ветвление продвигается вниз.

К настоящему времени разработано большое число «количественных» методов, предназначенных в помощь лицу, принимающему решение. Эти методы базируются на крайне упрощенных допущениях, что существенно снижает полезность получаемых результатов исследований. При этом возникает необходимость оценки многомерного распределения вероятностей и многокритериальной функции полезности, что является сложной проблемой, для решения которой в настоящее время существует лишь ограниченное число специализированных методов. Тем не менее, такая оценка совершенно необходима для адекватного анализа и подготовки приемлемых решений в сложных ситуациях.

В задачах принятия решений в условиях неопределенности наиболее распространенным подходом к оценке многомерных (многофакторных) альтернатив является использование аддитивной функции полезности, которая в n -мерном случае может быть записана в следующем виде:

$$U(x_1, x_2, \dots, x_n) = U_1(x_1) + U_2(x_2) + \dots + U_n(x_n),$$

где $U_i(x_i)$ — функция полезности для фактора x_i .

Отметим, что основным достоинством аддитивной функции полезности является ее очевидная простота.

Существенны также понятия случайности и расплывчатости, причем последняя является основным источником возникновения неточностей во многих процессах принятия решений. Расплывчатое решение можно определить как множество альтернатив, получающихся в результате пересечения заданных целей и ограничений. Вследствие этого на последнем этапе моделирования процесса принятия решений требуется применение разнообразных эвристических приемов, связанных с интуитивной и основанной на личном опыте принимающего решение лица оценке альтернатив.

Оптимального решения поставленной задачи можно достичь использованием аппарата теории принятия решений, которая лежит в основе любой целенаправленной деятельности и принципы которой кратко представлены в данной статье, в которой теоретические выкладки проиллюстрированы решением конкретной задачи.

MILITARY ENGINEERING

THE PRINCIPLES OF MATHEMATICAL MODELING: DECISION-TAKING IN THE PROCESS OF ADMINISTERING AN ARMY

R. Kh. GRIGORIAN, Captain, Candidate of Technical Sciences

SUMMARY

Commanders at different levels must take optimal decisions, when they control and command troops in combat. The commander, as a decision-taking person, needs to find the right correlation between the types of troops and to calculate their necessary quantity. While defining the goals of an operation and the tasks of the troops, the commander must show what to do, when to do it and how to do it. He must also decide on the necessary forces and the means to fulfill the mission. Having these data, it becomes possible to define the necessary structure, to examine the structure of troops and set the necessary measures for making a stronger strike with greater fire power during attack or for strengthening defenses. For these, he needs to have enough details about his own and his enemy's troops. The task of collecting and analyzing the final data means to be able to extract the necessary data from the information stream. That is why, the commander should imagine the complete model of the operation, the course of all future events. He should also examine the situation in the details of the scale that the operation is planned. The operation's investigation group (the operation's investigation works out the quantitative recommendations needed for planning and organizing any purposeful activity) presents the whole set of possible factors and alternatives to the commander. This helps the commander to enter into the essence of the coming battle or operation, to foresee its possible development, to choose the means to govern their course. Usually, we have to estimate the number of possible consequences of taking a decision. We use criteria to choose possible decisions from a great number of alternatives. In other words, we have to optimize the decision according to not just one, but several special purpose functions.

Well-developed mathematical methods, accepted in operation investigations and in mathematical modeling, usually operate with one function, i.e. with one criteria of optimization.

The improvement in choosing a decision means that the results of the process' investigation on one level can serve as the initial data for the tasks of subsequent levels. One also needs to calculate a great number of correlated circumstances according to reduced timelines. If several criteria are present, all except one, are fixed and accepted as a limitation. Optimization was done, therefore, by the dominant criteria. Such an approach to the question leaves out the operation investigating specialist from the decision-taking process. The person responsible for the decision remains alone with the difficult combinatorial problem of the fixation and the variety of the large number of limitations.

The decision-making process may be dismembered differently. Its primary components are its purpose and measure. The problems and methods of decision-making in the tasks with a great number of purpose functions are:

—the description of an a priori input of a function for purpose (f): the meaning of $f(a)$ of a given possible activity «a», is its utility for the person who makes the decision;

—the unification of a great number of purpose functions allows one to regulate a great number of alternatives according to preferences;

—the sequence of preferences with the simultaneous investigation of (possibly) large numbers of alternatives;

—finding not a full, but at least a particular order for present alternatives, which is more informative than simply joining of non-contradictory preferences;

—the maximum possible decrease of uncertainty and non-comparison.

Each decision determined according to the initial situation assumes the presence of at least two possible variables. It considers certain consequences for realizing these cases.

What characterizes the situation? It is: the person who makes the decision; the place, where it should be made; the terms, under which it is necessary to make it; the form, how it should be expressed, and the reasons, which consider the decision and its purpose. In that case, we have to take into account that the initial situation could not be considered as invariable. That is why we should start examining the initial situation and the possibilities of its improvement.

Possible decisions and their formal completeness may be represented by a so-called «decision tree». This helps to divide the complex decision into hierarchic components. These decisions become better defined as the branching goes down.

Nowadays there are a great number of «quantitative» methods elaborated to help decision makers. These methods are based on extremely simple assumptions. They decrease the usefulness of the results obtained. The necessity to estimate multiple measures of the distribution of probabilities arises as does the multiple criteria function of utility. This is a difficult problem for which only a few specialized methods exist for their solution. Such an estimate, however, is quite necessary for an adequate analysis and for the preparation of acceptable decisions under difficult situations.

The most common approach to estimate multi-factorial (multi-measured) alternatives in decision making tasks under conditions of uncertainty is the use of additive functions of utility, which, in the n-dimensional case might be written:

$$U(x_1, x_2, \dots, x_n) = U_1(x_1) + U_2(x_2) + \dots + U_n(x_n),$$

where the $U_i(x_i)$ — is the function of utility for the x_i factors.

The main advantage of the additive function of utility is its obvious simplicity.

The notions of randomness and diffusiveness are also essential. The latter is the main source of errors in a great number of decision making processes. A vague decision may be defined as a great number of alternatives which we have as a result of crossing given purposes and limits. As a result of it, various heuristic methods, (connected with an intuitive estimation of alternatives, based on the personal experience of a decision maker), are needed in the last stage of modeling.

One can achieve the optimal decision for a given purpose by using the apparatus theory of decision making. It is at the base of purposeful activity and the principles of which are presented briefly in this article. Calculations are illustrated by the example of a solution of an actual task.

ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՄԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Վ. Ն. ԲԱՂԿԱՍԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
«Հայկական բանակ» հանդեսի հայերեն տեքստի խմբագիր

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

- սպիտակուսի մոլորակ — сфера влияния
— սպիտակուսի մոլորակների վերաբաժանում — передел сфер влияния
անհատական մարտ — индивидуальный бой
անշոշափելի գործոն — неосязаемый фактор
անորոշություն — неопределенность
անվտանգություն — безопасность
— անվտանգության անբաժանելիության սկզբունք — принцип неделимости безопасности
— անվտանգության գոտի — зона безопасности
— անվտանգության միասնական դաշտ — единое поле безопасности
առաջափախ — заслон
ավագ պետ — старший начальник
բնագիծ — рубеж
գերբնակեցում — перенаселение
գծային ծրագրավորում — линейное программирование
գումակ — обоз
դաշնակից — союзник
դաշտային կանոնադրություն — полевой устав
դաստիարակություն — воспитание
— բարոյական դաստիարակություն — моральное воспитание
— զինվորական դաստիարակություն — военное воспитание
— հայրենասիրական դաստիարակություն — патриотическое воспитание
— ֆիզիկական դաստիարակություն — физическое воспитание
դիմադրություն — сопротивление
— դիմադրություն ցույց տալ — оказать сопротивление
երիտրուրբեր — младотурки
երկյուղ — 1. испуг, 2. опасение
զանգվածային կոտորած — массовая резня
զինվորական — 1. военный, 2. воинский
— զինվորական դրոշ — военный флаг
— զինվորական կարգապահություն — военная дисциплина
— զինվորական հանդերձանք — военное снаряжение
պրահիստ — бивак (бивуак)
պրաշարժ — передвижение войск
պրք — войско
— առաջափախ պրք — авангард
— պրքի բարոյաևնոգեբանական վիճակ — морально-психологическое состояние войск
— վերջափախ պրք — арьергард
ընկճվածություն — подавленность
թիկնանք — обход с выходом в тыл
թիկունք — тыл
թև — фланг
թևանք — обход с фланга, фланговый обход
լեգիոն — легион
— լեգիոնի պրապրում — տև լեգիոնի կապիտալ — տև լեգիոնի լեգիոն
— լեգիոնի լուծարում — роспуск легиона
— լեգիոնի կապիտալ — расформирование легиона
լեգիոնական — 1. легионный, 2. легионер
լեռնանյութ — перевал
խաղաղության դաշինք — мирный договор
խուճապ — паника
— խուճապի մատնել — нагонять панику
— խուճապի մատնվել — впасть в панику
ժաճկապաշտպանական ստորաբաժանում — подразделение прикрытия
կարգապահական տույժ — дисциплинарное взыскание
կորուստ — потеря
— կորուստ տալ — понести потери
— տարածքի կորուստ — потеря территории
կրակ — огонь
կրակոց — выстрел
հաճանակ — крейсер

հակամարտություն — конфликт
 — հակամարտության խաղաղ լուծում — мирное разрешение конфликта
 — հակամարտության կարգավորում — урегулирование конфликта
 — հակամարտության կողմ — сторона конфликта
 — միջազգային զինված հակամարտություն — международный вооруженный конфликт
 — ներքին զինված հակամարտություն — внутренний вооруженный конфликт
 հակառակորդի հետապնդում — преследование противника
 հակապետականություն — антигосударственность
 համբարակ — интендант
 համբարակային — интендантский
 — համբարակային ծառայություն — интендантская служба
 — համբարակային ստորաբաժանում — интендантское подразделение
 հարձակման կսիսնում — пресечение наступления
 հարմարում — адаптация, приспособление
 հարստության համաշխարհային բևեռացում — мировая поляризация богатства
 հետարդիական — постсовременный
 հետմղում — отражение
 — ագրեսիայի հետմղում — отражение агрессии
 — գրոհի հետմղում — отражение атаки
 հետքաշում — 1. отход, 2. отвод
 — կանխամտածված հետքաշում — 1. преднамеренный отход, 2. преднамеренный отвод
 — հարկադրական հետքաշում — 1. вынужденный отход, 2. вынужденный отвод
 հոգևորական սպա — офицер-священнослужитель
 հուսահատություն — отчаяние
 ճեղքում — прорыв
 — շրջափակման ճեղքում — прорыв окружения
 — շրջափակման ճեղքում — прорыв блокады
 — պաշտպանության ճեղքում — прорыв обороны
 մաթեմատիկական մոդել — математическая модель
 մարտապատրաստություն — боеготовность
 մարտավարական — тактический

— մարտավարական գոտի — тактическая зона
 — մարտավարական նախաձեռնություն — тактическая инициатива
 միջմշակութային մրցակցություն — межкультурная конкуренция
 մշակութային ակումբ — культурный упадок, упадок культуры
 նախապատրաստական — подготовительный, приговорительный
ճախապատրաստություն* — подготовка, приготовление
 — հրետանային նախապատրաստություն — артиллерийская подготовка
ճախապատրաստում — տես նախապատրաստություն
 — երիտասարդության նախապատրաստում զինվորական ծառայության — подготовка молодежи к военной службе
 — ստորաբաժանման նախապատրաստում մարտի — подготовка подразделения к бою
 նախատեղաբաշխում — предварительное размещение
 նախարդիական — досовременный
 նահանջ — отступление
 նահանջողական գործողություն — отступательное действие
 շարնակարգ — эшелон
 շարժական ամրոց — передвижная крепость
 շրջանցում — обход
 շրջառում — охват
 շրջափակում — окружение
 որոշում — решение
 — ճապող որոշում — расплывчатое решение
 — որոշման ընդունման մոդելավորում — моделирование принятия решения
 — որոշումների լրիվություն — полнота решений
 — որոշումների ծառ — дерево решений
 չիրևապող նշանակետի խոցում — поражение невидимой цели
 պաշտպանակ — տես ծածկապաշտպանական ստորաբաժանում
 պատերազմ — война
 — ավանդական պատերազմ — традиционная война
 — դասական պատերազմ — классическая война

* Կիսան տառատեսակով շարված տերմինների վերաբերյալ բառարաններից հետո տրվում են պարագրաֆներ:

— ռևուլյուսիոնի պատերազմ — война ре-
сурсов
պատրաստակամություն — готовность
— կովկիս պատրաստակամություն — го-
товность воевать
պատրաստակամություն — подготовка
— բարձր պատրաստակամություն — вы-
сокая подготовка
— պատրաստակամության բարձր մակար-
դակ — высокий уровень подготовки
պատրաստվածություն — подготовлен-
ность
պատրաստություն — 1. подготовка, 2. при-
готовление, 3. готовность
— փնվորական կադրերի պատրաստու-
թյուն — подготовка военных кадров
— զրոյական պատրաստություն — нулевая
готовность
— համար մեկ պատրաստություն — готов-
ность номер один
— մարտական պատրաստության վարչու-
թյուն — управление боевой подготовки
— մարտական պատրաստություն — 1. бое-
вая готовность, 2. боевая подготовка
— պատրաստության բարձր մակարդակ —
высокий уровень подготовки
— ռազմական պատրաստություններ — во-
енные приготовления
— ստորաբաժանման պատրաստություն
մարտի — готовность подразделения к
бою
պատրաստում — 1. տես *պատրաստություն 1*,
2. изготовление, подготовка, пригото-
вление
— փնվորական կադրերի պատրաստում —
подготовка военных кадров

— մարտական պատրաստում — боевая под-
готовка
— պատրաստման բարձր մակարդակ — вы-
сокий уровень подготовки
պետությունների դաշնադրություն — коа-
лиция государств
ռազմական — военный
— ռազմական արվեստ — военное искусство
— ռազմական նավ — տես *ռազմանավ*
— ռազմական ներկայություն — военное
присутствие
— ռազմական ներուժ — военный потен-
циал
— ռազմական ռևուլյուսիոն — военные ре-
сурсы
— ռազմական սպառնալիք — военная угроза
ռազմանավ — военный корабль
ռազմավարական — стратегический
— ռազմավարական հուժք — стратегиче-
ское сырье
— ռազմավարական ներուժ — стратеги-
ческий потенциал
սարսփ — ужас
սպալի ատիճանազրկում — разжалова-
ние офицера
վախ — страх
վերակարգ — наряд
վերատեղաբաշխում — передислокация
վստահության դաշտ — поле доверия
տեղաբաշխում — дислокация, размещение
բաղաբաժնային մեկուսացում — изоля-
ция цивилизации
օժանդակ փնվորացի — вспомогатель-
ный военнослужащий
օղակում — оцепление, взятие в кольцо
օպերացիայի ձախում — провал операции

ՀԱՅ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

ազդեցության ոլորտ — sphere of influence
— ազդեցության ոլորտների վերաբաժա-
նում — repartition of sphere of influence
անհատական մարտ — individual engagement
անշոշափելի գործոն — impalpable factor
անորոշություն — uncertainty
անվտանգություն — security
— անվտանգության անբաժանելիության
սկզբունք — principle of the indivisibility of
security
— անվտանգության գոտի — security area
— անվտանգության միասնական դաշտ —
joint security field
առաջակալ — covering detachment

ավագ պետ — senior officer, chief
բնագիծ — demarcation line
գերբնակեցում — overpopulation
գծային ծրագրավորում — linear programming
գումակ — transport
դաշնակից — ally
դաշտային կանոնադրություն — field regu-
lations
դաստիարակություն — education
— բարոյական դաստիարակություն — moral
education
— փնվորական դաստիարակություն — mil-
itary education
— հայրենասիրական դաստիարակու-
թյուն — patriotic education

- յուն — patriotic education
 — ֆիզիկական դաստիարակություն — physical education
 դիմադրություն — resistance
 — դիմադրություն ցույց տալ — to resist
 երիտթուրքեր — Young Turks
 երկյուղ — fear
 պանզավաճախի կոտորած — massacre
 պինդորական — military, serviceman
 — պինդորական դրոշ — military flag, standard
 — պինդորական կարգապահություն — military discipline
 — պինդորական հանդերձանք — 1. equipment, 2. ammunition
 պորանիստ — bivouac
 պորաշարժ — troop movement
 պորք — troop
 — առաջապահ պորք — advance-guard
 — պորքի բարոյաև հոգեբանական վիճակ — moral and psychological condition of troops
 — վերջապահ պորք — rear guard
 քնկճվածություն — depression
 թիկնանկում — turning movement to reach the rear
 թիկունք — rear
 թև — flank
 թևանկում — flank turning
 լեգիոն — legion
 — լեգիոնի կորապրում — տես *լեգիոնի կազմալուծում*
 — լեգիոնի լուծարում — disbandment of Legion
 — լեգիոնի կազմալուծում — disbandment of Legion
 լեգիոնական — legionnaire
 լեռնանցք — mountain pass
 խաղաղության դաշինք — peace agreement
 խուճապ — panic
 — խուճապի մատնել — to cause panic
 — խուճապի մատնվել — to panic
 ծածկապաշտպանական ստորաբաժանում — cover-detachment
 կարգապահական տույժ — discipline penalty
 կորուստ — 1. casualty, 2. loss
 — կորուստ տալ — to experience casualty
 — տարածքի կորուստ — loss of territory
 կրակ — fire
 կրակոց — shot
 հաճախավ — cruiser
 հակամարտություն — conflict
 — հակամարտության խաղաղ լուծում — peaceful settlement of conflict
 — հակամարտության կարգավորում — conflict settlement
 հակամարտության կողմ — party to conflict
 — միջազգային պինված հակամարտություն — international armed conflict
 — ներքին պինված հակամարտություն — internal armed conflict
 հակապետականություն — anti-State
 հակառակորդի հետապնդում — pursuit
 համբարակ — quartermaster
 համբարակային — quartermaster
 — համբարակային ծառայություն — quartermaster service
 — համբարակային ստորաբաժանում — quartermaster unit
 հարձակման կասեցում — suppression of assault
 հարմարում — adaptation
 հարստության համաշխարհային բևեռացում — World wealth polarization
 հետարդիական — post-modern
 հետմղում — repulse
 — ագրեսիայի հետմղում — repulse of aggression
 — գրոհի հետմղում — repulse of assault
 հետքաշում — 1. retreat, 2. withdrawal
 — կանխամտածված հետքաշում — 1. deliberate retreat, 2. deliberate withdrawal
 — հարկադրական հետքաշում — 1. forced retreat, 2. forced withdrawal
 հոգևորական սպա — officer-priest
 հուսահատություն — despair
 ճեղքում — breakthrough, penetration
 — շրջապատման ճեղքում — breaking an encirclement
 — շրջափակման ճեղքում — running a blockade
 — պաշտպանության ճեղքում — penetration of defensive position
 մաթեմատիկական մոդել — mathematical model
 մարտապատրաստություն — fighting preparedness
 մարտավարական — tactical
 — մարտավարական գոտի — tactical zone
 — մարտավարական նախաձեռնություն — tactical initiative
 միջմշակութային մրցակցություն — intercultural competition
 մշակութային անկում — culture decline, cultural failure
 նախապատրաստական — preparatory
 նախապատրաստություն — preparation, readiness, training
 — հրետանային նախապատրաստություն —

preparatory bombardment
 նախապատրաստում — տես *նախապատրաստություն*
 — երիտասարդության նախապատրաստում
 փինվորական ծառայության — youth training for military service
 — ստորաբաժանման նախապատրաստում
 մարտի — unit's preparation for combat
 նախատևոյաբաշխում — deliberate stationing
 նախարդիական — pre-modern
 նահանջ — retreat
 նահանջողական գործողություն — retreat operation
 շարանակարգ — echelon
 շարժական ամրոց — moving fortress
 շրջանկում — turning movement
 շրջառում — envelopment
 շրջապատում — encirclement
 որոշում — decision
 — ճապաղ որոշում — vague decision
 — որոշման ընդունման մոդելավորում — modeling of decision making
 — որոշումների լրիվություն — completeness of decision
 — որոշումների ծառ — decision tree
 չհրկայտող նշանակելի խոցում — hitting of invisible target
 պաշտպանակ — տես *ծածկապաշտպանական ստորաբաժանում*
 պատերազմ — war
 — ավանդական պատերազմ — conventional war
 — դասական պատերազմ — classic war
 — ռեսուրսների պատերազմ — resource war
 պատրաստակամություն — readiness
 — կռվելու պատրաստակամություն — readiness to fight
 պատրաստականություն — preparedness
 — բարձր պատրաստականություն — high preparedness
 — պատրաստականության բարձր մակարդակ — high level preparedness
 պատրաստվածություն — readiness
 պատրաստություն — 1. training, 2. preparation, 3. preparedness, 4. readiness
 — փինվորական կադրերի պատրաստություն — military personnel readiness
 — զրոյական պատրաստություն — zero (highest level) readiness

— պատրաստություն համար մեկ — N 1 (intermediate level) combat readiness
 — մարտական պատրաստության վարչություն — combat training department
 — մարտական պատրաստություն — combat readiness
 — պատրաստության բարձր մակարդակ — high-level readiness
 — ռազմական պատրաստություններ — military preparations
 — ստորաբաժանման պատրաստություն մարտի — combat preparedness of troops
 պատրաստում — 1. տես *պատրաստություն* 1, 2. training, 3. preparation
 — փինվորական կադրերի պատրաստում — military personnel training
 — մարտական պատրաստում — combat training
 — պատրաստման բարձր մակարդակ — high level training
 պիտությունների դաշնագրություն — coalition of States
 ռազմական — military
 — ռազմական արվեստ — military art
 — ռազմական նավ — տես *ռազմանավ*
 — ռազմական ներկայություն — military presence
 — ռազմական ներուժ — military potential
 — ռազմական ռեսուրսներ — military resources
 — ռազմական սպառնալիք — military threat
 ռազմանավ — warship
 ռազմավարական — strategic
 — ռազմավարական հումք — strategic raw material
 — ռազմավարական ներուժ — strategic potential
 սարսափ — horror
 սպայի աստիճանազրկում — demotion of an officer
 վախ → fear
 վերակարգ — detail
 վերատեղաբաշխում — redistribution of troops
 վստահության դաշտ — field of trust
 տեղաբաշխում — dislocation
 քաղաքակրթության մեկուսացում — isolation of a civilization, civilization enclave
 օժանդակ փինծառայող — auxiliary serviceman
 օղակում — cordon
 օպերացիայի ձախողում — failure of operation

РУССКО-АРМЯНСКИЙ СЛОВАРЬ

- адаптация — հարմարում
 антигосударственность — հակապետականություն
 безопасность — անվտանգություն
 — единое поле безопасности — անվտանգության միասնական դաշտ
 — зона безопасности — անվտանգության գոտի
 — принцип неделимости безопасности — անվտանգության անբաժանելիության սկզբունք
 бивак — զորահիստ
 бивуак — см. бивак
 боеготовность — մարտապատրաստություն
 взятие в кольцо — օղակում
 военный — 1. զինվորական, 2. ռազմական, 3. ռազմագիտական
 — военная дисциплина — 1. զինվորական կարգապահություն, 2. ռազմագիտության ճյուղ
 — военная угроза — ռազմական սպառնալիք
 — военное искусство — ռազմական արվեստ
 — военное присутствие — ռազմական ներկայություն
 — военное снаряжение — զինվորական հանդերձանք
 — военные ресурсы — ռազմական ռեսուրսներ
 — военный корабль — ռազմական նավ, ռազմանավ
 — военный потенциал — ռազմական ներուժ
 — военный флаг — զինվորական դրոշ
 война — պատերազմ
 — война ресурсов — ռեսուրսների պատերազմ
 — классическая война — դասական պատերազմ
 — традиционная война — ավանդական պատերազմ
 войско — զորք
 — авангард войск — առաջափախ զորք
 — арьергард войск — վերջափախ զորք
 — морально-психологическое состояние войск — զորքերի բարոյաև հոգեբանական վիճակ
 воспитание — դաստիարակություն
 — военное воспитание — զինվորական դաստիարակություն
 — моральное воспитание — բարոյական դաստիարակություն
 — патриотическое воспитание — հայրենասիրական դաստիարակություն
 — физическое воспитание — ֆիզիկական դաստիարակություն
 вспомогательный военный служащий — օժանդակ զինծառայող
 выстрел — կրակոց
 готовность — 1. պատրաստություն, 2. պատրաստակամություն
 — готовность воевать — կռվելու պատրաստակամություն
 — готовность подразделения к бою — ստորաբաժանման պատրաստություն մարտի
 дислокация — տեղաբաշխում
 дисциплинарное взыскание — կարգապահական տույժ
 досовременный — նախարդիական
 заслон — առջափակ
 изоляция цивилизации — բարոյակրթության մեկուսացում
 индивидуальный бой — անհատական մարտ
 интендант — համբարակ
 интендантский — համբարակային
 — интендантская служба — համբարակային ծառայություն
 — интендантское подразделение — համբարակային ստորաբաժանում
 испуг — երկյուղ
 культурный упадок — см. *упадок культуры*
 коалиция государств — պետությունների դաշնակցություն
 конфликт — հակամարտություն
 — внутренний вооруженный конфликт — ներքին զինված հակամարտություն
 — международный вооруженный конфликт — միջազգային զինված հակամարտություն
 — мирное разрешение конфликта — հակամարտության խաղաղ լուծում
 — сторона конфликта — հակամարտության կողմ
 — урегулирование конфликта — հակամարտության կարգավորում
 крейсер — հաժանակ
 легион — լեգիոն
 — расформирование легиона — լեգիոնի կազմալուծում, լեգիոնի զորալուծում
 — роспуск легиона — լեգիոնի լուծարում

легионер — լեգեոնական
 легионный — լեգեոնական
 линейное программирование — գծային ծրագրավորում
 массовая резня — անգլիացիների կոտորած
 математическая модель — մաթեմատիկական մոդել
 межкультурная конкуренция — միջշախմատային մրցակցություն
 мирный договор — խաղաղության դաշինք, հաշտության պայմանագիր
 мировая поляризация богатства — հարստության միջազգային բենեպուս
 младотурки — երիտթուրքեր
 наряд — վերակարգ
 неопределенность — անորոշություն
 неосвязаемый фактор — անշեղծելի գործոն
 обоз — գումակ
 обход — 1. շրջանցում, 2. շրջայց, համայց
 — обход с выходом в тыл — թիկնանցում
 — обход с фланга — *см. фланговый обход*
 огонь — կրակ
 окружение — 1. շրջապատում, 2. շրջապատ
 опасение — երկյուղ
 отвод — հեռաշում
 — вынужденный отвод — հարկադրական հեռաշում
 — преднамеренный отвод — կանխամրտածված հեռաշում
 отражение — 1. հետմղում, 2. արտացում, 3. անդրադարձում
 — отражение агрессии — ագրեսիայի հետմղում
 — отражение атаки — գրոհի հետմղում
 отступательное действие — նահանջողական գործողություն
 отступление — նահանջ
 отход — հեռաշում
 — вынужденный отход — հարկադրական հեռաշում
 — преднамеренный отход — կանխամրտածված հեռաշում
 отчаяние — հուսահատություն
 офицер-священнослужитель — հոգևորական պաշտ
 охват — շրջում
 оцепление — օղակում
 паника — խուճապ
 — впадать в панику — խուճապի մատնվել
 — нагонять панику — խուճապի մատնել

перевал — լեռնանցք
 передвижение войск — զորաշարժ
 передвижная крепость — շարժական ամրոց
 передислокация — վերատեղաբաշխում
 перенаселение — գերբնակեցում
 подавленность — ընկճվածություն
 подготовительный — նախապատրաստական
 подготовка — 1. պատրաստություն, պատրաստում, 2. պատրաստականություն, 3. նախապատրաստություն, նախապատրաստում
 — артиллерийская подготовка — հրետանային նախապատրաստություն
 — боевая подготовка — մարտական պատրաստություն, մարտական պատրաստում
 — высокая подготовка — բարձր պատրաստականություն
 — высокий уровень подготовки — 1. պատրաստականության բարձր մակարդակ, 2. պատրաստման բարձր մակարդակ
 — подготовка военных кадров — զինվորական կադրերի պատրաստություն, զինվորական կադրերի պատրաստում
 — подготовка молодежи к военной службе — երիտասարդության նախապատրաստում զինվորական ծառայության
 — подготовка подразделения к бою — ստորաբաժանման նախապատրաստում մարտի
 — управление боевой подготовки — մարտական պատրաստության վարչություն
 подготовительный — նախապատրաստական
 подготовленность — պատրաստվածություն
 подразделение прикрытия — ծածկապաշտպանական ստորաբաժանում, պաշտպանակ
 полевой устав — դաշտային կանոնադրություն
 поле доверия — վստահության դաշտ
 поражение невидимой цели — չերևացող նշանակետի խոչում
 постсовременный — հետարդիական
 потеря — կորուստ
 — понести потери — կորուստ տալ
 — потеря территории — տարածքի կորուստ
 предварительное размещение — նախատեղաբաշխում
 пресечение наступления — հարձակման կասեցում
 преследование противника — հակառակ

կորդի հետապնդում
 приготовительный — *см. логготовительный*
 приготовление — նախապատրաստություն, պատրաստություն, պատրաստում
 — военные приготовления — ռազմական պատրաստություններ
 приспособление — 1. *см. адаптация*, 2. կարմարակ
 провал операции — օպերացիայի ձախուրում
 прорыв — ճեղքում
 — прорыв блокады — շրջափակման ճեղքում
 — прорыв обороны — պաշտպանության ճեղքում
 — прорыв окружения — շրջափակման ճեղքում
 разжалование офицера — սպայի աստիճանազրկում
 размещение — տեղաբաշխում, տեղավորում
 решение — որոշում
 — дерево решений — որոշումների ծառ
 — моделирование принятия решения — որոշման ընդունման մոդելավորում
 — полнота решений — որոշումների լրիվություն

— расплывчатое решение — ճապաղ որոշում
 рубеж — բնագիծ
 сопротивление — դիմադրություն
 — оказать сопротивление — դիմադրություն ցույց տալ
 союзник — դաշնակից
 старший начальник — ավագ պետ
 стратегический — ռազմավարական
 — стратегический потенциал — ռազմավարական ներուժ
 — стратегическое сырье — ռազմավարական հումք
 страх — վախ
 сфера влияния — ազդեցության ոլորտ
 — передел сфер влияния — ազդեցության ոլորտների վերաբաժանում
 тактический — մարտավարական
 — тактическая зона — մարտավարական գոտի
 — тактическая инициатива — մարտավարական նախաձեռնություն
 тыл — թիկունք
 ужас — սարսափ
 упадок культуры — մշակույթի անկում, մշակույթային անկում
 фланг — թև
 фланговый обход — թևանցում
 эшелон — շարանակարգ

ENGLISH-ARMENIAN DICTIONARY

adaptation — հարմարում
 ally — դաշնակից
 ammunition — զինվորական հանդերձանք
 anti-State — հակապետականություն
 auxiliary serviceman — օժանդակ զինծառայող
 bivouac — գորանիստ
 breakthrough — ճեղքում
 — breaking of encirclement — շրջափակման ճեղքում
 casualty — կորուստ (մարդկային)
 — to experience casualty — կորուստ տալ
 chief — *see senior officer*
 civilization of isolation — քաղաքակրթության մեկուսացում
 civilization enclave — *see civilization isolation*
 coalition of States — պետությունների դաշնադրություն
 conflict — հակամարտություն
 — conflict settlement — հակամարտության կարգավորում
 — internal armed conflict — ներքին զինված հակամարտություն

— international armed conflict — միջազգային զինված հակամարտություն
 — party of conflict — հակամարտության կողմ
 — peaceful settlement of conflict — հակամարտության խաղաղ լուծում
 cordon — օղակում
 cover detachment — ծածկապաշտպանական ստորաբաժանում, պաշտպանակ ստորաբաժանում
 covering detachment — առաջակալ
 cruiser — հաժանակ
 cultural failure — *see cultural decline*
 culture decline — մշակույթային անկում
 decision — որոշում
 — completeness of decision — որոշումների լրիվություն
 — decision tree — որոշումների ծառ
 — modeling of decision making — որոշման ընդունման մոդելավորում
 — vague decision — ճապաղ որոշում
 deliberate stationing — նախատեղաբաշխում
 demarcation line — բնագիծ
 demotion of an officer — սպայի աստիճանա-

- գրկում
 depression — ընկճվածություն
 despair — հուսահատություն
 detail — վերակարգ
 discipline penalty — կարգապահական տույժ
 dislocation — տեղաբաշխում
 echelon — շարանակարգ
 education — դաստիարակություն
 — military education — զինվորական դաստիարակություն
 — moral education — բարոյական դաստիարակություն
 — patriotic education — հայրենասիրական դաստիարակություն
 — physical education — ֆիզիկական դաստիարակություն
 encirclement — շրջապատում
 envelopment — շրջառում
 equipment — հանդերձանք
 failure of operation — օպերացիայի ձախողում
 fear — վախ, երկյուղ
 field of trust — վստահության դաշտ
 field regulations — դաշտային կանոնադրություն
 fighting preparedness — մարտապատրաստություն
 fire — կրակ
 flank — թև
 — flank turning — թևանցում
 guard — 1. պզոնություն, 2. պահակախումբ, 3. զվարդիա, 4. պաշտպանելի, պահսպանելի
 — advance-guard — առաջապահ զորք
 — rear guard — վերջապահ զորք
 hitting of invisible target — չհրկայտող նշանակետի խոցում
 horror — սարսափ
 impalpable factor — անշոշափելի գործոն
 individual engagement — անհատական մարտ
 intercultural competition — միջմշակութային մրցակցություն
 legion — լեգեոն
 — disbandment of Legion — լեգեոնի լուծարում, լեգեոնի կազմալուծում
 legionnaire — *see legioneer*
 legioneer — լեգեոնական
 linear programming — գծային ծրագրավորում
 loss — կորուստ (կյուրական)
 — loss of territory — տարածքի կորուստ
 massacre — 1. սպանածային կոտորած, 2. ջարդարար
 mathematical model — մաթեմատիկական մոդել
 military — 1. ռազմական, 2. զինվորական
 — military art — ռազմական արվեստ
 — military discipline — զինվորական կարգապահություն
 — military flag — զինվորական դրոշ
 — military presence — ռազմական ներկայություն
 — military potential — ռազմական ներուժ
 — military resources — ռազմական ռեսուրսներ
 — military threat — ռազմական սպառնալիք
 moving fortress — շարժական ամրոց
 mountain pass — լեռնանցք
 officer-priest — հոգևորական սպա
 overpopulation — գերբնակեցում
 panic — խուճապ
 — to cause panic — խուճապի մատնելի
 — to panic — խուճապի մատնվելի
 peace agreement — խաղաղության դաշինք
 penetration — ճեղքում
 — penetration of defensive position — պաշտպանության ճեղքում
 post-modern — հետարդիական
 pre-modern — նախարդիական
 preparation — 1. պատրաստություն, պատրաստում, 2. նախապատրաստություն, նախապատրաստում
 — high-level preparation — պատրաստության բարձր մակարդակ
 — military preparations — ռազմական պատրաստություններ
 — unit's preparation for combat — ստորաբաժանման նախապատրաստում մարտի
 preparatory — նախապատրաստական
 — preparatory bombardment — հրետանային նախապատրաստություն
 preparedness — 1. պատրաստականություն, 2. պատրաստություն
 — combat preparedness of troops — ստորաբաժանման պատրաստություն մարտի
 — high level preparedness — պատրաստակալության բարձր մակարդակ
 — high preparedness — բարձր պատրաստակալություն
 pursuit — հակառակորդի հետապնդում
 quartermaster — 1. համբարակ, 2. համբարակային
 — quartermaster service — համբարակային ծառայություն
 — quartermaster unit — համբարակային ստորաբաժանում
 readiness — 1. պատրաստություն, 2. պատրաստվածություն, 3. նախապատրաստություն, 4. պատրաստակամություն
 — combat readiness — մարտական պատրաստություն
 — high level readiness — պատրաստության

- բարձր մակարդակ
 — military personnel readiness — զինվորական կադրերի պատրաստություն
 — N 1 (intermediate) combat readiness — համար մեկ պատրաստություն
 — zero (highest level) readiness — վրոյական պատրաստություն
 — readiness to fight — կռվելու պատրաստակամություն
 rear — թիկունք
 — turning movement to reach the rear — թիկնանցում
 redistribution of troops — վերատեղաբաշխում
 repulse — հետմղում
 — repulse of aggression — ագրեսիայի հետմղում
 — repulse of assault — գրոհի հետմղում
 resistance — դիմադրություն
 — to resist — դիմադրություն ցույց տալ, դիմադրել
 retreat — 1. նահանջ, 2. հետքաշում, 3. նահանջի, նահանջողական
 — deliberate retreat — կանխամտածված հետքաշում
 — forced retreat — հարկադրական հետքաշում
 — retreat operation — նահանջողական գործողություն
 running blockade — շրջափակման ճեղքում
 security — անվտանգություն
 — joint field of security — անվտանգության միասնական դաշտ
 — principle of the indivisibility of security — անվտանգության անբաժանելիության սկզբունք
 — security area — անվտանգության գոտի
 senior officer — ավագ պետ
 serviceman — զինվորական
 shot — կրակոց
 sphere of influence — ազդեցության ոլորտ
 — repartition of sphere of influence — ազդեցության ոլորտների վերաբաժանում
 standard — see *military flag*
 strategic — ռազմավարական
 — strategic potential — ռազմավարական ներուժ
 — strategic raw material — ռազմավարական հումք
 suppression of assault — հարձակման կասեցում
 tactical — մարտավարական
 — tactical initiative — մարտավարական նախաձեռնություն
 — tactical zone — մարտավարական գոտի
 training — 1. պատրաստություն, պատրաստում, 2. նախապատրաստում
 — combat training — մարտական պատրաստում
 — combat training department — մարտական պատրաստության վարչություն
 — high level of training — պատրաստման բարձր մակարդակ
 — military personnel training — զինվորական կադրերի պատրաստում
 — youth training for military service — երիտասարդության նախապատրաստում
 զինվորական ծառայության
 transport — 1. տրանսպորտ, 2. գումակ
 turning movement — շրջանցում
 troop — զորք
 — moral-psychological condition of troops — զորքի բարոյահոգեբանական վիճակ
 — troop movement — զորաշարժ
 uncertainty — անորոշություն
 war — պատերազմ
 — classic war — դասական պատերազմ
 — conventional war — ավանդական պատերազմ
 — resource war — ռեսուրսների պատերազմ
 warship — ռազմանավ
 withdrawal — հետքաշում
 — deliberate withdrawal — կանխամտածված հետքաշում
 — forced withdrawal — հարկադրական հետքաշում
 World wealth polarization — համաշխարհային հարստության բեռնացում
 Young Turks — երիտթուրքեր

ՊԱՐԶԱԲԱՆՈՒՄՆԵՐ

«ՊԱՏՐԱՍ» ԱՐՄԱՏՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՌԵՐ

Մենք այստեղ կանդրադառնանք «պատրաստ» արմատով կազմված այն բառերից առավել կարևորներին, որոնք հանդես են գալիս որոշակի ռազմագիտական արժեք ունեցող բաղադրյալ

տերմինների կազմում: Դրանք են՝ «նախապատրաստություն», «նախապատրաստում», «պատրաստականություն», «պատրաստություն», «պատրաստում»: Այս շարքին ռուսերենում համապատաս-

խանութ է հետևյալ շարքը՝ подготовка, готовность, приготовление:

Այստեղ հայերեն բառերի իմաստները ընդհանուր առմամբ արտահայտվում են ռուսերեն բառերով և հակառակը: Բայց առանձին հայերեն-ռուսերեն բառապույգերի բառերի միջև չկա փոխմիարժեք համապատասխանություն: Այլ կերպ ասած՝ հայերեն բառի իմաստն արտահայտվում է ռուսերեն մեկից ավելի բառերով, կամ հակառակը: Այս հանգամանքը որոշակի դժվարություններ է հարուցում ինչպես հայերենից ռուսերեն, այնպես էլ ռուսերենից հայերեն թարգմանության ժամանակ:

«Նախապատրաստություն» և «նախապատրաստում» բառերը գտնվում են համարյա նույն հարաբերության մեջ, ինչ որ «հետախույզություն» և «հետախույզում» բառերը (որոնց մասին մենք խոսել ենք հանդեսի 1996 թ. 1-ին համարում): Սրանք նույնպես համանիշներ են՝ որոշակի կիրառական տարբերություններով հանդերձ, ընդ որում երկրորդն իր տերմինային արժեքով զգալիորեն վիջում է առաջինին: Երկուսն էլ անվանում են նախապատրաստելու և նախապատրաստվելու գործողությունը, բայց առաջինը՝ ավելի վերայականորեն և ընդհանրապես, ավելի առարկայաչափ ձևով, քան երկրորդը: Դրանով էլ պայմանավորված են նրանց կիրառական տարբերությունները: Կարելի է ասել «հրետանային նախապատրաստություն» և «հրետանային նախապատրաստում», բայց առաջինը գերադասելի է: Կարելի է ասել «գործի նախապատրաստություն առաջիկա շրահանդեսին» և «գործի նախապատրաստում առաջիկա շրահանդեսին», բայց երկրորդը գերադասելի է, մանավանդ երբ այն ունի նախապատրաստելու (և ոչ թե նախապատրաստվելու) իմաստ: Տվյալ երկու բառերն էլ ռուսերեն թարգմանվում են подготовка բառով, նաև приготовление բառով (հատկապես «նախապատրաստում»-ը), երբ վերջինիս իմաստը համընկնում է подготовка-ի իմաստի հետ:

«Պատրաստություն» և «պատրաս-

տում» բառերը ունեն պատրաստելու և պատրաստվելու գործողության իմաստ, այդ առումով դրանք համանիշներ են և գտնվում են նույն հարաբերության մեջ, ինչ որ «նախապատրաստություն—նախապատրաստում», «հետախույզություն—հետախույզում» կարգի բառապույգերը, ընդ որում երկուսն էլ ռուսերեն թարգմանվում են նույնպես подготовка, նաև приготовление և приготовление բառերով: Այս իմաստով դրանց առավել բնորոշ կիրառության օրինակներ են՝ «ըսպաների պատրաստում» (զինվորական ուսումնական հաստատություններում ուսուցման միջոցով), «ՊՆ մարտական պատրաստության վարչություն» և այլն, ռուսերեն՝ «подготовка офицеров», «Управление боевой подготовки МО»:

Բայց «պատրաստություն» բառն ունի ևս երկու իմաստ: ա) պատրաստությունը որպես որևէ գործողության ապահովման համար նախապես կատարվող միջոցառում, և այս իմաստով ռուսերենում նրան համապատասխանում է приготовление բառը, օրինակ՝ «ռազմական պատրաստություններ» — военные приготовления, բ) պատրաստությունը որպես պատրաստ լինելը, և այս իմաստով նրան համապատասխանում է готовность բառը. готовность подразделения к предстоящему бою արտահայտությունը հայերեն թարգմանվում է «ստորաբաժանման պատրաստություն (այսինքն՝ պատրաստ լինելը) առաջիկա մարտին»: «Պատրաստություն» այդ իմաստով է հանդես գալիս նաև «մարտապատրաստություն» (боеготовность) բառը բառի կազմում:

«Պատրաստում» բառն այս իմաստները չունի, դրա փոխարեն ունի մի երկրորդ իմաստ, որը չունի «պատրաստություն»-ը: Դա սարքելու, կառուցելու իմաստն է, և այդ իմաստով այն ռուսերեն թարգմանվում է подготовка, приготовление, изготовление և այլ բառերով: Օրինակներ՝ «թաքստոսի պատրաստում» — подготовка укрытия, «ծուլակի պատրաստում» — приготовление лобушки և այլն:

Եթե իրար հետ համեմատենք «պատրաստություն—պատրաստում» և «նախապատրաստություն—նախապատրաստում» բառապույզերը, ապա կնկատենք, որ դրանք ունեն որոշակի իմաստային ընդհանրություն, հատկապես պույզերի առաջին բառերն իրար հետ և երկրորդներն իրար հետ: Ընդհանուրն այն է, որ բոլորն էլ ցույց են տալիս մի գործողության կատարման համար մի այլ գործողության կատարում նախօրոք: Բայց այստեղ կա նաև որոշակի տարբերություն. երկրորդ պույզի բառերում, «նախ» նախաձանցի շնորհիվ, այդ նախօրոքության իմաստն ավելի ուժեղ է արտահայտված, ավելի է շեշտված, քան առաջին պույզի բառերում: Սա ավելի հեշտ է ցույց տալ համապատասխան բայերի կիրառման օրինակով. «Ստորաբաժանումը նախապատրաստվում է հարձակման» և «ստորաբաժանումը պատրաստվում է հարձակման» նախադասությունների համեմատումից երևում է, որ պատրաստվելու գործողությունն անմիջականորեն է նախորդում հարձակման գործողությանը, ավելի մոտ է նրան, քան նախապատրաստվելու գործողությունը. վերջինս «ավելի նախօրոք» է կատարվում: Հենց այդ նկատառումով էլ «артиллерийская подготовка»-ն թարգմանվում է «հրետանային նախապատրաստություն (նախապատրաստում)», բայց ոչ «հրետանային պատրաստություն (պատրաստում)»:

Վերջապես՝ պիսվորական առումով «պատրաստակամություն» ասելով հասկանում ենք ուսումնական հաստատությունում ուսուցման, ինչպես նաև ծառայության ժամանակ նպատակաուղղված տեսական ու գործնական պարամունքների շնորհիվ պիսվորականի ձեռք բերած համապատասխան գիտելիքների, հմտությունների, բնավորության կամային գծերի ընդհանուր կայուն մակարդակը: Այս բառը ևս ռուսերեն թարգմանվում է подготовка բառով. «Այս պիսվորականն ունի գերազանց պատրաստակամություն» — «Этот во-

енный имеет отличную подготовку.

Այստեղ նշենք մի հանգամանք ևս: Ասացինք, որ «պատրաստություն» բառն իր երրորդ իմաստով ռուսերեն թարգմանվում է готовность: Բայց готовность-ն ունի մի իմաստ ևս, որը հայերենում արտահայտվում է մի առանձին բառով՝ «պատրաստակամություն»: Սա նշանակում է ինքնաբերիս հոժարակամություն, տրամադրվածություն, հակվածություն հարկ եղած դեպքում առանց արտաքին և ներքին ձևզման որևէ բան անելու ուրիշների համար. «մարտիկի պատրաստակամությունը՝ օգնելու ընկերներին» — готовность бойца помочь товарищам: Եվ ահա այս բառը, իմաստով և ձևով մոտ լինելով «պատրաստություն» և «պատրաստակամություն» բառերին (16 տառանի այս երկրորդ բառից այն տարբերվում է ընդամենը մեկ տառով), հաճախ, մանավանդ ռուսերենից կատարվող թարգմանության ժամանակ շփոթվում է «պատրաստություն» և «պատրաստակամություն» բառերի հետ: Ուրեմն հիշենք և շփոթենք՝ «պատրաստություն», «պատրաստակամություն», «պատրաստակամություն»:

Այսպիսով ստացվում է հետաքրքիր պատկեր: ա) Նշված հինգ հայերեն բառերն էլ՝ «նախապատրաստություն»-ը, «նախապատրաստում»-ը և «պատրաստակամությունը»-ը իրենց նշված միակ իմաստով, «պատրաստություն»-ը երեք իմաստից մեկով և «պատրաստում»-ը երկու իմաստով, ռուսերեն թարգմանվում են подготовка բառով, որն էլ, ուրեմն, հայերեն թարգմանվում է այդ և միայն այդ բառերով: բ) «Պատրաստություն»-ն իր երկրորդ իմաստով թարգմանվում է приготовление, որով թարգմանվում է նաև «պատրաստում»-ն իր երկրորդ իմաստով: գ) «Պատրաստություն»-ն իր երրորդ իմաստով թարգմանվում է готовность, որն իր մյուս իմաստով հայերեն թարգմանվում է «պատրաստակամություն»: դ) «Պատրաստում»-ն իր երկրորդ իմաստով, բացի подготовка և приготовление բառերից, թարգ-

մանվում է նաև изготовление и այլ բառերով:

Վարժում ենք, այս փարփաբանում-

ները կօզնեն թարգմանության ժամանակ և ինքնուրույն խոսքում ճիշտ կիրառելու քննարկված բառերը:

РАЗЪЯСНЕНИЯ

СЛОВА С КОРНЕМ ՊԱՏՐԱՍ

Здесь мы рассмотрим наиболее важные из слов с корнем փարփա («готов»), из которых образуются составные термины, имеющие определенное военно-научное значение. Это նախափարփաբանություն, նախափարփաբանում, փարփաբանականություն, փարփաբանություն, փարփաբանում. Этому ряду в русском языке соответствует следующий ряд: «готовность», «подготовка», «приготовление».

В данном случае смыслы армянских слов в целом выражаются русскими словами, и наоборот. Однако между словами отдельных армяно-русских пар нет взаимно однозначного соответствия. Другими словами, смысл армянского слова выражается более чем одним русскими словами, или наоборот. Это обстоятельство создает определенные трудности при переводе как с армянского языка на русский, так и с русского на армянский.

Слова նախափարփաբանություն и նախափարփաբանում находятся примерно в таком же отношении, в каком слова հետախույզություն и հետախույզում (о которых мы говорили в нашем журнале; N 1, 1996 г.). Они также являются синонимами с некоторыми нюансами применения, причем второе слово по своему терминальному значению значительно уступает первому. Оба обозначают действие по глаголам «подготовить», «подготовиться», однако первое слово выражает его более абстрактно и обобщенно, более опредмеченно, нежели второе. Этим и обусловлено

различие в их применении. Составной термин «артиллерийская подготовка» можно перевести как հրետանային նախափարփաբանություն и как հրետանային նախափարփաբանում, однако первое предпочтительнее. Выражение «подготовка войск к предстоящему параду» можно перевести как զորքի նախափարփաբանություն և առաջիկա շրահանդեսին и как զորքի նախափարփաբանում և առաջիկա շրահանդեսին, однако второе предпочтительнее, особенно если речь идет о том, что их готовят, а не о том, что они готовятся. И նախափարփաբանություն, и նախափարփաբանում на русский язык переводятся словом «подготовка», а также «приготовление» (особенно, второе слово), если «приготовление» по смыслу совпадает с «подготовкой».

Слова փարփաբանություն и փարփաբանում имеют значение действия по глаголу փարփաբանել (готовить, подготовить) и փարփաբանվել (готовиться, подготовиться) и в этом смысле являются синонимами и находятся в таком же отношении, в каком слова из пар նախափարփաբանություն—նախափարփաբանում, հետախույզություն—հետախույզում и т. д. Причем оба эти слова в этом значении переводятся на русский словом «подготовка», а также «подготовление» и «приготовление». Наиболее характерными примерами их применения в этом смысле являются выражения սպաների փարփաբանում—«подготовка офицеров (посредством обучения) в военных учебных заведениях», ՊՆ մարտական փարփաբանության վարչությունը

յուն — «Управление боевой подготовкой МО» и т. п.

Но слово *սիւրիւն* имеет еще два значения; а) *սիւրիւն* как мероприятие, осуществляемое заранее в целях обеспечения выполнения какого-либо действия, переводится на русский словом «приготовление», например: *սիւրիւն* — военные приготовления, б) *սիւրիւն* в смысле быть готовым, и в этом смысле его русским эквивалентом является слово «готовность», например: *սիւրիւն* подразделения к предстоящему бою — *սիւրիւն* и т. п. В этом смысле *սիւրիւն* входит также в состав сложного слова *սիւրիւն* («боеготовность»).

Слово *սիւրիւն* подобных значений не имеет. Но зато имеет другой смысл, которого в свою очередь не имеет слово *սիւրիւն*. Это смысл изготовления, постройки и т. д., и в этом значении оно переводится на русский эквивалентами «подготовка», «приготовление», «изготовление» и т. д., например: *սիւրիւն* — подготовка (оборудование, изготовление) укрытия, *սիւրիւն* — приготовление ловушки и т. д.

Если сравнить пары *սիւրիւն* — *սիւրիւն* и *սիւրիւն* — *սիւրիւն*, то легко можно заметить их определенное смысловое совпадение, особенно, между их первыми и вторыми словами. Общее заключается в том, что все они выражают заранее, предварительно выполняемое действие для обеспечения выполнения другого действия. Но здесь есть и определенное различие: наличием приставки *սիւր* («пред») в словах из второй пары выражаемый ими смысл предварительности под-

черкнут больше. Это легче продемонстрировать на примере применения соответствующих глаголов: *սիւրիւն* и *սիւրիւն*. Сопоставление предложений *սիւրիւն* *սիւրիւն* է *սիւրիւն* («Подразделение подготавливается к наступлению») и *սիւրիւն* *սիւրիւն* է *սիւրիւն* («Подразделение готовится к наступлению») показывает, что во втором случае предварительное действие предшествует ожидаемому непосредственно, ближе к нему, чем в первом случае: оно там «более предварительно». Именно поэтому выражение «артиллерийская подготовка» переводится как *սիւրիւն* *սիւրիւն* (*սիւրիւն*), а не *սիւրիւն* *սիւրիւն* (*սիւրիւն*).

И наконец, под словом *սիւրիւն* в военном смысле подразумевают общий постоянный уровень соответствующих знаний, навыков, волевых черт характера, приобретенных военным в результате обучения в учебном заведении, а также в течение службы. Это слово также переводится на русский язык как «подготовка»: *սիւրիւն* *սիւրիւն* — «Этот военный имеет отличную подготовку» («У этого военного отличная подготовка»).

Отметим еще одно обстоятельство. Мы уже говорили, что слово *սիւրիւն* в своем третьем значении переводится на русский язык словом «готовность». Однако «готовность» имеет еще один смысл, который в армянском выражается словом *սիւրիւն* и обозначает свободное изъявление воли к осуществлению действия, predisposedness, склонность к выполнению действия в случае необходимости без внешнего или внутреннего принуждения: *սիւրիւն*

цширшиտաիւմութիւնը՝ օգնելու ընկերներին — «готовность бойца помочь товарищам». И вот это слово, которое и по смыслу, и по звучанию близко к словам цширшиտութիւն и цширшиտաիւմութիւն (от последнего отличаюсь только одной из 16 букв) подчас, особенно при переводах с русского языка, путают с указанными словами. Значит, следует твердо запомнить и не пугать: цширшиտութիւն, цширшиտաիւմութիւն, цширшиտաիւմութիւն.

Таким образом, выявляется интересная картина: а) все пять указанных армянских слов (իւմութիւն, խիւստիւմութիւն, ցшиրшиտութիւն в единственном указанном значении, ցширшиտութիւն — в одном из трех, а ցширшиտութիւն — в двух указанных значениях) переводятся на русский сло-

вом «подготовка», которое на армянский переводится этими и только этими словами, б) слово цширшиտութիւն в своем втором значении переводится словом «приготовление», которым переводится и слово ցширшиտութիւն во втором значении, в) слово цширшиտութիւն в своем третьем значении переводится как «готовность», которое, в свою очередь, во втором значении переводится на армянский словом цширшиտաիւմութիւն, г) слово ցширшиտութիւն в третьем значении переводится, кроме эквивалентов «подготовка», «приготовление», также словами «изготовление», «постройка», «устройство» и т. д.

Думается, эти разъяснения помогут правильно применять рассмотренные слова при переводах и в самостоятельной речи.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

գեներալ-մայոր *Մ. Հ. Արրահտյան*, փոխգնդապետ, պատ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Պ. Բալայան*,
փիլ. գ. թ., դոց. *Վ. Խ. Բաղդասարյան*, փոխգնդապետ, բժշկ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Ն. Հարությունյան*,
լեյտենանտ, փիլ. գ. թ., դոց. *Ս. Հ. Հարությունյան*, գեներալ-մայոր *Ս. Ս. Մարտիրոսյան*,
պատ. գ. դ., պրոֆ. *Ռ. Գ. Սահակյան*, մայոր, տեխ. գ. դ., ՌԳԱ (ք. Մոսկվա) ակադեմիկոս *Ս. Ե. Սարգսյան*,
գեներալ-լեյտենանտ *Ն. Գ. Տեր-Գրիգորյան*,
գնդապետ, քաղ. գ. դ., ՌԳԱ (ք. Մոսկվա) ակադեմիկոս *Հ. Ա. Բոթանջյան*,
խորհրդատվությունն անցվերենի տերմինաբանության վերաբերյալ՝ *Ա. Արմենյանի*

Պատասխանատու քարտուղար՝ *Գ. Ա. Չիլինգարյան*
Հայերեն տեքստի խմբագիր՝ *Վ. Խ. Բաղդասարյան*
Ռուսերեն տեքստի խմբագիր՝ *Բ. Պ. Բալայան*
Ձևավորող նկարիչ՝ *Ս. Հ. Նարապյան*
Տեխնիկական և գեղարվեստական խմբագիր՝ *Ռ. Խ. Գևորգյան*
Համակարգչային ապահովումը՝ *Մ. Հ. Թադևոսյանի, Ռ. Է. Ֆատյանի,*
Լ. Ա. Խնկոյանի, Ս. Ա. Կյուրեղյանի, Գ. Ն. Մովսիսյանի
Տեքստերի թարգմանությունը՝ *Ս. Ա. Միրզոյանի, Գ. Ա. Չիլինգարյանի*

Շապիկի առաջին էջում. Սարգարապատի հուշահամալիրի մի հատված,
Ճարտարապետ՝ *Ռ. Իսրայելյան*, քանդակագործ՝ *Ա. Հարությունյան*:
Շապիկի երրորդ էջում. «Մայր Հայաստան»,
ճարտարապետ՝ *Ռ. Իսրայելյան*, քանդակագործ՝ *Ա. Հարությունյան*:
Ռազմապատմագիտական հոդվածներում և ներդիրներում պետեղված լուսանկարները
պատճենահանված են ՀՀ Ազգային գրադարանի և ՀՀ ՊՆ լրատվական կենտրոնի նյութերից:
Լուսանկարչական ապահովումը՝ «Արմենպրես» գործակալության:

Հանձնվել է շարվածքի 12.07.1996: Ստորագրվել է տպագրության 25.11.1996: Թուղթը՝ օֆսեթային:
Ֆորմատը՝ 70 × 108 ¹/₁₆: Հրատարակչական 9,3 մամուլ: Պայմանական տպագրական 11,55 մամուլ:
Տպարանակ 600: Տառատեսակը՝ «Թայմ» և «Բալթիկա»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Գիևը՝ պայմանագրային: Վկայական՝ 523: Դասիչ՝ 69263:

Շարվածքը կատարվել է ՀՀ ԶՈՒ-ի ԳԾ հաշվողական կենտրոնում:
Տպագրվել է Մխիթար Սեբաստացու անվան կրթական համալիրի տպարանում:
Հանդեսի տպագրության հովանավոր՝ Կոտայքի գարեջրի գործարան (*Գ. Կ. Շառուկյան*):

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
5-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ ՆԿԻՐՎԱԾ ԶՈՐԱՀԱՆԴԵՍ**

Երևան. Հանրապետության հրապարակ. 1996 թ. սեպտեմբերի 21

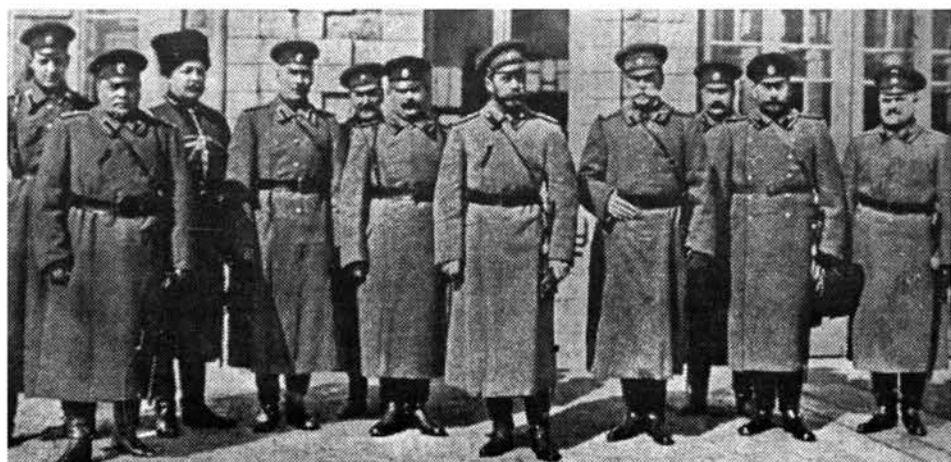

ՀԱՋՈՐԴ ՀԱՍԱՐՈՒՄ

մի հատված Ռուսաստանի Կայսերական Նիկոլայյան
(գլխավոր շտաբի) ռազմական ակադեմիայի
պրոֆեսոր գեներալ Ն. Ն. Գոլովինի
«Մարտի հետազոտություն. մարդու՝ որպես մարտիկի
գործունեության և հատկությունների հետազոտություն» գրքից